SZÉKELY GÁBOR

A KOMINTERN ÉS A FASIZMUS

1921–1929

Székely Gábor / A KOMINTERN ÉS A FASIZMUS · 1921–1929

AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK PÁRTTÖRTÉNETI INTÉZETE

SZÉKELY GÁBOR

A KOMINTERN ÉS A FASIZMUS

1921–1929

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1980

Lektorálta Harsányi Iván

ISBN 963 09 1603 7

© Székely Gábor, 1980

(3071)

A Kommunista Internacionálé története elmélettörténet és akciótörténet. Így van ez annak ellenére, hogy a kortársak a szervezetet egyértelműen és egyoldalúan a „tettek Internacionáléjának" nevezték, mai kutatók viszont – néhány kivételtől eltekintve – elsősorban az eszmetörténeti vonatkozásokkal foglalkoznak. Ilyen kivételnek tekinthetők a Komintern egységfront- és népfrontpolitikáját bemutató munkák, például Betlen Oszkár: „Párizs, Madrid, Bécs" (Kossuth Könyvkiadó 1968.), vagy Arnold Reisberg: „An den Quellen der Einheitsfrontpolitik" (Dietz Verlag, Berlin 1971.) című könyve. Szerzőikhez hasonlóan igyekszem mind az eszmetörténet, mind pedig az eseménytörténet főbb vonalait felvázolni: hogyan alakult és fejlődött a fasizmus-elmélet a kommunisták körében, miképpen szervezték a mindennapok antifasiszta harcát és a jelentősebb akciókat. Ez utóbbiak felelevenítésénél különösen sokat használhattam fel a Komintern archívumából származó dokumentumokból, amelyeket az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének Archívumában őriznek. Köszönettel tartozom az archívum munkatársainak, Valentyina Mihajlovna Jendakovának, Leonyid Babicsenkónak és Jurij Tutocskinnak, valamint az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának. Sokat köszönhetek a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézet és Archívuma munkatársainak, a potsdami Központi Állami Archívum és a porosz Állami Archívum, a bonni Friedrich Ebert Alapítvány Archívuma, valamint a Magyar Országos Levéltár és az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Archívuma munkatársainak. Munkám elkészülését tanácsaival segítette K. K. Sirinya és B. M. Lejbzon szovjet történész, az NDK-ból Horst Schumacher és Erwin Lewin, az NSZK-ból Sousanne Miller. Köszönetet mondok a segítségért Ormos Máriának, az MTA Történettudományi Intézete, Csonka Rózsának és Harsányi Ivánnak, az MSZMP Politikai Főiskola munkatársainak, valamint az MSZMP KB Párttörténeti Intézete egész kollektívájának. E könyv 1978 januárjában megvédett kandidátusi disszertációm rövidített és átdolgozott változata.

A Kommunista Internacionálé és az olasz fasizmus 1921-1922-ben

A Kommunista Internacionálé, mint köztudott, 1919 márciusában alakult. Ugyanebben az évben és hónapban szervezte meg Benito Mussolini a frontharcosokat tömörítő Fasci di Combattimento mozgalmát, amely később fasiszta mozgalom néven vált közismertté. 1919-ben azonban csupán az egyik esemény váltott ki visszhangot: a Komintern születése. A fasiszta szervezet létrejötte még az olasz belpolitikai életben is csupán jelentéktelen epizód volt. A fasizmusnak még jó két évre volt szüksége ahhoz, hogy tényezővé váljon Olaszországban, további évekre, hogy befolyásolja az európai politikai életet, és több mint egy évtizedre ahhoz, hogy a nemzetközi munkásmozgalom és az egész haladó emberiség fő ellenfelévé váljon. A Komintern és a fasizmus történetének szálai azonban korán találkoztak: a nemzetközi kommunista mozgalom képviselői az elsők között ismerték fel a fasizmus veszélyét, kerestek magyarázatot a jelenségre, dolgozták ki az ellene folytatott harc stratégiáját és taktikáját. 1920 végén a Komintern vezetői már egyre világosabban látták, hogy Európában és különösen Olaszországban már nem feltétlenül a forradalom az egyetlen kiút a háborút követő gazdasági és politikai válságból. „Olaszország olyan időket él át, amikor a forradalom győzelme csupán a munkásosztály nem kellő szervezettsége következtében húzódik, és amikor teljes mértékben lehetséges egy dühödt burzsoá reakció ideiglenes győzelme" – írta Grigorij Zinovjev, a Komintern Végrehajtó Bizottságának elnöke az olasz szocialisták legtekintélyesebbikének, Giacinto Menotti Serratinak, 1920. október 22-i nyílt levelében.[1]

A burzsoá reakció térnyerése, „a tőke támadása" – ahogyan a Kominternben a bérek csökkentésére, a munkaidő meghosszabbítására, a ta-

[1] Kommunyisztyicseszkij Internacional, 1920. 14. szám, 2708. old.

nácsok és más munkásképviseleti szervek jogkörének csorbítására irányuló kísérleteket nevezték – sokféle formában jelentkezett. Ekkor még egyáltalán nem volt biztos, hogy a fasiszta mozgalom, akár csak Olaszországban is, jelentősebb szerepet tölthet be a folyamatban. A fő veszélyt a munkásmozgalom aktivistái egyelőre a polgári demokráciára apelláló irányzatokban látták. Ebben az időszakban az olaszországi politikai életet is a hagyományos csoportosulások kiútkeresése jellemezte. Mindebből a nemzetközi munkásmozgalom figyelmét különösen a szocialista párton belüli erők összecsapása kötötte le. Az események átfogó értékelésére 1921 nyarán, a Komintern III. kongresszusán került sor.

1. Megjegyzések az olasz fasizmusról a Komintern III. kongresszusán

A kongresszus 1921. június 22-én kezdte meg munkáját. Központi feladata az előző, 1920. július–augusztusi II. kongresszus óta jelentősen megváltozott nemzetközi helyzet elemzése, illetve a kommunista pártok és az Internacionálé ebből adódó tennivalóinak kimunkálása volt. Az olaszországi fasiszta mozgalom előretörésének visszhangja elhalkult a középnémetországi munkásság 1921 tavaszán kirobbant fegyveres harcának veresége, illetve ama nézeteltérések jelentősége mellett, melyek ennek hatására a nemzetközi kommunista mozgalomban kialakultak. A „márciusi akció" már meglehetősen egyértelműen jelezte, hogy „A forradalmi mozgalom háború utáni első szakasza, amelyet spontán és hatalmas ütőerő, a módszerek és célok kialakulatlansága és az uralkodó osztályok hallatlan pánikja jellemzett, lényegében, úgy látszik, lezárult. A burzsoáziának mint osztálynak az önbizalma és állami szerveinek külső ellenállóképessége kétségtelenül megerősödött."[2]

Az olaszországi helyzetről mégis gyakran szó esett, de nem elsősorban a fasizmus kapcsán: az Olasz Szocialista Párt (OSZP) 1921 januárjában Livornóban tartott kongresszusának, az Olasz Kommunista Párt (OKP) létrehozásának sajátosságai és tanulságai nemcsak az olasz, hanem a nemzetközi munkásmozgalom számára is jelentősek voltak.[3]

[2] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1975. (A továbbiakban: KIVD) 61. old.

[3] E folyamatról részletesen ír *Paolo Spriano:* Storia del Partito Comunista Italiano. I. Da Bordiga a Gramsci. Einaudi. Torinó 1967. 20–106. old., valamint *Panko-*

A kommunista párt megalakulása ezúttal olyan országban került napirendre, ahol lehetségesnek tűnt egy újabb nyugat-európai kommunista tömegpárt létrehozása. Míg azonban 1920 decemberében a Németország Független Szociáldemokrata Pártjának (USPD) többsége (280 000 tag) csatlakozott a kommunistákhoz, s a Francia Szocialista Párt tours-i kongresszusán a küldöttek háromnegyede (180 000 tag képviseletében) szavazott a Kominternhez csatlakozás mellett, Olaszországban a kisebbség alakította meg a kommunista pártot. Amadeo Bordiga hívei 58 000 szavazatot szereztek; Serrati 98 000 szavazattal biztosította a többséget ún. maximalista irányzatának; a jobboldalra mindössze 14 000 szavazat jutott. A Kommunista Internacionálé vezetői számára nyilvánvaló volt, hogy a Bordiga vezette OKP csupán kiindulópontja lehet egy valóban új típusú forradalmi tömegpártnak, hiszen jelentős forradalmi érzelmű, szervezett munkástömegek rekedtek kívül a párton, részben éppen a pártot létrehozó vezetők szektás politikája következtében. Ez talán a legdöntőbb oka annak, hogy Mussolini hatalomra jutásáig e kérdés állott a nemzetközi kommunista mozgalom és a Komintern figyelmének középpontjában.[4]

A fasizmus ebben az időben az olasz munkásmozgalomban sem elsőrendű probléma. A kommunista párt élesebben reagált a fasiszták terrorakcióira, több felhívást tett közzé a fegyveres védelmi harc megszervezésének szükségességéről, mint a szocialisták, akik többnyire csupán a fegyelem fenntartására, a provokációk elkerülésére és védekezésül „a szocializmus és a párt hagyományainak megfelelő módszerek" alkalmazására szólítottak fel.[5]

A fő feladatot azonban mindkét irányzat esetében a munkásmozgalmon belüli erőviszonyok alakulásának vizsgálata jelentette. Ez a felfogás is abba az irányba hatott, hogy a Komintern VB és más kommunista vezető szervek elsősorban e kérdést elemezzék.

A Komintern III. kongresszusán – ahol mind az olasz szocialisták, mind a kommunisták képviseltették magukat – több összefüggésben vi-

vics József: Az Olasz Kommunista Párt kialakulása és fejlődése 1926-ig. Tudományos szocializmus füzetek. 18. szám. 1972. 9–50. old.

[4] Erre utal Zinovjev „A Kommunista Internacionálé harmadik kongresszusa előtt" című cikkében: „A Kommunista Internacionálé néhány legnagyobb szekciójában most folyó viták középpontjában kétségtelenül az olasz kérdés áll." (Kommunyisztyicseszkij Internacional, 1921. 16. szám. 3529. old.)

[5] Az *Il Comunista* 1921. február 6-i és az *Avanti!* (Milánó) 1921. február 18-i számából idézi: *B. R. Lopuhov:* Fasizm i rabocseje dvizsenyije v Italii 1919–1929. gg. Izdatyelsztvo „Nauka", Moszkva 1968. 118. old.

tatták a fasizmussal kapcsolatos feladatokat. Ennek oka nem utolsósorban az volt, hogy fokozatosan felismerték a fasizmus rendkívüli veszélyességét. 1920–1921 fordulóján Olaszországban aktivizálódtak a fasiszta rohamosztagok. Jelentősen megnőtt a létszámuk, és – ami talán még fontosabb – tevékenységük ekkor vált mind egyértelműbben munkásellenessé. 1921 tavaszától a világsajtó szinte naponta ad hírt összecsapásokról, kommunisták és fasiszták csatározásairól. Az erőviszonyok azonban ekkor még korántsem egyenlők: a fasiszták a csekély létszámú kommunista párttal szemben sem léphetnek fel anélkül, hogy ne számolnának a vereséggel, sőt a szocialista párt által tanúsított „passzív ellenállás" is elegendő lehet a komolyabb akciók megkadályozására.

A szocialisták, a kommunisták, valamint a fasiszták szervezeti erejének alakulása (1919–1922)[6]

Év	szocialisák		kommunisták		fasiszták		
	tagság	képviselők	tagság	képviselők	tagság	képviselők	fasciók
1919 vége	70 000	154	–	–	17 000	–	56
1920 nyara	216 000	–	–	–	30 000	–	125
1921 eleje	112 000	123	58 000	15	100 000	35	800
1921 vége–1922 eleje	70 000	–	42 000	–	310 000	–	2200

[6] A fasizmussal foglalkozó korabeli dokumentumok és így a későbbi monográfiák is csak hiányos adatokat tartalmaznak a mozgalom szervezeti erejének formálódásáról. Nem ritka, hogy a közölt adatok ellentmondanak egymásnak, illetve a felvétel időpontjának megállapíthatatlansága miatt nem használhatók. A táblázatunkban közöltek is csupán megközelítően pontosak. (Jahrbuch für Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung – a továbbiakban: PWA – 1922–1923. Verlag der Kommunistischen Internationale. Hamburg é.n. 817–819., 833–834. old.; *B. R. Lopuhov:* Id. mű, 72., 122., 154., 156. old.; *Ignazio Silone:* Der Faschismus. Seine Entstehung und seine Entwicklung. Europa-Verlag. Zürich 1934. 79. old.; *Federico Chabod:* Olaszország története 1918–1948. Gondolat 1967. 57., 60. old.; A Munka Alkotmánya Olaszországban. Studium. Budapest é. n. 20. old.; *Julius Deutsch:* Antifaschismus! Proletarische Wehrhaftigkeit im Kampfe gegen den Faschismus. Wien 1926. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung. 6. old.)

A fasizmus már ekkor mint a tőke támadásának egyik megnyilvánulása szerepelt a különböző felszólalásokban és került be a kongresszusi határozatokba.

A kongresszus első napján, az üdvözlő beszédek során elhangzott rövid felszólalásában a bolgár Vaszil Kolarov tett először említést a fasizmusról. Sommás megfogalmazásában már megtalálható a fasizmus első általánosan elfogadott kommunista jellemzése, amely szerint a fasizmus a forradalmi hullámot követő fehérterror olaszországi megjelenési formája. A fasizmusnak, akárcsak a fehérterrornak, a célja, hogy ha kell, illegális eszközökkel is fellépjen a munkásmozgalommal szemben a tőkés társadalom stabilizációja érdekében.[7]

A fasizmussal kapcsolatos fejtegetéseiben szinte minden felszólaló hangsúlyozta az utóbbi megállapítást. És nem véletlenül. A munkásmozgalom és ezen belül a kommunista mozgalom számára igen lényeges volt annak a mítosznak az eloszlatása, hogy a fasizmus forradalmi, a burzsoá társadalmi rend ellen irányuló politikai erő. E mítosz terjedése, amely 1919–1921-ben Mussoliniék propagandájának legtöbbet hangoztatott tételeiből táplálkozott, azzal fenyegetett, hogy a fasiszták a burzsoáziával szemben álló tömegeket is, közöttük munkásokat, megnyernek saját céljaiknak. Lev Trockij, a Komintern VB póttagja, aki a kongresszuson az első napirendi pontról tartott referátumot („A gazdasági világválság és a Kommunista Internacionálé új feladatai" címmel), e kérdés kapcsán, hogy érvelését alátámassza, a polgári, konzervatív *Neue Zürcher Zeitung* egyik 1921 áprilisában megjelent cikkéből idézett: „1919: a polgári pártok a teljes felbomlás állapotába kerültek; reménytelen szétforgácsoltságukban, öngyilkos rezignáltságukban teret engedtek a jól szervezett vöröstömegek határozott előrenyomulásának; 1921: a polgári seregek szilárd koalícióba tömörülve, győzelmi tudattal eltelve szállnak harcba, míg a bolsevisták megosztottságuk és csüggedésük eredményeképpen mutatkozni sem merészelnek. Az érdem a fasisztáké."[8]

A fasizmus és a burzsoázia lényegi kapcsolódásának bemutatásakor első ízben merült fel nemzetközi kommunista fórumon a kérdés: a munkásmozgalom és annak pártjai (ebben az időben természetesen csak az olaszokról van szó) mennyiben felelősek a fasizmus előretöréséért? A

[7] Protokoll des III. Kongresses der Kommunistischen Internationale. Moskau, 22. Juni bis 12. Juli 1921. Verlag der Kommunistischen Internationale 1921. (A továbbiakban: Protokoll III.) 40. old.

[8] Ugyanott, 50. old.

kongresszuson egyértelműen elmarasztalták az Olasz Szocialista Pártot, hangsúlyozva jobboldali és centrista vezetőinek különleges felelősségét.

Zinovjev, a Komintern Végrehajtó Bizottságának tevékenységéről tartott beszámolójában, szinte kizárólag a vezetők felelősségével foglalkozott. „A burzsoázia teljesen dezorganizált volt – mondotta. – Maga Giolitti [1920. júniustól 1921. júniusig olasz miniszterelnök – *Sz. G.*] ismerte be: szeptemberben semmit sem tudott volna tenni. Ha megkérdezték volna, hogy miért nem küldött katonaságot a gyárak megtisztítására, Giolitti azt válaszolja: Nem rendelkeztem az ehhez szükséges erőkkel. Először homöopatikus eszközök alkalmazására kényszerültem, és csak később folyamodhattam a sebészeti beavatkozáshoz. Először a homöopátia alkalmazásával, mégpedig Serrati és elvbarátai segítségével verte le a mozgalmat, most pedig áttérnek a sebészeti beavatkozásra. A fasiszták igen kiváló sebészek; igen lelkiismeretesen és alaposan végzik szennyes munkájukat az olasz munkásosztályon. A párt és különösen Serrati bűne az, hogy elszalasztották a harc kedvező pillanatát és objektíve kiszolgáltatták a munkásosztályt a *burzsoáziának.*"[9] Mindaz, amit Zinovjev elmondott, lényegében nem volt más, mint a Komintern II. kongresszusán a centrizmussal és a centristákkal kapcsolatban elfogadott elméletnek és gyakorlatnak az olaszországi eseményekre való alkalmazása. Kétségtelen ugyanis, hogy éppen e centrista többség és vezetői, így elsősorban Serrati, a pártot megbénító tehetetlen politikájukkal szinte kikényszerítették a párttagság tudatosan forradalmi részéből, hogy egy cselekvőképes párt létrehozására gondoljanak. E kényszer aztán nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy „Az új párt ... a szélsőségesség és a szektásság határozott jegyében született meg."[10] E két tényező, a szocialista párt változatlan politikai irányvonala és a kommunista párt szektás magatartása, nagy nehézségekkel terhelte a nemzetközi kommunista mozgalmat; továbbra is napirenden kellett tartania, sőt előtérbe helyeznie a reformizmussal való szakítás szükségességét és a centrizmus elleni harcot.

E meglehetősen szerteágazó problémát, ha szubjektív kiindulópontból is, de érdekesen – és ami még fontosabb: a Komintern legtapasztaltabb vezetőinek véleményét tükrözve – fejtegette Clara Zetkin. Zetkin – akit egyébként 65. születésnapja alkalmából köszöntöttek a kongresszuson – beszédének célja elsősorban az volt, hogy megértesse hallgatóságával,

[9] Ugyanott, 166–167. old.

[10] *Palmiro Togliatti:* Az Olasz Kommunista Párt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 45. old.

mi késztette arra, hogy a livornói kongresszust követően a német pártban ellenvéleményének adjon hangot, majd felülvizsgálja ezt az álláspontját.

Zetkin elmondotta, hogy Rákosi Mátyás, a Komintern VB küldötte, a német párt központi bizottságának ülésén és magánbeszélgetésekben is annak a véleményének adott hangot, hogy az adott helyzetben a Kommunista Internacionálénak „nem egy tömegpárt létrejötte a kedvező, hanem egy kis, tiszta párté". Rákosi továbbá kifejtette, hogy a kommunista mozgalomban, konkrétan a francia pártban nemkívánatos elemeknek tartja többek között az olyan embereket, mint Marcel Cachin, sőt a német párt taglétszámának csökkentését is szükségesnek vélte. „»... Az ön németországi pártja is, Zetkin elvtársnő – idézte Zetkin Rákosit –, túlságosan naggyá vált, és kisebbíteni kell«; mire én a szeme közé nevettem, és kijelentettem: »Bocsásson meg, de ezen az állításon csak kacagni tudok«."[11]

Zetkin 1920 végén azon kommunisták kicsiny táborába tartozott, akik nemigen hitték, hogy az OKP létrehozása erősíteni fogja az olasz munkásmozgalom akcióképességét; úgy vélték, hogy a Bordiga képviselte alapokon, a maximalisták és különösen személy szerint Serrati elutasításával nem lehet megnyerni a szocialista párt forradalmi tömegeit. Ami végül is a szocialistákkal és az általa személy szerint igen nagyra becsült Serratival kapcsolatos korábbi véleményének megváltoztatására késztette, az nem volt más, mint e pártnak és vezetőinek passzív magatartása a tőke támadásával, konkrétan a fasizmussal szemben. „Az a véleményem, hogy Serratinak és pártjának a livornói kongresszust követően folytatott politikája egyértelműen megmutatta, hogy ez a politika a reformizmus és az opportunizmus politikája. (*Helyeslés.*) Ezt teljes mértékben elismerem. Csupán a párt állásfoglalása a fehérgárdisták, a fasizmus elleni harccal kapcsolatban napnál világosabban mutatja ezt. Nevezhető-e kommunista pártnak – sőt, továbbmegyek ennél – politikai pártnak az a párt, amely a fasizmussal kibontakozó polgárháborút morális prédikációkkal akarja leküzdeni, kijelentve, hogy a fasizmust a keresztény etika eszközével kell legyőzni? (*Zúgás.*) Nem! Kijelentem, hogy véleményem a proletariátus harcáról változatlan: szemet szemért – fogat fogért. Az erőszakot erőszakkal kell megtörni. És a fasizmust Olaszországban nem lehet leküzde-

[11] Protokoll III. 289. old. Rákosinak a KPD KB 1921. február 16-i ülésén elmondott beszéde. Centralnij Partyinij Arhiv Insztyituta Markszizma–Lenyinizma pri CK KPSZSZ (A továbbiakban: CPA IML) 528. f. X. illetve Sacerdote (az *Avanti!* tudósítója Genosse álnéven publikált) cikke a *Comunismo*ban.

ni az *Avanti!* szelíd fuvolahangjaival, hanem csak a proletariátus fegyveres harcával. (*Élénk taps.*)"[12]

Zetkin elgondolása a fasizmusról, vagyis az, hogy a fasizmus lényegében a fehérterror olaszországi megjelenési formája, a tőke támadásának egyik megnyilvánulása, megegyezik a Komintern általános értékelésével. Megegyezik, de egy ponton élesen eltér attól a több felszólalónál – így Kolarovnál is – még megtalálható koncepciótól, amely szerint a fehérterror leküzdése csak az egész tőkés társadalom ellen irányuló, a proletárdiktatúrát közvetlen célnak tekintő harc útján lehetséges. Az antifasiszta harcot ugyanis Zetkin alapvetően védelmi jellegűnek tekintette, míg a többiek a burzsoá rendszer elleni totális támadás időszerűségét hirdették.

Hasonló következtetésre jutott Wilhelm Koenen is, akinek az USPD titkáraként nagy szerepe volt a forradalmi irányzat németországi egyesülésében. Külön harci területként jelölte meg a fasiszták elleni küzdelmet, „háromfrontos" harcot tartott szükségesnek: az opportunista munkásvezetők, a fasizmus és a kormány elleni fellépést elválasztotta egymástól. Nála az utóbbi kettő különválasztása érdemel figyelmet. Meg kell azonban jegyezni, hogy a megkülönböztetés csupán viszonylagos, és kizárólag a módszerekre vonatkozott. Koenen szerint a megoldás – amint az beszédének egészéből kitűnik – mindhárom tényező egyidejű leküzdése, amit a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc során vélt megvalósíthatónak.

Zetkin álláspontjához jóval közelebb állt Szolomon Lozovszkijé. Lozovszkij nem vehetett részt a kongresszus valamennyi ülésén, mivel éppen ebben az időben zajlott az ő vezetésével a Vörös Szakszervezeti Internacionálé (Profintern) alakuló kongresszusa (1921. július 3–19-én). A Profintern a reformista Nemzetközi Munkásszövetséggel szemben álló forradalmi szakszervezeteket tömörítette. Főtitkárává Lozovszkijt választották. Véleményét azonban kifejtette. A Komintern más vezetőihez (Leninhez, Dmitrij Manuilszkijhoz, Karl Radekhez stb.) hasonlóan továbbra is lehetségesnek tartotta, hogy bevonják az antifasiszta harcba a szocialista pártot. Zetkin ezt a személye ellen irányuló éles támadások hatására a kongresszuson nem hangoztatta, de mint az később, elsősorban 1921 őszén nyilvánvalóvá vált, ezt a meggyőződését is fenntartotta.[13] Sőt, a szocialista párt politikáját döntőnek ítélte az antifasiszta harc

[12] Protokoll III. 393–394. old.

[13] *Reisberg:* An den Quellen der Einheitsfrontpolitik. Dietz Verlag, Berlin 1971. I. köt. 266–267. old.

szempontjából: „Az, hogy a fasiszták munkásotthonokat dúlnak fel és pogromokat rendeznek, szakszervezeteket vernek szét, és gyilkolják a harcoló munkásokat, csak azért lehetséges, mivel az elvtársak az Olasz Szocialista Pártból nem tanúsítanak kellő ellenállást. Olvastam egy jelentést a szocialista gyűlésről, ahol a fasizmus elleni ellenállást tárgyalták. Tolsztojánus színezetű beszédek hangzottak ott el. És most nincs idő semmiféle tolsztojanizmusra, nincs idő a passzivitásra. Ahhoz, hogy legyőzzék a fasizmust, az olasz pártnak ki kell zárnia soraiból a reformistákat."[14]

Lozovszkijnak az olasz kérdés vitája során elhangzott hozzászólása egyben válasz volt az OKP-t képviselő Egidio Gennarinak is, aki a Serratiékkal való teljes szakítást követelte. Gennarival ellentétben ugyanis - aki álláspontját szintén a fasisztákkal szembeni tétlenségre hivatkozva indokolta meg – Lozovszkij kijelentette: „A szakadás az Olasz Szocialista Pártban jobbratolódást eredményezett. A párt egyáltalán nem tanusít határozottságot a fasiszták támadásaival szemben."[15] Lozovszkij ugyanakkor nem zárkózott el a szocialista párttal való együttműködéstől, amire lehetőséget éppen az antifasiszta harcban látott.

A Komintern III. kongresszusán éles viták kíséretében formálódott egy új stratégiai és taktikai irányvonal, alapvetően eltérő nézetek csaptak össze a kommunista pártok időszerű feladataival kapcsolatban. A vitakérdések összefüggésben álltak ugyan a fasizmus és a fasizmus elleni harc kérdéseivel, de korántsem olyan közvetlenül – még Olaszország esetében sem –, mint az új típusú párt fogalmával és a proletárdiktatúráért folytatott harccal. A fasizmussal foglalkozó fejtegetések is elsősorban e két utóbbi téma kapcsán hangzottak el. Amint az az idézett hozzászólásokból kitűnik, céljuk nem elsősorban a fasizmus problémáinak elemzése volt, sokkal inkább egy olyan tényezőnek a felmutatása, amely érvelésüket alátámaszthatja: az olasz fasizmus előretörésével illusztrálták a tőke támadását, a szocialista párt opportunizmusát vagy a kommunista párt szektás elzárkózásának hibás voltát, magyarázták a kispolgári tömegek politikai aktivizálódását, az államhatalom válságát. Mindezekkel – vagy csupán egyet-egyet kiragadva közülük – érveltek a szűkebb, "tiszta" kommunista párt, vagy ellenkezőleg, a tömegeket mozgósítani képes, a proletárdiktatúra közvetlen kivívása helyett a tömegek megnyerését

[14] Protokoll III. 407. old.
[15] Ugyanott, 360. old.

időszerűnek tekintő párt mellett. Magával a fasizmussal kapcsolatban nem került sor vitára, a róla alkotott vélemény egyértelműen fogalmazódott meg a kongresszus dokumentumaiban is.

A Radek fogalmazta és Lenin által – nem utolsósorban az olasz kommunistákkal és szocialistákkal szemben – védelmezett taktikáról elfogadott tézisekben, akárcsak a kongresszusi vitában, a fasiszta terrorosztagok funkcióját a tőke támadásának részjelenségeként határozták meg. „Olaszországban a burzsoázia, a fasiszták fehérgárdáinak támogatásával, támadásba indult a munkásosztály ellen. A polgári demokráciának mindenütt még jobban meg kellett mutatnia igazi arcát – a polgári demokrácia régi államaiban éppúgy, mint az újakban, amelyek az imperialista összeomlásból nőttek ki."[16] Nem foglalkoztak külön a fasiszta mozgalomnak azzal a vonásával, hogy sajátos demagóg jelszavaival jelentős tömegeket képes mozgósítani. Ezt egy már korábban is feltételezett folyamat bekövetkezésének tulajdonították. „Az imperializmus csődje a legyőzött országokban, a pacifizmus és a szociálreformista törekvések csődje a győztes országokban a középrétegeknek ezt a részét [az életkörülményeik romlásának hatására politikailag aktivizálódott paraszti, kispolgári, alkalmazott rétegekről van szó. – *Sz. G.*] vagy a nyílt ellenforradalom táborába, vagy a forradalom táborába kergeti"[17] – írták.

A kongresszus befejezését követően, július 17-én jelent meg a Komintern Végrehajtó Bizottságának kiáltványa, melyben összefoglalták a tanácskozás fő mondanivalóját. Az egységfront-taktikát, amelynek lényege az a felismerés volt, hogy a „*világburzsoázia stratégiájával a Kommunista Internacionálénak saját stratégiáját kell szembeszegeznie*",[18] nem utolsósorban éppen a fasizmus és a fehérterror elleni harc megszervezése végett tartották szükségesnek. „*Ha milliók és milliók zárt sorokban harcba szállnak, kudarcba fulladnak a burzsoázia fondorlatai, a burzsoá erőszak:* akkor elakadnak azok a szerelvények, amelyeken a burzsoázia fehérgárdista egységeit a proletariátus ellen vonultatja fel, akkor jeges félelem keríti hatalmába a fehérgárdista egységeket. A proletariátus elragadja fegyvereiket, hogy fegyverekkel szálljon harcba más fehérgárdista formációkkal."[19]

[16] KIVD 79–80. old.

[17] Ugyanott, 97. old.

[18] Thesen und Resolutionen des III. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale. Hamburg. Verlag der Kommunistischen Internationale, 1921. 186. old.

[19] Ugyanott.

Az idézett sorokból két érdekes dolog tűnik ki. Az első, ami már a szövegből is világos, hogy a fehérterror általános vonásaként egy, elsősorban az olasz fasisztákra jellemző módszert említenek: a területileg szétszórt fegyveres rohamosztagok koncentrálását. A másik, hogy most már – ellentétben a kongresszuson elhangzott nagyszámú felszólalással – a fehérterror, illetve a fasizmus elleni küzdelmet nem a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc részének tekintik, hanem az e harcot megelőző időszak feladatának. *E harc célja nem a proletárdiktatúra kivívása, hanem a fehérterrorista csoportok szétzúzása.* E cél megvalósítási módját, tehát a taktikát, a kongresszuson még nem fogalmazták meg pontosan. Ugyanakkor a kongresszuson kiadott „Be a tömegekbe!" jelszó már jelezte: nem pusztán a nemzetközi és az egyes országokban megváltozott erőviszonyok felmérése és elemzése történt meg, hanem ennél több is. A Komintern vezetői már meglelték azt a lehetőséget és konkrét módszert, amellyel a fiatal kommunita pártok, eszmei és szervezeti megerősödésüket is szolgálva, eredményesen léphetnek fel e folyamatokkal szemben.

A kongresszus után még hosszú ideig a nemzetközi kommunista mozgalom vitáinak középpontjában álló új taktika az egységfront vagy más néven az akcióegység taktikája volt. E taktika formálódása és értelmezése 1921–1924 folyamán, de a későbbiekben is szorosan összefüggött az antifasiszta harccal, elsősorban az e taktikát meghatározó stratégiai célkitűzésen keresztül.

2. Erőfeszítések az olaszországi antifasiszta egységfront létrehozására; a fasizmus első átfogó elemzései

A kommunista és a szocialista küldöttek súlyos gondokkal tértek haza a Komintern III. kongresszusáról. Az OKP-nak szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a Komintern vezetői nem támogatják a szocialista párttal szemben folytatott „engesztelhetetlen" politikáját és továbbra sem hajlandók feladni a két párt egyesülésével kapcsolatos elképzeléseket. Csekély vigaszul szolgálhatott ugyan számukra, hogy pártjukat most már a világkongresszus fórumán is a Komintern egyetlen olaszországi szekciójának ismerték el. Emellett azonban tudomásul kellett venniük, ha másból nem is, a Komintern képviselőinek a szocialista vezetőkkel folytatott tárgyalásaiból, hogy a kongresszus és a Komintern vezető szervei to-

vábbra sem látják megoldottnak az olaszországi forradalmi párt problémáját.

A Komintern két úton is próbálkozott az OKP helytelen irányvonalának megváltoztatásával. Egyrészt igyekezett saját küldöttei útján megnyerni a pártegyesülés gondolatának a szocialisták többségi irányzatát. (Ezt a célt szolgálta a Komintern-küldöttek, Henryk Walecki és Zetkin részvétele is az Olasz Szocialista Párt XVIII. kongresszusán, 1921 októberében.) Másrészt az OKP-n belül azzal próbálkozott, hogy a pártvezetést a Bordiga merev irányvonalával szemben álló vagy azzal nem teljesen egyetértő emberekkel erősítse. Kísérletet tettek arra is, hogy Gramscit rábírják a főtitkári tisztség vállalására, ám ez akkor, 1921 őszén, még nem járt sikerrel.[20]

A szocialisták küldöttségét a Komintern-kongresszuson vezető Constantino Lazzari sem számolhatott be sikerről. Törekvése nem annyira a párt szélső jobboldalának (Filippo Turati, Ludovico D'Aragona) védelmére irányult, hanem sokkal inkább a szocialista párt többségi irányzata által folytatott határozatlan, de a kommunista párttal mereven szemben álló politika elfogadtatására. Ezt a kongresszus nagy többsége elutasította. Így, amikor Lazzari vállalta, hogy pártja szembeszáll az „anarchista fantáziákkal és a reformista illúziókkal", Lenin hamar lehűtötte lelkesedését. Megmagyarázta: a „ne csináljatok butaságokat, legyetek okosak és ügyesek" útmutatás csak azokra a kommunistákra vonatkozik, „akik szakítottak az opportunistákkal, amit önökről még nem lehet elmondani."[21]

Az olasz munkásmozgalom két politikai pártjának kapcsolatában nem következett be lényeges változás a kongresszus után. Egymással való merev szembenállásuk továbbra is akadályozta az antifasiszta harc kibontakozását. Ahhoz, hogy nem ismerték fel viszályuk leküzdésének szükségességét, hozzájárult az is, hogy éppen a kongresszust követően, tehát 1921 július–augusztusában éles válság bontakozott ki a fasiszta mozgalom két szárnyának vezetői között. Ez a válság egy időre visszavetette a mozgalmat, sőt felbomlásával fenyegetett. A fasiszták közötti széthúzás eredményeképpen a rohamosztagok legjelentősebb akciói, elsősorban a városokban, 1921 nyarán kudarccal végződtek. Különösen nagy vissz-

[20] *Spirano:* Id. mű, 160. old.

[21] Protokoll III. 355. old.; *Lenin* Összes Művei (A továbbiakban LÖM) 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 17. old.

hangot váltottak ki a viterbói és sarzanai események, ahol 21 csendőr futamított meg 500 felfegyverzett fasisztát, majd a visszavonulókat kommunista parasztok szórták szét.[22]

A fasiszta veszély alábecsüléséhez hozzájárult, hogy a mozgalom megőrizte túlnyomórészt agrár jellegét. (A korszakot később a kommunista szerzők munkáikban az „agrárfasizmus" korszakaként jelölik.) Így a kommunista párt számára a fasizmus csak a „parasztkérdés" részeként játszott szerepet. Ez a terület pedig nemcsak a kommunista, hanem a szocialista párt politikájának is a legelhanyagoltabb területe volt.

A Komintern III. kongresszusát követő hónapokban a nemzetközi szervezet vezetőinek és más szerzőknek a tollából megjelenő munkák elsősorban az olaszországi forradalmi mozgalom stratégiáját és taktikáját világítják meg; ugyanakkor ez az az időszak, amikor napvilágot látnak az első, a fasiszta mozgalom keletkezésével és fejlődésével mélyebben foglalkozó elemzések is.

A stratégia és taktika kérdéseivel kapcsolatos munkák közül kiemelkedő jelentőségű Leninnek 1921 augusztusában a német kommunistákhoz intézett levele. Ebben Lenin röviden és tömören összefoglalja a Komintern III. kongresszusán megfogalmazott irányvonalat, amelyet a német párt baloldali frakciója (Ruth Fischer, Arcady Maslow) és az olasz pártnak szinte az egész vezetősége ellenzett. A korszak fő stratégiai célkitűzését Lenin a többség megnyerésében látta. És a többség megnyerésének értelmezésekor, valamint gyakorlati megvalósításának vázolásakor az 1921 nyarán lezajlott olaszországi összecsapások egyikét ragadta ki példának: „Amikor Rómában 1921 júliusában az egész proletariátus – a szakszervezetek reformista proletariátusa és Serrati pártjának centrista proletariátusa egyaránt – a kommunistákat *követve* a fasisztákellen fordult, ez a munkásosztály többségének *megnyerése* volt. Ez a többségnek még korántsem döntő, hanem csak részleges, csak múló, csak helyi jellegű megnyerése volt. De mégis a többség megnyerése volt."[23]

Az olaszországi példa említése azonban korántsem jelentette azt, mintha Lenin az OKP taktikáját és stratégiáját kívánta volna a német kommunisták elé példaként állítani. Tisztában volt azzal – ahogy a III. kongresszuson és azt követően kiderült –, hogy az olasz kommunisták,

[22] *Kis Aladár:* Az olasz fasizmus története. Kossuth Könyvkiadó 1970. 138–139. old.

[23] LÖM 44. köt. 92–93. old.

legalábbis ami a pártvezetést illeti, éppen nem ezen az úton járnak. A spontán kialakult és egyes akciókra korlátozódó közös fellépés jelentőségét kívánta kiemelni: úgy látta, hogy az ilyen akciók tudatos politikává fejlesztésével oldhatók meg a német, de az olasz párt előtt álló feladatok, a tömegek megnyerése is.

Az OKP stratégiájának és taktikájának bírálata nem hiányzik a Bordiga-irányzattal szembeforduló olasz kommunista, Vittorio Ambrosini tanulmány-jellegű cikkéből sem, amelyet Ardito Rosso néven publikált a *Kommunyisztyicseszkij Internacional* 1921. októberi számában. E tanulmány jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez az első olyan, nagy nyilvánosságot kapott elemzés, amely behatóan foglalkozik az olaszországi fasizmus keletkezéstörténetével, helyzetével és további lehetőségeivel.[24]

A tanulmány első fejezete az olaszországi szocialista mozgalom felbomlásának folyamatát elemzi. Az egyik fő problémát abban látta, hogy a párt vezetői és többségükben tagjai is mindig szociáldemokraták maradtak. A Serrati-féle maximalizmust és bolsevizmust, „ha nem is volt teljes mértékben őszintétlen és kalandor jelenség", mégis úgy kell tekinteni, mint olyan, a háborút követő jelenséget, amelyre születésekor a kommunista alapelvek nem pontos ismerete a jellemző.[25] Az OKP-t és a maximalistákat azzal a bevallott céllal bírálja, hogy e két irányzatnak végül is egyesülnie kell. A tanulmány egyik érdekessége, hogy az egyesülés szükségességét éppen a fasizmus előretörésével indokolja. Ambrosini véleménye szerint ugyanis a fasizmus egyaránt veszélyezteti a munkásmozgalom különféle irányzatait. Többek között megállapítja: „A fasizmus, amelynek sikerei a legutóbbi évben teljes mértékben megváltoztatták a helyzetet Olaszországban, volt az a tényező, amely közreműködött a tartalmatlan és erőtlen olasz maximalizmus pusztulási folyamatában."[26]

Ezek után a tanulmány szerzője rátér a fasizmus elemzésére. A fasizmus keletkezését egyetlen alapvető tényezőre vezeti vissza: a világháború

[24] A Komintern III. kongresszusa után a lap elméleti folyóirattá vált. Az információ- és dokumentumközlést az 1921 szeptemberében megjelentetett *Internationale Presse-Korrespondenz – Inprekorr* – vette át. (Die Tätigkeit der Exekutivkomitees der Kommunistischen Internationale vom 13. Juli 1921. bis 1. Februar 1922. Petrograd 1922. (A továbbiakban: Die Tätigkeit.) 16., 17., 86. old.; *Komját Irén:* A kommunista mozgalom világlapja. Az *Inprekorr* története. Kossuth Könyvkiadó 1977. 17–18. old.

[25] Kommunyisztyicseszkij Internacional, 1921. 18. szám. 4648.

[26] Ugyanott, 4649. old.

gazdasági és politikai következményei által kiváltott nacionalista jellegű elégedetlenségre. Meghatározását a következőképpen fogalmazza meg: „A fasiszta mozgalom keletkezése, valamint a Fiuméval kapcsolatos konfliktus[27] – két igen érdekes jelenség Olaszország életében. Ismert nézőpont alapján[28] ezek a nemzetközi reakció megnyilvánulásának tekinthetők az olaszországi körülmények között, ugyanakkor specifikus sajátosságaik is vannak, amelyek Olaszország nemzetközi helyzetében gyökereznek."[29]

A fasizmus megerősödésében közrejátszó tényezők közül a legnagyobb figyelmet az Olasz Szocialista Párt hibás politikájának szenteli. E vonatkozásban Ambrosininál már nem csupán arról van szó, hogy e párt képtelen volt a forradalmi helyzet kihasználására, a proletárdiktatúra kivívására (a III. kongresszuson még ezen volt a fő hangsúly), hanem a pártnak a proletariátus lehetséges szövetségeseivel folytatott politikájáról is. Kimutatja, hogy a párt idegennek tekintette a nem proletár dolgozó középrétegeket, és azok legelkeseredettebb részével, a frontokról hazatért értelmiségiekkel és más rétegekkel szemben „ellenséges hangulatot kívánt teremteni a tömegekben, nem téve különbséget a kizsákmányolók és az áldozatok között."[30] E kirekesztettségen kívül – állapítja meg Ambrosini – „a középosztályokat az a körülmény is a fasizmus felé taszította, hogy a fasizmus mintegy tiltakozás volt a munkásarisztokráciával és a szociáldemokraták utilitarista és opportunista visszaéléseivel szemben. Nem szabad elhallgatni azt sem, hogy az Olasz Szocialista Párt és a vörös munkásszervezetek képviselői a községi és területi irányító szervekben gyakran tevékenykedtek oly módon, mintha maguk akarnák kiváltani a rendszerük elleni felháborodást, és éppen ott, ahol vezető szerepet töltöttek be (Bologna, Reggio-Emilia és Ferrara)."[31]

Ambrosini tehát úgy véli, hogy az olasz kormány és a burzsoázia elsősorban akkor kezdte támogatni a fasisztákat, amikor már mind a munkásmozgalommal, mind a nacionalista mozgalom legszélsőségesebb irány-

[27] D'Annunzio, az ultranacionalista költő és politikai kalandor csapatai 1919. szeptember 12-től 1920. december végéig tartották megszállva Fiumét. (*Kis Aladár:* Id. mű, 76–79., 100–103. old.)

[28] Itt a szerző a Komintern III. kongresszusán elfogadott taktikai tézisekben kifejtett elemzésre utal.

[29] Kommunyisztyicseszkij Internacional, 1921. 18. szám. 4649. old.

[30] Ugyanott, 4651. old.

[31] Ugyanott, 4652. old.

zatát képviselő D'Annunzióval leszámolt, és a fasizmus – Ambrosini szerint – már konzervatív, a világháború előtti állapotok helyreállítására törekvő erővé vált. A fasiszta mozgalom 1920–1921 fordulóján tapasztalható megerősödését azonban nem csupán e tényezőre vezeti vissza. Döntőnek tartja a „pszichológiai faktort, amely véget vetett a középosztálybeli tömegek ingadozásának a proletariátus és a burzsoázia között. Az olasz népesség nagy tömege teljes két éven át várta és áhította, hogy a szocialisták megvalósítsák a forradalmat, amely megszabadította volna őket az állandó félelemtől és feszültségtől. A félproletárok és a kispolgárok kezdetben hajlottak arra, hogy a bolsevik társadalmi rendszerben lássák a legjobb megoldást. De amikor világossá vált, hogy az olasz szocialisták csak rombolni tudnak, s nem képesek létrehozni mélyreható forradalmi mozgalmat, nem képesek megvetni az új rend alapjait, akkor megnőtt azoknak a száma, akik a régi rend helyreállítását kívánták minden áron, azaz akár a reakció árán is."[32] Ez az a folyamat, amely a fasizmus számára lehetővé teszi a kispolgári tömegek megnyerését.

Ambrosini képlete meglehetősen egyszerű és logikus: ahhoz, hogy a fasizmus tömegmozgalommá váljon, az szükséges, hogy a mozgalom vezetői ugyanazt a konzervatív megoldást válasszák, amelyet időközben a korábban még ingadozó kispolgári tömegek is választottak. Ehhez járul még a burzsoázia támogatása is, amely, miután felismerte e mozgalomban a céljainak megfelelő eszközt, különböző módon igyekszik elősegíteni a mozgalom fejlődését. E két tényező, a fasiszta mozgalom és a burzsoázia merev szétválasztása azonban nem tette lehetővé azoknak a kapcsolatoknak a vizsgálatát, amelyek megvilágíthatták volna a fasiszta mozgalom összefüggését a burzsoázia táborán belül végbement változásokkal. Hogy mennyire nem engedhető meg ez a merev szétválasztás, magából a tanulmányból is kitűnik, amikor e koncepció alapján Ambrosini a következő téves következtetést vonja le: „Mi úgy véljük, hogy amennyiben a fasizmus valóban a kapitalista társadalmi szervezet élenjáró osztaga lenne, úgy nem csupán a gazdasági területen, hanem a politika területén is a kapitalista érdekek irányában tevékenykedne, azaz a politikai hatalom meghódítására törekedne és védelmezné a kapitalisták érdekeit mind a parlamenti kombinációkban, mind a háború és béke kérdésében. Azonban a fasizmus elkülönült a többi polgári frakciótól, létrehozva 35 fős parlamenti csoportját, amely még a nacionalistáktól is elhatárolja magát;

[32] Ugyanott, 4653. old.

mint ahogyan eddig sem lépett a hatalom meghódításának útjára, úgy, szemmel láthatóan, a későbbiekben sem lép erre az útra."[33]

Ambrosini – hibás következtetése ellenére – itt igen érdekes, a későbbiekben nagy fontosságú fordulat első megnyilvánulásáról számol be. A választásokat követően a fasizmus Mussolini vezette szárnya valóban tett kísérletet a nagyipari tőkével szembenálló konzervatív erőktől és a még szélsőségesebben konzervatív nagybirtokos osztálytól történő elszakadásra. E kísérlet azonban igen csekély eredménnyel járt. Mussolini túlértékelte az olasz burzsoázia monopolista szárnyának erejét, és alábecsülte a konzervatív, a földbirtokos osztállyal szövetséges burzsoázia befolyását, mégpedig nem csupán általában, hanem magán a fasiszta mozgalmon belül is. Az a kijelentése, hogy „egy fasiszta nem kiálthatja: Éljen a király!", még csak néhány fasiszta képviselő kiválásával járt; de a squadristák (rohamosztagosok) elleni fellépése miatt már távozásra kényszerült a fasciók végrehajtó bizottságából.

Ambrosini tanulmánya minden hiányossága ellenére előrelépést jelent a vele egyidőben megjelent más értékelésekhez képest: mégpedig a fasizmus tömegbázisának kérdésében. Az olasz kommunista vezetők, akárcsak a szocialisták, nem tulajdonítottak ennek különösebb jelentőséget. Általában megelégszenek azzal, hogy a burzsoá ellenforradalom egy formájáról van szó. Az olasz valóságban való eligazodáshoz azonban ennél többre volt szükség. A párttá szerveződő fasiszta mozgalomban 1921 végén már egyértelműen fellelhetők voltak annak a *politikai erő*nek a körvonalai, amely a munkásmozgalmat a korábbinál is súlyosabb veszéllyel fenyegette. Egyre érzékelhetőbbé vált, hogy Olaszországban a tőke támadásának különlegesen drasztikus formája van kibontakozóban, hogy Olaszországban egy időre lezárult az a korszak, amelyben lehetőség volt a proletárdiktatúra gyors győzelmére. Éppen ez a helyzet tette szükségessé a Komintern új stratégiájának kidolgozását.

A „Be a tömegekbe!" jelszó azonban túl általános volt, nem fogalmazta meg a konkrét tennivalókat, s lehetőséget adott arra, hogy a kommunista mozgalom különböző irányzatai a saját elképzelésük szerint magyarázzák. Egy dologra, mégpedig igen fontos dologra azonban felhívta a figyelmet: a konkrét helyzet és ezen belül elsősorban az egyes társadalmi rétegek és osztályok helyzetében bekövetkezett változások elemzésének szükségességére. Ebben a tekintetben jelentős előrelépés történt. Tükrözik

[33] Ugyanott, 4655. old.

ezt az *Inprekorr*ban 1921 novemberében megjelent cikkek is. A fasizmussal kapcsolatban egyre ritkábbak az olyan leegyszerűsített megfogalmazások, hogy a fasizmus nem más, mint „glaszékesztyűs banditizmus".[34] Inkább a fasiszta mozgalom párttá alakulása folyamán bekövetkezett formai és tartalmi változások elemzése a jellemző. Ugyanakkor még ebben a kérdésben is számottevő a különbség az olasz kommunisták és a Komintern elemzései között.

A különbséget jól érzékelteti az OKP egyik vezetőjének, Umberto Terracininek az *Inprekorr*ban és a „V"-vel jelölt szerzőnek a *Kommunyisztyicseszkij Internacional*ban egyazon eseményről, a fasiszták 1921. november 7–9. között Rómában megtartott III. kongresszusáról megjelent írása.

Terracinit a Komintern III. kongresszusán a KIVB-tagjává választották. Elemzése elsősorban azért nyújt többet a korábbi fejtegetéseknél, mert részletesebben bemutatja a fasizmusnak az olasz társadalomban játszott szerepét és a fasizmuson belüli politikai irányzatokat. Megállapítja, hogy a fasiszta mozgalomban fellelhetők szinte valamennyi politikai áramlat képviselői, „a liberálisok, radikálisok, köztársaságiak, demokraták, nacionalisták, frontharcosok" és a monarchisták is.[35] Ebből azonban már korántsem azt a következtetést vonja le, mint korábbi cikkeikben Egidio Gennari és Alfonso Leonetti.[36] Bár Terracininak is az a véleménye, hogy ez a politikai tarkaság nem teszi lehetővé, hogy a fasizmus „komoly tartalommal és céllal" bíró politikai párttá szerveződjön, de már nem tagadja komoly befolyását az események lehetséges alakulására: „A római kongresszus ténylegesen bebizonyította, hogy a fasizmus, ha nem[37] épül is ki szilárd és hatalmas erejű szervezetté, képes rá, hogy az olaszországi események menetére nagy befolyást gyakoroljon. Mindazonáltal nincs abban a helyzetben, hogy tartalmán és fellépésének módján változtasson. Sohasem lesz képes arra, hogy akcióinak bázisául felhasználja az állami élet szerveit. Tényked̈ése a parlamentben, az államtanácsban, a minisztériumokban semmiben sem fog különbözni a hagyo-

[34] Inprekorr, 1921. november 17. 215. old. *Pfiffro:* Az olasz maximalisták Szovjet-Oroszország ellen.

[35] Inprekorr, 1921. november 22. 229. old. A fasiszta kongresszus és a római sztrájk.

[36] Inprekorr, 1929. szeptember 29. 26. old.; október 6. 50. old. – Az előbbi az OKP Komintern-képviselője s egyben a KI vezető szervének, a Szűkebb Irodának a tagja, az utóbbi az OKP vezetőségi tagja volt.

[37] Értelemszerűen következik. Az eredeti szövegben a „nem" szó kimaradt.

mányos konzervatív polgári pártok tevékenységétől." Ugyanakkor Terracini rendszerében megvan a fasizmus sajátos helye és a többi polgári pártétől eltérő funkciója: „A fasizmus nem más, mint a burzsoázia különleges védállása a kiéleződött osztályharcnak ebben a szakaszában."[38] Fő funkciója, hogy a polgári pártok lehetőségein túl az illegális terror eszközeivel biztosítsa a tőkés érdekeket.

Terracini elemzésének pozitívuma, hogy a mindennapi fegyveres harcok szempontjából nem becsüli le a fasizmus erőit, és perspektivikusan is számol velük. Viszont nem figyel fel arra a változásra, amely a fasiszta kongresszust megelőző hónapokban és a kongresszuson is végbement, és amelynek eredményeképpen a fasizmus országos politikai jelentőségű erővé vált.

A másik említett szerző, „V",[39] éppen e változás előzményeinek és jellegének meghatározását tartja alapvető feladatának. E célnak megfelelően mondanivalóját nem korlátozza a kongresszus elemzésére, hanem kitér a fasizmussal kapcsolatos főbb problémákra is.

A bevezetőben röviden meghatározza a fasizmust, illetve elhatárolja magát mások koncepcióitól: „A fasizmus olyan megítélései, mint például hogy »a fasizmust forradalmi mozgalomnak kell tekinteni«, vagy ennek éppen az ellenkezője; »a fasizmus az ellenforradalom fehérgárdája«, nem helytállóak és felszínesek. *A fasizmus a fináncz- és ipari tőke harci osztaga;* harcának iránya és módszerei a megfelelő gazdasági és politikai helyzettől függnek."[40] Ez a meghatározás azonban „V"-nél nem egy általános, időtől elvonatkoztatott definíció; ő az 1921-es év második felének fasizmusát ítéli meg így, s ez már egy hosszabb fejlődés eredménye. „V" ugyanis az olaszországi osztályviszonyok mellett az egyes osztályokon belüli erőviszonyok változásait is figyelemmel kíséri. A fasizmus genezise és fejlődése szempontjából az uralkodó osztályon belüli erőviszonyok alakulását tartja elsődlegesnek.

A tanulmány szerzője abból indul ki, hogy Olaszországban a kapitalista társadalom kialakulása elhúzódó folyamat volt, és a burzsoázia a

[38] Inprekorr, 1921. november 22. 229. old.

[39] A „V" szignó csupán itt fordul elő olasz, illetve a fasizmust tárgyaló cikknél. Van ugyan egy „E. W." aláírású cikk, amelyet stílusa és a feldolgozott anyag jellege miatt Varga Jenőnek lehet tulajdonítani. Valószínűbb azonban, hogy a szovjet Vaclav Vorovszkijtól származik ez az írás, aki 1921-től 1923-ig teljesített diplomáciai missziót Olaszországban. (Inprekorr, 1921. december 3. 278–279. old.)

[40] Kommunyisztyicseszkij Internacional, 1921. 19. szám. 4935.

tőkés termelési viszonyok uralkodóvá válását követően sem volt képes arra, hogy politikai és gazdasági hatalmát az egész ország területén, valamint az állami és közigazgatási apparátusban egyértelműen biztosítsa. Kénytelen-kelletlen meg kellett osztania a hatalmat a földbirtokosok osztályával, hogy azután lépésről lépésre, megerősödésével párhuzamosan, pozícióharcokat folytasson ellene. Fordulatra a világháború idején került sor, amikor az olasz burzsoázia a külföldi, elsősorban a francia tőke támogatásával döntő győzelmet aratott. A háborúba való belépés elsősorban az ő céljainak felelt meg – írja „V". – Ez az a pillanat, amikor feltűnik Mussolini, létrehozva a *Popolo d'Italia* (Olaszország Népe) című lapot *„azzal az egyetlen céllal, hogy a lehető legenergikusabb propagandát fejtse ki Olaszországnak a háborúba való belépése érdekében"*.[41] Mussolini e ténykedésében látja „V" a fasizmus közvetlen előzményét, magában Mussoliniban pedig a fasizmus következetes képviselőjét. Azt is érzékelteti ugyanakkor, hogy a fasizmus nem azonos magával a burzsoáziával, hanem az azon kívül elhelyezkedő erők gyűjtőpontja. A szerző e koncepciója abból a megfigyelésből ered, hogy Mussoliniék mindig azokban az időszakokban erősödnek meg, amikor a burzsoáziának támogatásra van szüksége a földbirtokosokkal szemben. Amikor erre a támogatásra már nincs szüksége – mint például a háborúba lépést követően, az első sikerek idején –, Mussolini és hívei tért veszítenek. Hasonló folyamat játszódik le a világháború után is, csakhogy éppen fordított sorrendben. Mussolini irányzata hiába adja ki még 1919-ben „Az államhatalom tekintélyének helyreállítása minden áron!" jelszót, hogy visszaállítsák a világháborúban megteremtett, de azt követően szinte teljesen felbomlott burzsoá államhatalmat. Ezzel az államhatalommal és mindenfajta akkori államhatalommal szemben egy jóval veszélyesebb erő, a proletariátus jelenik meg a küzdőtéren: „Ezért az agráriusok és a burzsoázia közötti harc egy bizonyos időre háttérbe szorult."[42] Ez az az időszak, amikor a fasiszták a munkások és a parasztok elleni terrorista támadások mellett „elkeseredett kampányba kezdenek a kormány és a dinasztia ellen (melyek az agráriusok érdekeit védelmezik). 1921 tavaszán már Giolitti fejét és a királyi ház trónfosztását követelik. Aosta herceg (a királyi ház tagja) állig felfegyverzett rohamosztagokat szervez a fasiszták elleni fellépés érdekében ..."[43]

[41] Ugyanott.
[42] Ugyanott, 4936. old.
[43] Ugyanott, 4936–4937. old.

A burzsoázia – írja „V" – azonban még nem heverte ki a válságot, a fasisztákat továbbra is fel kell használnia a munkások elleni harcban. Ez az a pillanat, amikor „Giolitti kihasználja a helyzetet, és egész politikai pályafutásának legragyogóbb húzását teszi meg: feloszlatja a parlamentet, és május 15-re új választásokat ír ki ... Ahelyett, hogy éles támadásokat intézne a fasiszták ellen (ez lélegzetvételnyi szünethez juttatta volna a munkásokat, s ezt Giolitti semmiképpen sem akarta), teljesen szabad kezet biztosít számukra (az államhatalom semlegessége a politikai pártok harcában). Részben ezáltal, részben a fasisztákkal közös választási blokkra lépve az agráriusokat arra biztatja, hogy lépjenek a fasiszták soraiba". Miután e folyamat Giolitti elképzeléseinek megfelelően lezajlott, változás következett be a fasizmus jellegében; bár megnőtt a mozgalom résztvevőinek száma, a korábbi, viszonylag központosított irányítás megszűnik, sőt Mussolini hívei kisebbségbe kerülnek. „*Ez egyben az az időszak is, amikor a fasizmus mintegy az egyesült ellenforradalom harci egysége.* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*] Hangsúlyozzuk: ez a burzsoázia beleegyezése nélkül és reményei ellenére történt."[44]

A fasizmus jellegében bekövetkezett változás azonban korántsem jelent végleges változást „V" rendszerében. Sőt, mivel számára egyáltalán nem kétséges, hogy a burzsoázia és a földbirtokos osztály harcából melyik erő kerül majd ki győztesen, illetve a közeljövőben melyikük előretörése várható, e változásban csupán a fasizmus kialakulásának egy kitérőjét látja. A fasiszták kongresszusának céljával kapcsolatban kijelenti: „A III. kongresszus programjának fő pontja: a mozgalom párttá alakítása. Elsősorban azt a célt szolgálja, hogy véglegesen eltávolítsák az agráriusokat, és ugyanakkor kiindulópont legyen igen messze vezető tervek megvalósítására."[45] Hogy melyek ezek a tervek? Erre válaszul Mussolininak a *Popolo d'Italiá*ban a kongresszust követően megjelent írásából idéz: „Attól, hogy a fasizmus párttá alakult, nem várhatók közvetlen eredmények. Az első időszakban a fasizmus az marad, ami volt: tagadó erő, abban az értelemben, hogy mindig kész lesz az antinacionalista pártok erőszakos harcára erőszakkal válaszolni; ugyanakkor azonban hozzákezd ahhoz a valóban politikai előkészítő munkához, amely lehetővé teszi számára, hogy *egészében vagy részben saját kezébe vegye a nemzet sorsát.* Az a körülmény, hogy ha csupán hipotézis formá-

[44] Ugyanott, 4937. old.
[45] Ugyanott, 4938. old.

jában is, de jelentkezett a *fasiszta állam* létrehozásának eszméje, bizonyítéka annak, hogy a fasizmus tendenciájában már ma is képes a nemzet sorsának irányítására."[46]

„V" elemzése Terracini cikkéhez képest jelentős előrelépés. Az első olyan írás, amely felhívja a figyelmet a fasizmusban rejlő veszély komolyságára. Először ő ábrázolja a fasizmust olyan erőként, amelynek lényege nem a terrorkülönítmények garázdálkodása, a gyújtogatás és a gyilkosságok, hanem az, hogy a legsötétebb elnyomást megvalósító *politikai rendszer* csírája.

Az elméleti következtetéseket, az egységfront-politika alkalmazásának szükségességét a gyakorlat is hamarosan igazolta.

A nemzetközi kommunista mozgalomra igen nagy hatással volt a fasiszta kongresszust követően lezajlott epizód, amely a fasisztákat mélységesen megalázta, s ugyanakkor az akcióegység példájává vált. Az események a következőképpen zajlottak le. A fasiszták november 4-ét, az Osztrák-Magyar Monarchia felett aratott győzelem évfordulóját, valamint magát a kongresszust erejük demonstrálására is fel kívánták használni. Csakhogy már a pályaudvarokra érkező fasiszta rohamosztagokat antifasiszta tüntetők fogadták. Véres összetűzésekre került sor. Az összetűzések során november 7–9-én heten (köztük egy fasiszta) életüket vesztették, és mintegy 150-en (köztük 20 fasiszta) megsebesültek. A kommunistákból, szocialistákból, anarchistákból és köztársaságiakból létrejött Proletár Védelmi Bizottság általános sztrájkot hirdetett, ugyanakkor más, polgári szervezetekkel együttműködve megszervezték a fegyveres ellenállást is. A fasiszta rohamosztagoknak végül is el kellett hagyniuk a várost.[47]

Az 1921 nyarától folyó antifasiszta harcok, kezdve a sarzanai eseményektől a római sztrájkig, már igen kézzelfoghatóan bizonyították, hogy a fasizmus elleni harc sikere érdekében nem csupán szükséges, de lehetséges is széles néptömegek és különböző irányzatú proletár, sőt nem proletár szervezetek összefogása. Ezek voltak az első olyan küzdelmek, amelyek során, bár spontánul és csupán időlegesen, de Olaszországban megvalósult az akcióegység. Az az akcióegység, amelynek kezdeményezését és szervezését 1921 második felében mind erőteljesebben sürgette a

[46] Ugyanott, 4940. old.

[47] Az eseményeket részletesen elemzi *Pippo* (az OKP egyik vezetőjének, Giuseppe Dozzának a fedőneve): „Az olasz fasizmus súlyos kudarca" című cikkében. (Inprekorr 1921. november 29. 266. old.; *Kis Aladár:* Id. mű, 143–144. old.)

Komintern, és amellyel szemben az OKP vezetői, beleértve a Moszkvában, a Komintern Végrehajtó Bizottságában dolgozó Gennarit is, határozott ellenállást tanúsítottak. Nyílt konfliktusra a KIVB és az olasz pártvezetés között azonban csak 1921 novembere után került sor, az OKP közelgő II. kongresszusával kapcsolatos feladatok és irányelvek meghatározásakor.

A KIVB Elnöksége 1921. december 3-i ülésén a 9. napirendi pontként hallgatta meg Gennarinak, az OKP képviselőjének a beszámolóját. Beszédében más témák mellett Gennari az Arditi del popolóval (Népőrség) kapcsolatos politikát is ismertette.[48]

3. Az Arditi-vita

Az Arditi del popolo és az OKP kapcsolata 1921 nyarától, tehát közvetlenül a szervezet megalakulásától kezdve az OKP és a Komintern közötti nézeteltérések egyik fontos pontja volt.

Az Arditi del popolo 1921 júniusának végén jött létre, szervezeti előzményei azonban még a világháború utolsó évére nyúlnak vissza. 1918 második felében az olasz hadsereg elit alakulatainak (arditi jelentése: rohamosztagok) a tagjai, látva a hadsereg felbomlását és a központi irányítás tétlenségét, szervezkedni kedtek. Közvetlen céljuk a leszerelés megakadályozása és a hadseregellenes közhangulat elfojtása volt. (Ebben az időszakban Mussolini is kísérletet tett megnyerésükre.) A kormány betiltotta e rohamosztagok működését, ez azonban éppen az ellenkező hatással járt: 1919 januárjában szervezetük önállósulását eredményezte. 1921 nyaráig a szervezet összetételében és célkitűzéseiben is fokozatos változás következett be. A polgári és kispolgári elemek mellett beléptek soraiba munkások is, akik úgy látták, hogy a politikai helyzetet fegyveres harccal lehet stabilizálni. Az Arditi egyre inkább polgárőrség jellegű szervezetté vált, fellépett mindenfajta zavargás ellen. Így került fokozatosan szembe a fasisztákkal, míg végül 1921 nyarára az antifasiszta erők tömörülésévé lett. 1921. július 29-én, a helyi szervezetek római konferenciáján, Argo Secondari hadnagy vezetésével az Arditi del popolo országos szervezetté alakult: antifasiszta programmal, le-

[48] Die Tätigkeit. 290. old. – A jegyzőkönyv kivonata az Arditi mellett csak az agrárkérdést említi.

szavazva a jelenlevő fasiszta képviselőket. A szervezet tagjai között szinte valamennyi politikai irányzat képviselői fellelhetők, beleértve a kommunistákat is.[49]

Az OKP vezetése, amely egy önálló, csak kommunistákat tömörítő ütőerő létrehozásán fáradozott, nem látta szívesen tagjai részvételét e szervezetben. Kifogása alapvetően az volt, hogy az Arditi del popolo heterogén, és politikailag inkább polgári, kispolgári célkitűzéseket követő szervezet. (Állítólag maga Secondari Nitti olasz miniszterelnök [1919—1920] ügynöke volt.) És bár a *L'Ordine Nuovó*ban megjelent egy olyan tartalmú cikk is, hogy a részvétel, majd a szervezet meghódítása célszerű, a vezetőség álláspontja elutasító volt.[50] Az OKP VB nevében Ruggero Grieco 1921. november 7-i levelében foglalta össze nézeteiket.[51] Azt állította, hogy az Arditi del popolóba való belépés „elkerülhetetlenül egyik vagy másik szervezet fegyelmének megbontásával járna", hogy az Arditi csupán Nitti eszköze volt Giolitti megbuktatására, és így annak bukását követően, majd az Ivanoe Bonomi vezette kormány megalakulásával (1921. július) már vesztett jelentőségéből. Arra is hivatkozott, hogy a részvétel azért is felesleges, mivel „amikor létrejöttek az Arditi del popolo egységei, a mi pártunknak már volt katonailag képzett szervezete".[52] A nézeteltérés lényegét azonban csak ezután fogalmazta meg:

„Arra a következtetésre jutottunk, hogy jobb lesz, ha nem vonjuk el a kommunistákat a tervszerű munkától, amelynek nem a fasiszták elleni fegyveres harc a célja, hanem az, hogy az idő haladtával erőinket összpontosítva dolgozhassunk."[53]

A Komintern szinte az Arditi del popolo-szervezetek kiépülésével egyidőben felfigyelt a mozgalomban rejlő lehetőségekre. Vezetőinek az

[49] Monografikus feldolgozás e szervezet történetéről mind ez ideig nem készült. A legrészletesebb elemzést Spriano adja idézett művében (139–151. old.), továbbá *Lopuhov:* Id. mű, 53–54., 127–137. old. – Az Arditi és a fasizmus kapcsolatáról (1920 végéig) ír Gennari a „Fasizmus Olaszországban" című cikkében. (Inprekorr, 1921. szeptember 29. 26. old.) Értékeli az eseményeket: *Luigi Longo-Carlo Salinari:* Torinói szárnybontás. Kossuth Könyvkiadó 1977. 83., 107–108. old.

[50] *Lopuhov:* Id. mű, 133–134. old.

[51] Grieco levele tulajdonképpen tiltakozásul íródott Ambrosini már ismertetett cikkének a *Kommunyisztyicseszkij Internacioncl*ban való közlése ellen. (*Giorgio Amendola:* Comunismo, antifascismo e Resistenza. Editori Riuniti. Róma 1967. 46. old.)

[52] A levelet és a Komintern válaszát teljes terjedelemben közli *Amendola:* Id. mű, 46–52. old.

[53] Ugyanott, 48. old.

volt a véleménye, hogy az OKP e szervezetbe belépve leküzdheti elszigeteltségét, és az antifasiszta harcban széles tömegek rokonszenvét vívhatja ki. Ezzel olyan politikai irányvonal valósulna meg, amelyet a III. kongresszuson az olasz párt számára különösen időszerűnek véltek. A Komintern több alkalommal is kifejtette nemtetszését az OKP-nak az Arditi del popolóval szemben folytatott politikája iránt,[54] majd Grieco levelére válaszolva igen keményen mondott véleményt az olasz kommunisták álláspontjáról: „Világos, hogy kezdetben proletár tömegmozgalommal és részben kispolgári jellegű szervezettel volt dolgunk, amely ösztönösen bocsátkozott harcba a terrorral... Hol voltak ekkor a kommunisták? Nem azzal foglalkoztak-e, hogy nagyítóval vizsgálgatták ezt a mozgalmat, azt óhajtva megállapítani, vajon megfelelő mértékben marxista jellegű-e a szervezet, és megfelel-e programjuknak?... Az OKP-nek azonnal és energikusan be kellett volna kapcsolódnia az Arditi del popolo-mozgalomba, maga köré kellett volna tömörítenie a munkásokat, és ily módon meg kellett volna nyernie a kispolgári elemek rokonszenvét, le kellett volna lepleznie a kalandorokat és el kellett volna távolítania őket a vezető posztokról, megfelelő embereket állítva a mozgalom élére. A kommunista párt a munkásosztály agya és szíve; nem képzelhető el a munkásoknak olyan tömegmozgalma, amelyet a párt túlságosan alacsony színvonalúnak vagy nem kellőképpen tisztának ítél."[55]

Miután megbírálták az egységfront-politika alkalmazásának elmulasztását, rátértek az antifasiszta harc szükségességének indoklására. Az OKP elutasító álláspontjával szemben az antifasiszta harc sajátos jellegére utalva a következőket hangsúlyozták: „A fasizmus egyrészt széles rétegek ellen irányul (a munkásokon kívül a parasztság, a kispolgárság stb. ellen), másrészt nincs más párt, amely szervezni és vezetni tudná a demokratikus osztályok önvédelmi harcát."[56] Ebből következik, hogy a kommunista pártnak az Arditival szembeni fenntartásai ellenére is részt kell vennie, sőt vezető szerepet kell betöltenie az antifasiszta harcban, vállalva azt a kockázatot is, hogy e tevékenysége során nemkívánatos hatások érik a mozgalmat. Ez utóbbi gondolatot fogalmazzák meg az OKP-hez intézett levél befejező soraiban: „Kedves elvtársak! Bátorkodtunk köntörfalazás nélkül megírni véleményünket, mivel úgy

[54] A kritikai észrevételeket többek között Vorovszkij is tolmácsolta. (Lásd *Spriano*: Id. mű, 149. old.)

[55] Ugyanott, 50. old. Részben idézi: *Longo–Salinari:* Id. mű, 96–97. old.

[56] Ugyanott, 52. old.

tűnik nekünk, hogy ti e problémát kissé elvontan, teoretikus módon vetettétek fel. Fiatal kommunista pártotoknak bármely lehetőséget meg kell ragadnia annak érdekében, hogy kapcsolatot teremtsen a munkások tömegeivel és az ő életüket élje. A mi mozgalmunk számára a tömegekkel együtt tévedni mindig hasznosabb, mint tőlük elszakadva, a szűk pártvezetők körébe zárkózva, az elvekben megőrizni az erényességet" – fejeződik be a levél.[57]

A Komintern Végrehajtó Bizottságának dokumentumaiból kitűnik, hogy bár az Arditi del popolóval kapcsolatban elvileg sikerült jobb belátásra bírni az OKP egyes vezetőit, a konfliktus lényegét érintő kérdésben nem történt előrelépés. Mindez meglehetősen világosan kiderül a Komintern vezető fórumain 1921 decemberében–1922 januárjában lezajlott vitákból.

Az Elnökség ülését követő napra, december 4-re hívták össze a VB-t, hogy megkezdje a III. kongresszus óta vajúdó egységfront koncepció összefoglalását és határozati rögzítését.[58] Zinovjev az ülésen, érdekes módon, fő referátumában az OKP politikáját mint az antifasiszta egységfront pozitív példáját említi: „Ez a párt, amely némileg doktrinerségben szenved, a szakszervezetekben, a fasizmus ellen stb. vívott harcában arra a felismerésre jutott – kezdetben minden bizonnyal csupán félig tudatosan, ösztönösen –, hogy egész agitációjának központjába az egységfront jelszavát helyezze."[59] Nem sokáig maradt azonban kétség afelől, hogy az olaszok, akik a szakszervezeti munkában valóban lehetségesnek tartották az egységfrontot, más területeken határozottan az elutasítás álláspontjára helyezkedtek. Gennari, aki felszólalásában egyetlen szót sem ejtett a fasizmus elleni harcról, nagyon világosan megmondta: az olasz pártvezetés nem látja célszerűnek, hogy nem sokkal a szakítás után együttműködést javasoljon a szocialistáknak. (Az Arditi del popolóról nem is tett említést.)[60]

Minden bizonnyal az OKP mereven egységfrontellenes magatartása is

[57] Dátum és aláírás nélkül. Valószínűleg a KIVB Elnökségének 1921. december 3-i ülésén említett dokumentum. Ezen az ülésen Jules Humbert-Drozt, Boris Souvarine-t és Gennarit bízzák meg egy bizalmas levél megfogalmazásával. (Die Tätigkeit. 290. old.)

[58] A december folyamán lezajlott vitákat részletesen ismerteti *A. Reisberg:* Id. mű, 331–340. old.; *J. L. Molcsanov:* Komintern u isztokov polityiki jegyinovo proletarszkovo fronta. Miszl. Moszkva 1969. 114–118. old.

[59] Die Tätigkeit. 305. old.

[60] Ugyanott, 317. old.

hozzájárult ahhoz, hogy a KIVB továbbra sem vette le a napirendről az Arditi del popolo-ügyet. Ez ugyanis – szemben a szocialista párttól való elzárkózás politikájával – egy már lezárult és a gyakorlatban is hibásnak bizonyult lépés volt, amelyből egyértelmű következtetéseket lehetett levonni. A Komintern vezetői ennek segítségével próbálták megvilágítani az OKP vezetői előtt az egységfront-taktika célszerűségét, illetve felhívni a figyelmet e taktika konkrét olaszországi alkalmazásának egyik lehetőségére.

1922. január 21-i ülésén a KIVB Elnöksége megbízta Adamovicsot, hogy készítsen levéltervezetet az Arditi del popolóról, „amelyben a mozgalommal kapcsolatos egész tényanyagot bemutatja".[61] Január 24-én a VB tárgyalta a kérdést. Beszámolójában az OKP nevében Francesco Misiano, a párt 15 parlamenti képviselőjének egyike a munkásmozgalmon belüli erőviszonyokat taglalta. Büszkén jelentette, hogy a kommunista pártnak „a hatalmas nehézségek ellenére is egyre inkább sikerül háttérbe szorítania a fasisztákat".[62] A vitában, Zinovjevnek válaszolva elismerte, hogy „a párt az Arditi del popolo kérdésében elkövetett egy *kis* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*] hibát", amit az olaszok korábbról már ismert érvelésével magyarázott, sőt megígérte, hogy amennyiben a mozgalom ismét színre lép, „a párt más álláspontot fog elfoglalni".[63]

Nyikolaj Buharin, a Komintern VB elnökségének tagja, bár diplomatikusan, de keményen mondott véleményt az elhangzottakról: „Meg szeretném jegyezni, hogy a referátum világos volt. A párt az Arditi del popolo-ügyben *nagy* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*] hibát követett el. Ez a legjobb helyzet volt arra, hogy vezetésünkkel nagy tömegeket nyerjünk meg." Úgy vélte: „Az olasz pártban egy bizonyos szektásságnak a maradványáról van szó, azoknak a törekvéséről, akik bármi áron is, de a saját zászlajukat akarják lobogtatni."[64]

A napirend végén a KIVB határozatot fogdott el, amelyben Buharint, Misianót és Rákosit megbízták egy levél kidolgozásával. A levelet azonban csak az Olaszországban tartózkodó Komintern-küldöttek – valószínűleg Humbert-Drozról és Kolarovról van szó – megérkezését követően kívánták elküldeni.

[61] Ugyanott, 388. old.

[62] Ugyanott, 393. old. – Misiano a Komintern III. kongresszusán még a szocialista pártot képviselte, most viszont már az OKP küldötteként vett részt az ülésen.

[63] Ugyanott, 393–394. old.

[64] Ugyanott, 394. old.

Az Arditi del popolo-ügy vitáját ismertető dokumentumokból két fő következtetés vonható le. Az egyik, hogy a Komintern, figyelembe véve a fasizmus képében jelentkező tömegmozgalmat, élesen szembehelyezkedett az olasz kommunisták többsége által vallott és a gyakorlatban megvalósított szektás elvekkel. Az antifasiszta harc sikerének zálogát már ebben az időben is egy széles, a kommunisták részvételével – és lehetőség szerint vezetésével – kibontakozó népi mozgalomban látták. A másik következtetés: tekintettel arra, hogy az olasz párt éppen kongresszus előtt állt, a Komintern vezetői csupán részkérdésben gyakoroltak éles bírálatot (noha e részkérdések érintették az OKP irányvonalának alapjait). Mindez viszont magában rejtette annak lehetőségét is, hogy a fasizmus elleni harc konkrétabb formában kerüljön napirendre. Ez azonban 1922 tavaszán elmaradt, elsősorban az olasz pártvezetés álláspontjának megmerevedése miatt.

Az OKP II. kongresszusát megelőzően ülést tartott a kibővített KIVB. A korábbi üléseken elhangzott önkritikus megállapításokkal ellentétben az olasz párt küldöttei ezúttal mereven elutasították a Komintern bírálatát. Az olaszországi helyzetről Terracini tartott beszámolót, s kiállt a párt elzárkózó politikája mellett. „A pártot azzal a szemrehányással illették, hogy az Arditi del popolo kérdésében hibát követett el – mondotta. – Feltételezték, hogy ez a mozgalom spontán proletár kezdeményezés volt. Csakhogy egy polgári pártvezető, Nitti hívta életre. Polgári kalandorok állnak az élén, az állam tekintélyének helyreállítását vallja programjának, és egyáltalán nem áll fenn annak lehetősége, hogy rajta keresztül széles tömegek rokonszenvét nyerjük meg."[65]

Hogy az olasz kommunisták mennyire tévesen értékelték a napirenden levő feladatokat, azt tanúsítják az OKP KB januárban közzétett[66] tézisei, amelyeket szintén Terracini olvasott fel az ülésen. „Semmiféle harcot a mindennapi követelésekért, amelyek nemcsak hogy semmiféle megoldást nem eredményeznek, de veszélyessé válnak a proletariátus számára, amely-

[65] Die Taktik der Kommunistischen Internationale gegen die Offensive des Kapitals. Bericht über die Konferenz der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale. Moskau, vom 24. Februar bis 4. März 1922. Verlag der Kommunistischen Internationale. (Hoym) Hamburg 1922. (A továbbiakban: Die Taktik ...) 18. old.

[66] A *L'Ordine Nuovo* 1922. január 3-i száma közölte. Ugyanitt jelent meg Bordiga öt részből álló sorozata is a január 12–25. közötti számokban. (CPA IML, 5. f. 3. op. 325. ő. e. [A Varga Iroda összefoglalói.] 261–262., 295–324., 598. old.) – A Varga Iroda a Komintern Berlinben működő Információs és Statisztikai részlege volt, melyet vezetőjéről, Varga Jenőről röviden csak így neveztek.

nek egy napon véglegesen döntenie kell sorsáról. A KP tisztában van azzal, hogy az általános harc jelszavának kiadásával egyes kategóriák – vagy valamennyi kategória – munkásait, azaz egy nemzet egész proletariátusát magával ragadhatja."[67]

Az OKP vezetői azáltal, hogy a napi követelésekkel szemben az általános harc jelszavát hirdették meg, nem csupán az egységfront-politika ellen foglaltak állást, hanem lemondtak arról is, hogy olyan „részproblémákkal" foglalkozzanak, mint amilyen az antifasiszta harc. Joggal mutatott rá hozzászólásában Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij, válaszolva a Terracini által elmondottakra: igen veszélyes az az elképzelés, miszerint „erőinket nem szabad helyi harcokban, kisebb csatározásokban felaprózni, hanem időben és helyileg egyetlen csapásra, az utolsó ítéletre kell összpontosítani. Ez az elmélet ellentétben van a III. kongresszus taktikájával."[68]

Az OKP vezetőségének politikája azonban nem csupán a III. kongresszus, hanem az olaszországi valóság követelményeivel is szöges ellentétben állt.

4. A Komintern az OKP irányvonalának megváltoztatásáért. Az antifasiszta egységfront és a munkáskormány célkitűzése

Az OKP KB tézisei, amelyeket a II. kongresszus elé szándékoztak bocsájtani, nagy ellenállást váltottak ki a Kominternben. A Komintern Végrehajtó Bizottságának Elnöksége március 8-án, tehát közvetlenül a kibővített VB-ülés után, határozatot fogadott el, amelyben Kolarovot és Humbert-Drozt megbízták azzal, hogy javasolják az olasz pártkongresszuson: vitassák meg a téziseket, de a végleges döntést az új KB és a Komintern VB közösen hozza.[69]

[67] Die Taktik... 60. old. A téziseket Bordiga és Terracini készítette elő.

[68] Ugyanott, 65. old. – Az OKP KB téziseiben egy szociáldemokrata kormány megalakulásának valószínűségére számítottak. Így vélekedett Gramsci is a *L'Ordine Nuovó*ban február 13-án megjelent cikkében: a kormány megalakulása, illetve annak nyilvánvaló csődje után „frontális támadással" kívánta megoldani a helyzetet. A fasizmust a burzsoá társadalom elkerülhetetlen velejárójának tekintették, amit szintén e támadás során lehet csak leküzdeni.

[69] Bericht über die Tätigkeit des Präsidiums und der Exekutive der Kommunistischen Internationale für Zeit vom 6. März bis 11. Juni 1922. Verlag der Kommunistischen Internationale. (Hoym) Hamburg. (A továbbiakban: Bericht über die Tätigkeit...) 3. old.

A KIVB Elnöksége március közepén fogadta el „Az Olasz Kommunista Párt programtervezetéhez" című dokumentumot, amelyben lényegében elutasította az olasz párt téziseit. „A párt vezető szerveinek tézisei azt mutatják, hogy az elvtársak még nem nőtték ki gyermekbetegségüket, az ifjúi, terméketlen radikalizmus betegségét – hangzik a dokumentum. – Ez pedig azáltal, hogy szektásan fél az élet realitásával való kapcsolattól és nem bízik saját erőiben, a csupán átmeneti jellegű célokért harcoló munkásosztály forradalmi tendenciáiban kimeríti a párt teljes erejét. A Végrehajtó Bizottság bízik abban, hogy a párt Központi Bizottsága eljut e gyengeségek felismeréséig, és hozzálát felszámolásukhoz. Ezt feltétlenül a párt téziseinek megváltoztatásával kell kezdeni. Jobb lenne, ha a párt megelégedne a III. kongresszus és a Végrehajtó Bizottság kibővített ülésének téziseivel, ha eltekintene saját tézisek kidolgozásától és előterjesztésétől, mivel ez arra kényszerítené a Végrehajtó Bizottságot, hogy nyilvánosan a legélesebben vitába bocsátkozzék az olasz Központi Bizottsággal."[70]

Az OKP II. kongresszusán, amelyre 1922. március 20–25. között került sor Rómában, a Komintern képviselőinek nem sikerült a frontáttörés. A kongresszuson igen feszült légkör alakult ki, a párt vezetői már-már lemondásra gondoltak. A kongresszus résztvevői előtt különösen azután vált világossá, milyen nagy a különbség az OKP KB és a Komintern által javasolt politika között, amikor Kolarov ismertette a Komintern koncepcióját. Ennek lényege az egységfront és az antifasiszta összefogás hangsúlyozása, tehát a kibővített KIVB-ülésen elfogadott irányelvek voltak. Kenyértörésre azonban nem kerülhetett sor, mivel a pártban már formálódó ellenzék vezetői nem voltak abban a helyzetben, hogy vállalhatták volna a párt irányítását. (Gramsci a kongresszuson Bordigát támogatta, mivel maga is ellenezte az egységfrontot.) Az ellenzéket az Angelo Tasca—Antonio Graziadei-csoport alkotta, amely túl „absztraktnak" ítélte Bordigáék taktikai téziseit, és a Nicola Bombacci vezette csoport, amely teljesen elfogadta a Komintern irányvonalát.[71]

[70] A dokumentum közlésére azonban a pártkongresszus előtt nem került sor. Később – minden bizonnyal a további nézeteltérések, és nem a „Taktikai programkérdések" megvilágítása miatt, ahogyan azt a publikáció lábjegyzetében közlik – szükségesnek vélték közzétenni. (Kommunyisztyicseszkij Internacional, 1922. 23. szám. 6215–6222. old.)

[71] A kongresszus munkájáról és az ellenzéki csoportok álláspontjáról számol be Paul Böttcher szászországi kommunista, a munkáskormány híve, majd 1923-ban miniszt ere az *Inprekorr*ban. (1922. március 30. 300–302. old.)

A Komintern képviselői, felmérve a helyzetet és a lehetőségeket, letettek arról, hogy megakadályozzák a taktikai tézisek elfogadását. Sőt, hogy ne bomlasszák tovább a pártvezetést, rávették Bombaccit, vonja vissza tézistervezetét.

A Komintern képviselői tulajdonképpen egyetlen eredményt értek el kompromisszumukkal: az olasz pártvezetés megerősítette a kibővített VB-ülésen tett ígéretét, amely szerint aláveti magát a kötelező fegyelemnek, és az egységfront-politikáról elfogadott tézisek szellemében alakítja irányvonalát. Míg azonban a Komintern tartotta magát ahhoz, hogy nyilvános fórumain nem bírálta az OKP kongresszusán történteket – ezt mutatja Böttcher említett cikke is –, Bordiga szinte közvetlenül a kongresszus után felrúgta a megállapodást. Utasította a párt képviselőit, hogy tárgyalásaik és felszólalásaik során ne említsék a politikai pártokkal köthető egységfront-megegyezés lehetőségét.[72] Pedig 1922 nyarán a szocialista és a kommunista párt egységfrontja az antifasiszta harc legfontosabb előfeltétele volt. A Kominternben, elemezve az olaszországi helyzet gyors változását,[73] arra a következtetésre jutottak, hogy az OKP politikája nem segíti elő a kibontakozást. Ezért a KIVB Elnöksége április 18-i ülésén olyan határozatot hozott, amelyben „a kongresszust követően Olaszországban kialakult helyzetet élesnek és az adott formában tarthatatlannak" ítélte. Felszólították az olasz pártvezetést, hogy azonnal indítson háromtagú delegációt Moszkvába a nézeteltérések tisztázására. Külön kikötötték, hogy Bordigának is Moszkvába kell jönnie.[74]

Az olasz pártvezetői azonban nem siettek az indulással. Több mint egy hónappal az ülés után, május 26-án hagyta csak el Olaszországot a Bordiga, Gramsci és Graziadei összetételű küldöttség. Moszkvában ekkor már készültek a kibővített VB második ülésére, amelynek 6. napirendi pontja „Az Olasz Kommunista Párt és problémái" kérdéscsoport volt.

A Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságának plénuma 1922. június 7-én kezdte meg munkáját. Az elemzések középpontjában, amint az várható volt, ismét az egységfront-politika állott. Az egyes kommunis-

[72] *Spriano:* Id. mű, 245. old.

[73] A Komintern VB Információs és Statisztikai részlege 1921 őszétől részletes anyagokat állított össze az olaszországi helyzetről, különös tekintettel az egységfronttal kapcsolatos állásfoglalásokra. Lásd: Bjuletyen. Kommunyisztyicseszkij Internacional, Otgyel Informácii. 1. szám. 1922. január 4. (Június 27-ig 55 szám jelent meg stencilezett formában, egyenként 30–40 oldal terjedelemben.)

[74] Bericht über die Tätigkeit... 23. old.

ta pártokkal kapcsolatos problémák elsősorban Zinovjev főreferátumában kaptak helyet. Kitűnt, hogy a francia és az olasz párt áll legerőteljesebben szemben az egységfronttal. A plenáris üléseken a francia párt politikájával kapcsolatos nézeteltérések megvitatása került a középpontba, míg az olasz kommunisták problémáit végül is nem tűzték napirendre. Zinovjev a június 11-i ülésen tartott rövid beszámolójában ezt azzal indokolta, hogy az olasz bizottság két megbeszélésén „meggyőződtünk arról, hogy az olasz elvtársakban kivétel nélkül megvan az őszinte törekvés a Komintern javaslatainak tényleges megvalósítására. Ezért úgy döntöttünk a bizottságban, hogy a kérdést nem bocsátjuk vitára a plénumon, hanem felhatalmazzuk az elnökséget, hogy az olasz delegációval a *még fennálló kis nézeteltéréseket* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*] felszámolja."[75] Zinovjev kis nézeteltérésekről beszélt, holott e nézeteltérések alapvetőek voltak. A bizottságban elhangzottakról nem adtak ki jegyzőkönyvet, annyi azonban kiszivárgott, hogy éles vitára került sor. Éppen Zinovjev bírálta keményen az olasz párt képviselőit. Elítélte az egységfronttal kapcsolatos álláspontjukat, és követelte, hogy „azonnal és kategorikusan" vessenek véget eddigi gyakorlatuknak, „a legrövidebb időn belül adják ki a munkáskormány jelszavát – a fasizmus elleni harc programjának alapját".[76]

Nem kétséges, hogy az olasz delegáció, talán az egy Graziadei kivételével, aki már az OKP kongresszusán is „perspektivikusan alkalmazhatónak" ítélte az egységfronttaktikát, nem fogadhatta volna el a Komintern javaslatát, ha ez valóban ilyen kategorikus lett volna. Zinovjev beszámolójából azonban kiderül, mi volt az, ami ismét – bár mint a későbbiekben bebizonyosodott, ezúttal is csak szavakban – meghátrálásra késztette az olasz képviselőket, illetve lehetővé tette számukra a bizottság határozatának elfogadását. Ez pedig Zinovjevnek a munkáskormányról szóló fejtegetése volt. A fasiszta veszélyre való tekintettel Zinovjev kijelentette, hogy amennyiben „egyes olasz tartományokban a választások olyan eredményre vezetnek, hogy Serratiék és Turatiék csoportja többséget szerez, és a kommunistáktól függ, hogy ott egy fasiszta, vagy pedig egy Serrati irányzatú kormány alakul, mi akkor természetesen nem fogjuk a hatalmat a fasiszta kormánynak átengedni, hanem szavazatainkkal egyelőre egy ilyen jellegű munkáskormányt fogunk támogatni."[77] Ez a megfogalmazás

[75] Ugyanott, 122. old.

[76] A *L'Ordine Nuovo* július 1-i számában megjelent cikk alapján közli: *Spriano:* Id. mű, 217. old.

[77] Bericht über die Tätigkeit... 123. old.

semmiképpen sem lehetett elfogadható az olaszok számára, hiszen a két munkáspárt együttműködését és antifasiszta egységfrontját feltételezte egy lényegében polgári demokratikus kormány létrehozása érdekében. Ettől a politikai koncepciótól ekkor még nemcsak Bordiga csoportja, de egységesen az egész pártvezetés is igen távol állott. Ami a megegyezést végül lehetővé tette, az a munkáskormány elméleti megfogalmazása volt. Zinovjev ugyanis erről a következőket mondotta: „A munkáskormány ugyanaz, mint a proletárdiktatúra. A szovjet (tanács-) kormány álneve, amely kényelmesebb az egyszerű munkás számára, és ezért kívánjuk ezt a formát alkalmazni."[78]

Az egységfront politikáját elemző irodalomban Zinovjevnek ez a kijelentése úgy szerepel, mint az egységfront és a munkáskormány jelszavának első téves, stratégiailag hibás megfogalmazása, a későbbiekben elterjedt olyan dogmatikus nézetek előfutára, mint a szociálfasizmus és az osztály osztály ellen koncepció.[79] Ez azonban az igazságnak csupán egyik fele. Ha nem ragadjuk ki összefüggéséből az idézetet, arra is választ kaphatunk, hogy jöhetett létre ez a megfogalmazás az egységfront-politika és a munkáskormány helyes gyakorlati alkalmazása idején. Nem nehéz bebizonyítani, hogy Zinovjev ekkor tisztában volt az egységfront, illetve az ennek alapján létrehozható munkáskormány igazi jellegével. Ez történt az olaszországi helyzettel kapcsolatos elemzésében is: „A munkáskormány jelszava az egyetlen olyan jelszó – mondotta beszámolójában –, amellyel az emberek nagy tömegeit lehet összefogni. Úgy véljük, hogy Olaszországban ezzel a jelszóval tudjuk a reformizmust leküzdeni, és zászlónk alatt nagy tömegeket egyesíteni. Ehhez az szükséges, hogy magunkhoz ragadjuk a kezdeményezést a fasiszták elleni harcban, és *más munkáspártokkal és munkásszervezetekkel együtt* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*] javasoljuk a fasiszták elleni harc helyi közös bizottságainak létrehozását valamennyi munkásközpontban."[80] Bonyolultabbá teszi az összképet,

[78] Ugyanott.

[79] *Reisberg:* Id. mű, 483. old.; *Betlen Oszkár:* Az antifasizta népfrontkormány kérdéséről. Párttörténeti Közlemények, 1962. 3. szám. 3. old. – E szélsőséges értékelések lényegében Zinovjev későbbi, a Komintern V. kongresszusán elhangzott kijelentésére vezethetők vissza, amelyben azt állítja, hogy ő már 1922 nyarán egyértelműen ezen az álláspontón volt. (Protokoll. Fünfter kongress der Kommunistischen Internationale. [Hoym] Hamburg 1924. 79. old.) – „A Kommunista Internacionálé története" című munka, helyesen, nem vetíti vissza Zinovjev későbbi álláspontját. (204–205. old.)

[80] Bericht über die Tätigkeit... 123. old.

hogy Zinovjev az egységfrontról tartott referátumban, amikor az Olaszországban, Csehszlovákiában és a Németországban kialakult erőviszonyokról beszél, e munkáskormányok jellegéről a következőket mondja: „A munkáskormány jelszava olyan láncszem, amely a két fázis, az egyszerű részkövetelések és a proletárdiktatúra között kell hogy funkcionáljon."[81]

Nyilvánvaló tehát, hogy Zinovjev egyszerre két, egymással ellentétes álláspontot fejtett ki. A helyes álláspont indoklására nincs szükség, az megfelel a Komintern III. kongresszusa után kialakult koncepciójának. A proletárdiktatúra kormányának a munkáskormánnyal való azonosítása azonban magyarázatra szorul, nem csupán Zinovjev álláspontjának megértése miatt, hanem azért is, hogy választ kapjunk arra, mi késztette a KIVB kibővített ülését ennek az álláspontnak az egyhangú elfogadására. Ez utóbbi a fontosabb, mert tartalmazza a választ Zinovjev nézetének ellentmondásosságára.

Nem véletlen, hogy e hibás megfogalmazásra éppen az olasz kérdésben és az antifasiszta harccal kapcsolatban került sor. Áttekintve a Komintern vezető szerveinek és fórumainak az OKP-val kapcsolatos korábbi állásfoglalásait és általában az OKP és a Komintern közötti nézeteltérések történetét, arra a következtetésre juthatunk, hogy a Komintern korábbi kísérletei az OKP taktikájának és irányvonalának megváltoztatására mindeddig sikerteleneknek bizonyultak. Nem járt eredménnyel az a próbálkozás sem, hogy megváltoztassák a pártvezetés személyi összetételét. Ennek következtében a Kominternnek egy adott, az egységfront-politikával és a munkáskormánnyal szemben álló pártvezetéssel kellett együttműködnie és megegyezésre jutnia. Már a plénumot megelőzően, elsősorban az OKP II. kongresszusán elfogadott tézisekkel kapcsolatos ellentétek hatására, a KIVB és annak Elnöksége határozottabb magatartásra szánta el magát. A határozottság valószínűleg megmutatkozott a bizottsági üléseken – erre utal a korábban már ismertetett „kategorikus" kijelentés is –, de most sem vezetett eredményre. Az olasz delegáció nem volt hajlandó a proletárdiktatúra stratégiájának feladására, és akárcsak a kongresszusi tézisek esetében, ismét a Komintern kényszerült engedményre.

A Komintern kibővített plénumának résztvevői most is egy *közvetlenül elérhető cél*, az egységfront és a munkáskormány *jelszavának* elfo-

[81] Ugyanott, 81. old.

gadtatása reményében tettek engedményt. Úgy vélték – és ezt tükrözte Zinovjev beszámolója is –, hogy Olaszországban már e jelszavak kiadása is visszhangot fog kelteni, kiindulópontja lehet az antifasiszta egységfrontnak, és segítségével az OKP kitörhet elszigeteltségéből, tényleges politikai erővé válhat. A munkáskormány megvalósítása Olaszországban olyan perspektíva volt, amelyhez a különböző munkásszervezetek antifasiszta egységfrontján keresztül vezethetett az út. Ezért a munkáskormány azonosítása a végcéllal, a proletárdiktatúra kormányával, az adott időszakban nem tűnt lényeges különbségnek.

A Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságának állásfoglalásában nagymértékben közrejátszott az a durva hiba, amelyet az OKP a Munkásszövetség (Alleanza del Lavoro) megalakulásakor követett el. E szövetség a vasutasok szakszervezetének kezdeményezésére jött létre „részben a reakció egyre hevesebbé váló támadásai, részben a Kommunista Internacionálé egységfront-agitációja eredményeképpen". Belépett az Általános Munkásszövetség (Confederazione Generale del Lavoro – CGL – szocialisták és kommunisták), az Olasz Szakszervezeti Egyesülés (Unione Sindicale Italiana – szindikalisták), az Olasz Munkásszövetség (Confederazione Italiana dei Lavoratori – kereszténydemokraták), valamint a vasutasok és a kikötői munkások független szakszervezetei.[82] Az OKP, bár a szakszervezeti mozgalomban korábban már fellépett az egységfront mellett, a Munkásszövetség létrejöttekor, 1922 februárjában, elutasította a felkínált részvételt.

Ez volt az egyetlen konkrét esemény, amelynek kapcsán a KIVB plenáris ülésén is bírálták az OKP-t. Ehhez talán hozzájárult Gramsci álláspontja, aki 1922 tavaszától volt az OKP képviselője a Kominternben. (A plénumot követően is Moszkvában maradt, beválasztották a Végrehajtó Bizottság tíztagú Elnökségébe is.)[83] A *L'Ordine Nuovó*ban május 5-én publikált cikkében eredményként értékelte a Munkásszövetség létrejöttét, felismerte jelentőségét az antifasiszta harcban. A május elsejei tüntetés tapasztalatainak elemzésekor hangsúlyozta a szövetség erősítésének és a kommunisták bekapcsolódásának szükségességét.[84] Olaszországban ez még közel sem volt általános vélemény. Bordiga, körülbelül ugyanebben az időben született írásában, a Munkásszövetségen belüli

[82] PWA 1922–1923. 828. old.

[83] Inprekorr, 1922. június 17. 716. old.

[84] *Gramsci:* Scritti politici. Editori Riuniti. Róma 1967. 526–528. old.

kommunista befolyást csupán az opportunisták elleni harcban kívánta gyümölcsöztetni.[85] Sőt, a plénumot követően, az OKP KB június 29-i ülésén a munkáskormányról kijelentette: „Az csak a burzsoá rend megdöntése után jöhet létre."[86]

A Kominternben 1922 nyarán már egyértelműen kialakult az a meggyőződés, hogy Olaszországban nem a reformizmus elleni harc, hanem a fasizmus elleni küzdelem a kommunista párt fő feladata. A KIVB, mivel az OKP vezetőivel továbbra sem tudott megegyezni a tennivalókban, élve a Komintern világpárt jellegéből adódó lehetőségekkel, közvetlenül is beavatkozott a két olasz munkáspárt közötti nézeteltérések megoldásába. Erre jó alkalom kínálkozott, mivel a szocialista párt küszöbönálló kongresszusán a baloldal döntést kívánt a reformisták kizárása ügyében, Serrati maximalista csoportja pedig ismét fel akarta vetni a Kominternhez való csatlakozást.

Minden bizonnyal nagy megdöbbenést keltett az olasz kommunisták körében, amikor a *L'Ordine Nuovo* július 30-i számában vezércikként megjelent a Komintern Végrehajtó Bizottságának július 22-i felhívása. Ez a felhívás ugyanis, amellett, hogy a fasizmusról mint fő veszélyről szólt, a legidőszerűbb feladatot a szocialista párt három baloldali képviselőjének nyilatkozatából idézve határozta meg: „Ezért van Maffi, Lazzari és Riboldi elvtársaknak teljes mértékben igazuk, amikor azt mondják: a reformisták ellen nem elég frázisokat pufogtatni; szervezni kell a harcot *együtt a kommunistákkal, a fasiszták ellen.*"[87]

Az olasz kommunista sajtóban ekkor került nyilvánosságra a Kominternnek az az álláspontja is, amely szerint a fasizmus elleni harc során nem proletárdiktatúrát, hanem munkáskormányt kell létrehozni. Az olasz munkássághoz fordulva a dokumentum befejező soraiban ugyanis hangsúlyozzák: „Olasz munkások! Szocialisták, szakszervezeti elvtársak és kommunisták! Most láthatjátok, milyen helyesen állapította meg a Kommunista Internacionálé az események fejlődését! Ti, *olasz kommunisták*, csekély kisebbségként léptetek ki az olasz pártból, és fokozatosan egyre növekvő hatalommá váltatok. Proletár hatalommá váltok, amennyiben megértitek, hogy *a fokozódó nyomorúság és a fasiszta reakció fokozódó támadásai elleni közös harcra* valamennyi forradalmi munkást össze kell fogni. Amennyiben megértitek, hogy a városok és a falvak

[85] Tanulmánya megjelent: PWA 1922–1923. 806–815. old.

[86] *Spriano:* Id. mű, 217. old.

[87] Inprekorr, 1922. július 25. 145. old. Az olasz munkásokhoz és munkásnőkhöz!

millió és millió proletárját össze kell fogni a *proletár munkáskormány* jelszava érdekében."[88]

E sorokból világosan kitűnik, hogy az Olaszországban egyre erőteljesebben jelentkező válság megoldása érdekében a Komintern nem egyszerűen a baloldali szocialistáknak a kommunista párthoz való csatlakozását, az OKP szervezeti erejének erősítését kívánta, hanem valamennyi munkásszervezet összefogását tartotta szükségesnek. Tehát most már nem kizárólag Serratiékat bírálta, hanem nyíltan és határozottan az OKP vezetőségének álláspontját is.

Az események bebizonyították, mennyire indokolt volt a Komintern aggodalma, és egyben arra is rávilágítottak, milyen tragikus következményekkel járhat a munkásosztály politikai szervezeteinek passzivitása és széthúzása.

A fasiszta terror mind erőteljesebben sújtotta a munkásmozgalmat. A támadások súlypontja egyre inkább a városokba helyeződött át; a fasiszták 1922. januártól júniusig ki tudták terjeszteni befolyásukat még a munkásosztály egy részére is. (Az 1922. januárban létrehozott Szakszervezeti Korporációk Nemzeti Szövetsége [Confederazione Nazionale delle Corporazioni Sindicali – CNCS] 250 000-ről 458 000-re növelte taglétszámát.)[89] Ezzel párhuzamosan a fasiszta rohamosztagok totális támadásba kezdtek először a kisebb városok közigazgatása ellen, majd 1922. július elején meghódították az első nagyobb várost, Novarát. Szétverték a munkáskamarát, a szervezett munkások helyi szakmaközi központját, és elfoglalták a helyi közigazgatást. Támadásaik egyre jobban veszélyeztették az olasz munkásmozgalom központját, Piemont tartományt, ahol nem csupán a szocialista, hanem a kommunista párt nagy erői is összpontosultak. Torinóban és Milánóban mind gyakrabban csaptak össze a munkások és a fasiszták fegyveres osztagai.

A fasiszta terror azonban nemcsak a munkáspártokat sújtotta, hanem valamennyi ellenzékit és demokratát, mindenkit, aki elítélte a terrort. Így született a Munkásszövetség 1922. július 19–20-i ülésének döntése: általános sztrájkot indítanak a fasiszta terror ellen.

[88] Ugyanott.

[89] PWA 1922–1923. 827. old.; *Lopuhov:* Id. mű, 148. old. A tagság szociális összetétele a hivatalos adatok szerint a következő volt:

parasztok és mezőgazdasági munkások:	227 000 (50%)
munkások:	72 000 (15%)
egyéb:	159 000 (35%)

A sztrájkot augusztus elsejére hirdette meg a Munkásszövetség, de csak augusztus 2-án bontakozott ki, és akkor sem fogta át az ország egész területét. Ennek ellenére – ha csak rövid időre is – országosan létrejöttek a széles körű antifasiszta összefogás előfeltételei. Több helyen komoly összecsapásokra került sor a sztrájkolók és a fasiszták között. Anconában, Genovában, Pármában, Milánóban, Livornóban folytak elkeseredett harcok, különösen a sztrájk hivatalos lefújása után. Közben ugyanis a fasiszták ultimátumot intéztek a Munkásszövetséghez és a szocialista párthoz: ha a sztrájk folytatódik, országosan terrorakciókat indítanak. A szocialista párt, amely ekkor már látta, hogy a kormány nélküle fog megalakulni, és hogy nem számíthat a polgári pártok támogatására, megrettent a fasiszta fenyegetéstől. A Munkásszövetség augusztus 2-án a szocialisták nyomására beszüntette a sztrájkot. Az OKP, amely szinte pontról pontra megismételte az Arditi del popolóval szemben elkövetett hibáit, nem lévén befolyása a Munkásszövetségben, nem tudott hatást gyakorolni az események menetére. A párt fegyveres osztagai elszánt harccal elértek ugyan helyi eredményeket, de az elzárkózás politikája következtében az antifasiszta összefogást nem biztosíthatták.[90]

Az általános sztrájk bukása az 1920-as őszi gyárfoglaló mozgalom óta az olasz munkásmozgalom legnagyobb veresége volt. Olyan vereség, amely egyúttal előkészítette a szélsőséges reakciós megoldás sikerét is. A sztrájkot követően ugyanis nem csupán a reformista szocialista párt vesztette el erőinek legjavát, de az olasz kommunista pártból is sokan kiléptek.[91] A munkásosztály, amely döntő szerepet játszhatott volna az antifasiszta harcban, és szövetségeseivel együtt megakadályozhatta volna a fasizmus hatalomra jutását, vezető pártjainak megalkuvó, illetve eredménytelen politikája, valamint a fokozódó terror hatására demoralizálódott, és egyre passzívabb magatartást tanúsított.

[90] Az eseményeket részletesen ismerteti Terracini „Általános sztrájk Rómában" című cikke. (Inprekorr, 1922. augusztus 12. 1031–1032. old.) E számban található még a párnai harcok leírása is. (Ugyanott, 1033. old.) A fasiszták ultimátumát és az eseményeket tárgyalja: *Zdeněk Bradáč:* Pred pochodem na Rim. Svoboda. Prága 1973. 427–429. old. A sztrájk előzményeit, lefolyását és következményeit igen aprólékosan elemzi: *P. Alatri:* Proiszhozsgyenyije fasizma. Moszkva 1961. 198–213. old.; *Spriano:* Id. mű, 213. old.

[91] A szocialista párt taglétszámának alakulásáról ebből az időszakból nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok. Október elején ez a szám 72 000 körül volt. (Inprekorr, 1922. október 10. 1321. old.; *Spriano:* Id. mű, 223. old.) A kommunista párt taglétszáma 1922 szeptemberére 24 638-ra csökkent. (*Spriano:* Id. mű, 220. old.)

Egyre súlyosbodó helyzetről számolt be Rákosi Mátyás, aki a Kommunista Internacionálé megbízottjaként 1922 második felében több ízben járt Olaszországban. Az OKP vezetőivel igen rossz volt a viszonya. Fő feladata a szocialisták – a Serrati-féle maximalisták meg a Maffi–Riboldi–Lazzari-csoport – és a kommunisták közeledésének elősegítése volt. Képviselte ugyanakkor a Kominternnek azt az elképzelését is, hogy első lépésként csatlakoztatni kell a Kominternhez a szocialista párt említett irányzatait. Ez utóbbi különösen az OKP vezetőinek ellenállásába ütközött, mivel ők maguk e szocialisták beolvasztására törekedtek.[92]

Rákosi információi is hozzájárultak ahhoz, hogy a Komintern Végrehajtó Bizottsága a korábbinál is jobban szorgalmazta a kommunisták és a baloldali szocialisták szövetségét. Így a szocialista párt kongresszusához intézett felhívásában felszólította a pártot, hogy a kommunistákkal együtt hozzon létre közös bizottságot. Meghívta a szocialisták képviselőit a Komintern IV. kongresszusára, hogy ott fejtsék ki álláspontjukat. A Komintern célja a szocialista és a kommunista párt egyesülése volt, tehát nem az előbbiek beolvadása az OKP-ba. Sőt, ennél is tovább ment az engedményekben: az olaszországi helyzetre való tekintettel egyelőre megelégedett az akcióegység létrehozásával.[93]

Az Olasz Szocialista Párt kongresszusa Rómában ülésezett 1922. október 1–4-én. Amint várható volt, bekövetkezett a szakadás. A jobboldal kizárására irányuló baloldali javaslat (a maximalisták és Lazzari — Maffi–Riboldi csoportja) többséget szerzett. Erre 32 106 párttagot képviselő küldött, ellene 29 119-et képviselő szavazott. A kizárt szélsőséges reformisták új pártot hoztak létre Egységes Szocialista Párt – Partito Socialista Unitario – néven. A tőlük megtisztult szocialista párt nevében október 4-én Fabrizio Maffi a következő szövegű táviratot küldte Moszkvába: „A reformista-centrista blokk likvidálását követően az Olasz Szocialista Párt kongresszusa egyhangúan megújítja a III. Internacionáléhoz való tartozását."[94]

A szocialista párt kongresszusán bekövetkezett szakadást a KIVB nagy

[92] Rákosi beszámolója megjelent az *Inprekorr*ban, 1922. október 10-én. 1320–1321. old. – A statáriális bíróság előtt tett vallomásában maga is szólt olaszországi tevékenységéről, amit később a főtárgyaláson visszavont. (PI Archívum, 614. f. 1/1925–1/8771. Budapesti Büntetőtörvényszék, 65–66. old.)

[93] A dokumentumot a szocialista párt kongresszusa után közölte az *Inprekorr*, 1922. október 10-én. 1323–1324. old.

[94] Inprekorr, 1922. október 10. 1317. old.

megelégedéssel vette tudomásul.[95] Az Olaszországban tartózkodó Komintern-megbízottak (Rákosi, aki rövid moszkvai tartózkodását követően visszatért Olaszországba, valamint Vuja Vujović, a Kommunista Ifjúsági Internacionálé titkára és Böttcher) azonnal tárgyalásokat kezdtek a kommunista és a szocialista párt akcióegységének megteremtéséről. Feladatuk azonban közel sem volt könnyű. Az olasz párt vezetői közül többen, köztük Bordiga és Terracini, lemondással fenyegetőztek abban az esetben, ha a KB az együttműködés mellett dönt. Igaz, néhány vezető, így Palmiro Togliatti, akit ekkor már támogatott Gennari és Anselmo Marabini is, megértve, hogy a Komintern nem a két párt azonnali összeolvadását kívánja, támogatta az együttműködés gondolatát. Ennek ellenére a Komintern kongresszusára utazó küldöttség azt a feladatot kapta a pártvezetéstől, hogy védje meg Moszkvában az OKP elzárkózó politikáját.[96]

[95] Inprekorr, 1922. október 10. *Zinovjev:* A Kommunista Internacionálé győzelme. 1317–1318. old.; *Rákosi:* Az olasz tanulság. 1320–1321. old.

[96] A Moszkvában levő Ambrogit és Gramscit a pártvezetés október 8-i levelében tájékoztatta, közölve, hogy ha a Komintern számukra kedvezőtlenül dönt, lemondanak. (*Spriano:* Id. mű, 228. old.)

A fasizmus és az antifasiszta harc elemzése a Komintern IV. kongresszusán

A Komintern IV. kongresszusa 1922. november 5-én kezdte meg munkáját az Októberi Forradalom ötödik évfordulóját ünneplő Petrográdon, egy héttel a Marcia su Roma és Mussolini miniszterelnökké történt kinevezése után. Sem a Komintern olaszországi képviselői, sem pedig a népes olasz delegáció tagjai (az OKP-t 25 fő, a szocialista pártot Serrati, Giuseppe Romita, Maffi, Giovanni Tonetti és Gavino Garruccio képviselte) nem lehettek tanúi az eseményeknek, mivel már korábban elutaztak Olaszországból.[1]

Az olaszországi események nagy visszhangot keltettek a kongresszuson. Ezzel is magyarázható, hogy Zinovjev már rövid megnyitó beszédében kitért a történtekre, s nyomban meg is fogalmazta a IV. kongresszus fasizmus-értékeléseinek legáltalánosabb mondandóját: a fasizmus a burzsoá ellenforradalom megjelenési formája, s hatalomra jutásával a forradalom lehetőségét is magában rejtő polgárháborús időszak reakciós megoldása valósult meg.[2] Ez vot az a két megállapítás, amelyben a fasizmus kérdéséhez hozzászólók, illetve az azt érintő küldöttek egyetértettek. A részletkérdések vizsgálatánál már jóval tarkább kép bontakozott ki.

[1] Az OKP jelentősebb vezetői közül Olaszországban maradt Togliatti, Grieco, Terracini, Bruno Fortichiari és Luigi Repossi. A többiek – Bordiga, Gramsci és Tasca, tehát a három irányzat vezetői és főbb képviselői – Szovjet-Oroszországban voltak. Spriano érdekes véletlenre hívja fel a figyelmet: az olasz munkásmozgalom forradalmi szárnyának vezetői minden jelentősebb fordulópont idején távol Olaszországtól, éppen a Komintern kongresszusain voltak. A gyárfoglaló mozgalom idején a II. kongresszus ülésezett, a IV. kongresszus egybeesett a Marcia su Romával, és később, az V. kongresszus idején alakul ki a Matteotti válság. (*Spriano:* Id. mű, 362. old.)

[2] Protokoll des Vierten Kongresses der Kommunistischen Internationale. Petrograd–Moskau vom 5. November bis 5. Dezember 1922. Verlag der Kommunistischen Internationale. (Hoym) Hamburg 1923. (A továbbiakban: Protokoll IV.) 3. old.

Kiindulópontnak tekinthetjük a megnyitó ülésen elfogadott felhívást. „Azoknak a véleménye győzedelmeskedett, akik hajlamosak voltak a félmegoldásokra és az óvatoskodásra – olvashatjuk benne. – Ezek, a népben állítólag meggyökeresedett demokratikus szokásokra és a törvényességre hivatkozva, visszarettentek a proletariátus diktatúrájától. És most bekövetkezett az, amit a Kommunista Internacionálé előre megmondott nektek: amíg a centristák a jobboldallal huzakodtak, a burzsoázia magához tért, a reakció támadásba lendült, a hatalom azoknak a banditáknak a kezébe került, akik az osztályellenség legfékezhetetlenebb dühének hordozói ellenetek és eszméitekkel szemben."[3]

A fasizmus hatalomra jutásának előzményei közül – a fontossági sorrendet figyelembe véve – mindenekelőtt a forradalmi megoldás szubjektív előfeltételeinek hiányát, illetve a reformisták felelősségét hangsúlyozták. A gondolat lényege: ha az olasz proletariátusnak sikerült volna kivívnia a proletárdiktatúrát, ilyen fordulatra nem kerülhetett volna sor. Másik tényezőként a burzsoázia „magához térését", a „reakció támadását" jelölték meg. Ez az előzővel szoros egységet alkot, és lényegében megfelel a Komintern általános helyzetelemzésének, amely szerint: valamennyi tőkés országban bekövetkezett a „tőke támadásának" időszaka. A harmadik, záró megállapítás nincs kapcsolatban az előző kettővel, csupán tény közlése: a fasizmussal az osztályellenség érdekeinek legkíméletlenebb hordozói ragadták kezükbe az államhatalmat.

A fasizmus eredetének és az osztályharcban betöltött funkciójának a megfogalmazásából egyébként érződik, hogy a dokumentum szerzőinek – az olasz kommunistáknak és a Komintern munkatársainak – eltérő volt az álláspontja. Különösen szembetűnik ez, ha egybevetjük egyfelől a fasiszta mozgalom összetételének és a kialakult helyzet fő jellemzőinek pontos leírását, másfelől a fasizmus osztályjellegét vázoló ellentmondásos és határozatlan bekezdéseket. Az osztályjelleget illetően a dokumentumban egyrészt megállapították, hogy „A fasizmus olyan fegyver, amely *elsősorban az agráriusok kezében van.* Az ipari és a kereskedő burzsoázia aggodalommal tekint a fékezhetetlen reakció e kísérletére, amelyet egyfajta fekete bolsevizmusnak ítél." Másrészt, néhány sorral alább ezt olvashatjuk: „A fasizmus végeredményben *a nemzetközi kalandorság politikáját* jelenti. A fasizmus, amely *nélkülöz minden programot, minden eszmét, minden határozott és egységes osztály-*

[3] Ugyanott, 18–19. old.

alapot, a legrövidebb időn belül tömeges felháborodást fog kiváltani azokkal szemben. akik felidézték."[4] (Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*) Az idézett két megállapítás amellett, hogy egymásnak is részben ellentmond, nem felel meg a dokumentum elején megfogalmazott fő tételnek, amely a fasizmusban az osztályellenség érdekeinek hordozóját látja, és ezzel ha nem is egységes, de határozott „osztályalapot" tulajdonít neki.

Az antifasiszta küzdelem szempontjából legfontosabb kérdésre – ki ellen kell harcolni – adandó válasszal a kongresszus elején elhangzott felhívás adós maradt. Még kezdetleges formában sem tartalmazta az antifasiszta harc akcióprogramját, nem jelölte meg az osztályharc frontjait.

Nagy hiba lenne azonban, ha pusztán e felhívás szövegéből messzemenő következtetéseket vonnánk le.[5] Az előzmények ismeretében ugyanis nyilvánvaló, hogy a Kominternnek volt átfogó koncepciója. Hogy a felhívás mégsem az egységfrontnak, a munkáskormánynak és a két munkáspárt akcióegységének létrehozását sürgette – ahogyan ezt 1922 nyarától a Komintern vezetői számos dokumentumban megtették –, annak oka elsősorban az olasz delegáció többségének és személy szerint Bordigának a merev, elutasító álláspontja volt.

A kongresszus második ülésén, november 9-én Zinovjev számolt be a Komintern Végrehajtó Bizottságának két kongresszus közötti tevékenységéről. Beszédének a nemzetközi politikai helyzettel foglalkozó részében tért ki a fasizmusra. Az olaszországi változásokat két általános összefüg-

[4] Ugyanott, 19–20. old.

[5] Aldo Agosti, aki külön tanulmányt szentel a IV. kongresszuson elhangzott fasizmus-elemzéseknek (L'analisi del fascismo al IV. Congresso dell' Internationale Comunista. Problemi del socialismo, 1972. 11–12. szám. 797–821. old.), azt állítja, hogy a kiáltványban megfogalmazottak külön irányzatot képviselnek: azokét, akik a fasizmust az agrárreakcióval, a squadrizmussal azonosítják. Ehhez az irányzathoz sorolja Lenint is. Agosti szerint a másik két irányzat egyikeként Zinovjevé szintén agrárjellegűnek tartja a fasizmust, de rámutat, tömegbázisának tarkaságára, lényegében pedig „komédiának" nevezi. Radek elemzése viszont összetettebb képet ad: minden hiányossága ellenére is kimutatja a fasizmusban megtestesült irányzat sajátos, a tőke támadásának általános megnyilvánulásaitól eltérő jellegét. (*Agosti:* Id. mű, 807–810. old.) Látni fogjuk azonban, hogy az irányzatoknak ez a merev elkülönítése nem indokolt. Az olyan leegyszerűsítő felfogás sem tükrözi a valóságot, amely a felszólalások és a dokumentumok azonos jellegű részei alapján úgy írja le a kongresszuson folyó elemző munkát, mint alapjában véve homogén vélemények összegezését, amely a már megalkotott összképet csupán a részletekben egészíti ki. (Lásd még *Vladimir Suchopar:* Kommunistická internacionála proti fasizmu v letech 1921–1935. Nakladatelstvi politické literatury. Prága 1964. 65–70. old.)

gésben elemezte: a polgári demokráciák válságával és a forradalmi folyamat értékelésével kapcsolatban.

„Mit jelentenek az olaszországi események? Vajon nem mértek-e hallatlan csapást a polgári demokráciára? Nem volt-e Olaszország a polgári demokráciával leginkább megáldott országok egyike? Olaszország valóban ilyen ország volt. A fasiszta támadás nem csupán a monarchista eszmékre, hanem a polgári demokrácia eszméire mért csapás is volt. Nem csupán az olasz uralkodó vesztett presztízséből azáltal, hogy egy banda politikailag háttérbe szorította, hanem a polgári demokrácia egész rendszere is. Számunkra világosnak kell lennie: ami Olaszországban történt, nem helyi jelenség. Más országokban is, valószínűleg más formákban ugyan, de szükségszerűen végbemegy ez a folyamat. Amennyiben a fasiszták Olaszországban tartják magukat – és ez az elkövetkező időkben valószínű –, úgy szinte teljesen bizonyos, hogy hasonló jelenségek, mindenekelőtt Németországban, de talán egész Közép-Európában fellépnek."[6] Zinovjev beszédének ez a része két szempontból is érdekes. Egyrészt: *nemzetközi kommunista fórumon első ízben mutattak rá arra, hogy a fasizmus és a polgári demokrácia között különbség van*, hogy a kapitalizmus két különböző politikai rendszeréről van szó. Azt ugyan Zinovjev pontosan nem határozta meg, hogy milyen különbségre, milyen erőkre gondol, de azáltal, hogy a király presztízséről és a polgári demokráciával szemben a „bandák" hatalmáról beszél, érzékelteti az uralkodó osztályok közt feszülő ellentéteket. E kérdéscsoportot később csak Radek, illetve Bordiga tárgyalta elemzőbben referátumában. Másrészt: a korábbi nézetekkel ellentétben Zinovjev *hangsúlyozta, hogy a fasizmus nemzetközi jelenség*, megjelölve azokat az országokat, illetve térségeket is, ahol a nemzetközi munkásmozgalomnak számolnia kell a fasizmus hatalomra jutásával.

Az elemzés másik problémaköre, a világforradalom és a fasizmus összefüggése Zinovjev beszédének leginkább félreérthető és általában félre is értett része. Zinovjev abból indult ki, hogy „Ez a folyamat [ti. a világforradalom. – *Sz. G.*] egyáltalán nem egyenes vonalú. Nem, különböző epizódok következhetnek be. Amit Olaszországban látunk, az az ellenforradalom egy felvonása. Perspektívában azonban a helyzet kiéleződésének, a proletárforradalom érlelődésének egyik epizódja ebben az országban."[7] Zinovjev álláspontját e megfogalmazásból kiindulva,

[6] Protokoll IV. 57. old.
[7] Ugyanott, 57–58. old.

általában helytelenül értékelik. „Balos, s ugyanakkor kapituláns" módon úgy vélekedett a fasizmusról – mondják róla –, hogy „forradalmasító tényező lesz", a fasizmus uralomra jutása Olaszországban történelmi perspektívában „a helyzet kiéleződését és az olasz proletárforradalom érlelődését jelenti".[8] Hogy az ilyen értékelések nem kellőképpen megalapozottak, azt bizonyítja Zinovjev december 4-én elhangzott hozzászólása, amelyben a fasizmus elleni harc feladataival foglalkozott. Zinovjev itt nem tért ki a fasizmus fogalmának taglalására, figyelmének középpontjában ezúttal a konkrét tennivalók megjelölése állt. Mindenekelőtt azokkal vitatkozott, akik lebecsülték a fasiszta mozgalom erejét, illetve a fasizmus hatalomra jutásának jelentőségét.

Mondandóját két témakör köré csoportosította. Az első az olasz munkásmozgalmon belüli irányzatok szerepe és felelőssége a fasizmus hatalomra jutásában; a második a munkásmozgalom feladatai általában a fasizmus és konkrétan a hatalmon levő olasz fasizmus elleni harcban, ezen belül a kommunista párt tennivalói az antifasiszta erők lehető legszélesebb összefogása érdekében.

A fasizmus hatalomra jutásában Zinovjev itt is, akárcsak előzőleg a VB-beszámolóban, jelentős szerepet tulajdonított a szocialista párt által elkövetett hibáknak. Bírálatát nem szűkítette le a párt vezetőinek politikájára, hanem a munkásmozgalom általános elmaradottságából vonta le következtetését: „Amikor a proletárforradalom történetírójának jellemeznie kell majdan évtizedünket, azt fogja mondani: a proletariátus számát tekintve elég erős volt ahhoz, hogy a burzsoázia uralmának ezen utóbbi évtizedében megdöntse a polgári rendet, ez a létszámában hatalmas proletariátus azonban eszmeileg és politikailag túl gyenge volt feladatának megoldásához. Az utóbbi évtizedben osztályunknak az a tragédiája, hogy bár az osztályharcban már régen rendelkezünk azzal a fizikai erővel, amely a kapitalizmus megdöntéséhez szükséges, és bár rég létrejöttek osztályunk győzelmének objektív előfeltételei, a polgári ideológiának olyan jelentősek a maradványai, és a burzsoáziának olyan nagy a befolyása osztályunkra, hogy a munkások számszerű előnye ellenére sem vagyunk még képesek azonnal és véglegesen legyőzni a burzsoáziát."[9] A forradalmi helyzet kiaknázásának elmulasztását, illetve a munkásosztálynak és pártjai-

[8] A Kommunista Internacionálé története. 152. old. (A Zinovjevtől idézett sorok fordítása itt pontatlan, pl. kimaradt az „egyik epizódja" kifejezés.)

[9] Protokoll IV. 897. old.

nak felkészületlenségét azonban Zinovjev nem hozta közvetlen összefüggésbe a fasizmus kibontakozásával, Mussolini hatalomra jutásával. Így annak a kérdésnek megválaszolásakor, hogy kit mennyiben terhel a felelősség a fasizmus hatalomra jutásáért, nem azt vizsgálta, ki mit tett a forradalmi harcok idején, hanem azt, hogy a munkásmozgalom különféle irányzatait képviselő szervezetek mit tettek a fasizmus előretörésének megakadályozására. Értékelése mindkét pártot illetően kritikus és elmarasztaló volt. Bírálta a szocialista párt passzív, egyezkedésre törekvő politikáját, utalt összefogási kísérletére a fasisztákkal. A Turati és D'Aragona vezette jobboldal a nyugat-európai jobboldali szociáldemokrácia útját járva nem csupán az általuk hírdetett „evolúciót" nem tudta megvalósítani, de az egész munkásosztály vereségét készítette elő. „Az evolúció nem következett be, áldozatok mégis vannak."[10]

A kommunista párt bírálatánál Zinovjev lényegében az 1921. decemberi KIVB-ülés álláspontját erősítette meg, konkrétan megjelölve az egységfronton is túlmutató antifasiszta összefogás lehetőségét és szükségességét. A Mussolini hatalomra jutása után kialakult helyzetben, bár nehezebben megvalósíthatónak, de továbbra is lehetségesnek tekintette ezt. Ugyanakkor – erőteljesebben és határozottabban, mint korábban – az összefogás előfeltételét a két párt egyesülésében látta. Vitatkozva azokkal, akik Mussolini rendszerét önmagától hamarosan összeomló hatalomnak vélték, a következőket mondotta: „Mi tudjuk, hogy még a Mussolini-periódus kezdetén vagyunk. Egy olyan korszakban, amelyben nyugodtan kijelenthetjük: azokkal, akik végül is szakítottak a reformistákkal és most a Kommunista Internacionáléhoz kívánnak csatlakozni, meg kell kísérelnünk a megegyezést."[11]

Mint Zinovjev beszédéből is kitűnik, az egységes párt létrehozásának szükségessége nem volt vitakérdés a Komintern vezetői között. Más volt a helyzet az olasz delegációban. Az olasz küldöttek több-kevesebb következetességgel a már említett október 12-i KB-ülésen elfogadott irányvonalat védelmezték, vagyis az egyesülés ellen léptek fel. Ez utóbbi körülményt mindenképpen figyelembe kell vennünk, amikor Zinovjev beszédének egyes megállapításait elemezzük. Az egyesült párttal foglalkozó részben pl. a reformizmus elleni fellépéssel kapcsolatban megállapítja: „Az egyesülés meg fogja változtatni a tömegek hangulatát, összefogja a munkás-

[10] Ugyanott, 908–914. old.
[11] Ugyanott, 916. old.

tömegeket a reformisták és a fasiszták elleni igazi harcra. Ezért az egység föltétlenül szükséges, meg kell valósítani."[12] A fasizmus és a reformizmus elleni harcnak ez az összekapcsolása – ha figyelmen kívül hagyjuk Zinovjev beszédének tulajdonképpeni célját, illetve azokat az érveket, amelyekkel az olasz kommunisták az egyesülés elleni magatartásukat igyekeztek igazolni – könnyen félreérthető. Nem arról van szó ugyanis, hogy Zinovjev már 1922 végén egyforma fontosságot tulajdonított volna a szociáldemokrácia és a fasizmus elleni fellépésnek. Mondanivalója egyáltalán nem ez volt. A „reformisták" kifejezés nem a szociáldemokráciát, hanem a jobboldali szociáldemokrata vezetőket jelölte, a szocialista párt és a szakszervezetek kisebbségét képviselő D'Aragona, Turati típusú politikusokat. (Beszédének megelőző részéből ez egyértelműen kiderül.) Zinovjev célja éppen az volt, hogy világosan megértesse: a Kominternnek az az álláspontja, hogy az olasz kommunistáknak egyesülniük kell a jobboldali vezetőkkel szakító szociáldemokrata többséggel.

A beszéd leginkább problematikus megállapításai a munkáskormányhoz kapcsolódnak. Álláspontjának tisztázása itt azért fontos, mert szorosan összefügg a fasizmus elleni harc kérdésével. *Nem volt kétséges ugyanis, hogy a munkáskormány jelszava igen fontos, sőt talán a legfontosabb szerepet játszhatja e küzdelemben.* „Ha van ország, ahol ezzel a jelszóval maximális eredményt lehet elérni – mondotta Zinovjev az olasz kérdésről tartott beszédében –, akkor ez az ország Olaszország."[13]

A munkáskormány az egységfront-politika mellett a kongresszus egyik központi vitakérdése volt. Ellene érveltek a német, a cseh, a francia, a lengyel és az olasz párt, illetve a párton belüli balos ellenzék küldöttei. A kongresszus azonban nagy többséggel (egy ellenszavazattal, 16 tartózkodással) jóváhagyta az előterjesztett határozatot.[14] Előadói beszédében és felszólalásaiban Zinovjevnek – akárcsak a Komintern más vezetőinek – mégis tekintettel kellett lennie erre az ellenzékre. Így meglehetősen nehéz eldönteni, hogy Zinovjev megállapításait mennyiben motiválta az ellenzékkel folytatott vita, mennyiben a Komintern általános irányvonala, és miben mutatkozik meg egyéni álláspontja. Az utóbbira támpontot ad, ha áttekintjük az 1921 decemberétől elhangzott beszédeket és az *Inprekorr*-ban, valamint a *Kommunyisztyicseszkij Internacional*ban megjelent cik-

[12] Ugyanott, 922. old.
[13] Ugyanott, 919. old.
[14] Ugyanott, 218. old.

keket. Ezekből kitűnik, hogy Zinovjev ekkor egyértelműen az egységfront létrehozása és a munkáskormány megalakítása mellett volt, gondolatmenete és megfogalmazásai ebben a tekintetben nem tértek el a kongresszuson elhangzott KIVB-beszámolóban olvasható fejtegetéstől. Bonyolultabb kérdés, hogy az ő elképzelése az egységfrontról és a munkáskormányról mennyiben egyezett a Komintern ezzel kapcsolatos általános irányvonalával. Ellentétes volt-e vele, esetleg egyes részkérdésekben tükrözte csupán, vagy teljesen megfelelt neki? E kérdés egyértelmű eldöntéséhez tisztáznunk kell: vajon beszélhetünk-e a Komintern IV. kongresszusa előtt egységes álláspontról a munkáskormány értelmezésével kapcsolatban, vagy pedig az csak a kongresszuson alakult ki? Amennyiben ilyen egységes értelmezés a kongresszust megelőzően nem volt, Zinovjev állásfoglalását csupán egy későbbi koncepcióval lehet összevetni.

A Kommunista Internacionáléval és a fasizmussal foglalkozó irodalomban – mind a polgári szemléletű, mind pedig a marxista igényű munkákban – Zinovjevnek a munkáskormánnyal kapcsolatos kiejelentéseit és írásait általában hibás álláspontként idézik.[15] A polgári és a szociáldemokrata történetírás – szinte ugyanazokkal a kiragadott idézetekkel – egyaránt azt akarja bizonyítani, hogy a Komintern egész irányvonala hibás volt.

A munkáskormány kérdésében mértékadónak tekinthető Reisbergnek az a megállapítása, hogy mivel a Komintern IV. kongresszusát megelőző, legutóbbi nemzetközi kommunista fórumon, a kibővített VB II. ülésén elhangzott nézetek nem formálódtak egységes koncepcióvá, a viták „újult erővel lángoltak fel a IV. világkongresszuson".[16] A kongresszus előtt valóban nem volt egységes, határozatban rögzített állásfoglalás a munkáskormányról. De lézetett – bár nem kongresszusi – határozat az egységfrontról, valamint az egységfront és a munkáskormány alapjait meghatározó taktikai határozat is volt, amelyet még 1921-ben fogadott el a III. kongresszus. Ezek a dokumentumok valóban alapot adhatnak az összehasonlításra, csupán egy kérdést kell velük kapcsolatban tisztázni: vajon

[15] A marxista irodalomban pl. Reisbergnek az egységfontról szóló monográfiájában (Id. mű, 643. old.), „A kommunista Internacionálé története" című munkában (153. old.), valamint a „Studien zur Geschichte der Kommunistischen Internationale" (Dietz. Berlin 1974.) című kötetben *Gisela Jähn–Horst Köpstein–Erwin Lewin* „A demokratikus és a szocialista követelések feltételeinek változásához a Kommunista Internacionálé imperializmus és fasizmus elleni harcában" című tanulmányában.

[16] *Reisberg:* Id. mű, 484. old.

tartalmazzák-e már a munkáskormány szempontjából döntő stratégiai módosítást, egyértelműen időszerűtlennek ítélik-e a fasizmus fenyegette országokban a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harcot? És erre a kérdésre – jóllehet mind a III. kongresszuson, mind pedig az utána következő nemzetközi szintű tanácskozáson gyakorlatilag már kidolgozták és határozatokban rögzítették is ezt a *lehetőséget* – nemmel kell válaszolnunk. Az a koncepció, amely az átmeneti célkitűzéseket, a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc *előkészítésének* fontosságát hangsúlyozta, már megvolt, ám ez még korántsem jelentette azt, hogy egységesen nyilvánult volna meg a Komintern politikájában – az egyes szekciókról, a kommunista pártokról nem is beszélve. Több párt – közöttük az olasz – az egységfront-politikát is csak azért támogatta, mert így lehetővé vált a szociáldemokrata vezetők leleplezése; a munkáskormányt pedig olyan fogalomnak tekintették, amely azonos a proletárdiktatúrával. Röviden összefoglalva megállapítható, hogy *az ellenzék a célok módosítását csak formai szempontból tartotta szükségesnek.*

Mindezt figyelembe véve hallgassuk meg Zinovjevet, miként érvel a munkáskormány mellett a KIVB beszámolójához tartott beszédében: „A munkáskormány jelszava nem olyan általános jelszó, mint az egységfront-taktika. A munkáskormány jelszava az egységfront-taktika meghatározott, konkrét alkalmazása meghatározott körülmények között. Könnyen követhetünk el hibát ezen a területen. Gondolom, elvtársak, óvakodnunk kell attól, amit gyakran megkísérelnek, hogy ezt a jelszót univerzális eszközként fogják fel oly módon, mintha feltétlenül át kellene mennünk egy munkáskormány szakaszán. [Ti. a proletárdiktatúra felé vezető harc során. – *Sz. G.*] Azt gondolom, amennyiben jóslásokba bocsátkozhatunk, mielőbb meg kell mondanunk, hogy a munkáskormány csak kivételesen fog megvalósulni, csak egyik vagy másik országban, egészen speciális, konkrét körülmények között. Azonkívül ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy egy félig békés jellegű periódust fogunk átélni, és a munkáskormány megszabadít bennünket a harc terheitől. Az a munkáskormány, amely csupán parlamenti pozíciókra épül, nem sokat ér. Csupán e harc kis epizódja lenne, és nem tartóztathatná fel a polgárháborút. Nem azt akarom mondani, hogy a munkáskormány meghatározott körülmények között nem alkalmazható. A munkásosztálynak tisztában kell lennie azzal, hogy a *munkáskormány csak átmeneti lépcsőfok lehet* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*], hogy a munkáskormány semmiféleképpen sem fogja kikapcsolni a harcokat, a polgárháborút. Ezt világosan ki kell mon-

dani. Csak akkor nyúlhatunk nyugodtan e fegyverhez, ha látjuk e jelszó veszélyeit is. Az egységfront-taktikának is megvannak a maga veszélyei, erre a VB rámutatott decemberi téziseiben. Különösen nagy veszélyeket rejt az egységfront-taktika munkáskormány-formája. Az olyan parlamenti tradíciókkal rendelkező országban, mint pl. Franciaország, úgy foghatják fel, mintha részünkről valami másról lenne szó, mint a proletárdiktatúráról. Ez a jelszó számunkra a proletariátus diktatúrájának *alkalmazását* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*] jelenti, és nem mást. A polgárháborút akkor sem kerülhetjük el, ha egy munkáskormánynak létre kell jönnie. A körülmények hatására általa még élesebb lesz a harc."[17]

Zinovjev beszédének a munkáskormánnyal foglalkozó részéből, különösen a befejező mondatokból a következő derül ki. A szónok nem azt kívánta hangsúlyozni, hogy a munkáskormány azonos a proletárdiktatúrával, hanem azt, hogy a Kommunista Internacionálé, amikor állást foglalt a munkáskormány jelszava mellett, ezzel nem vetette el a proletárdiktatúra jelszavát. A munkáskormány nem helyettesítheti a proletárdiktatúrát, csupán „egy átmeneti lépcsőfok" a hozzá vezető úton. Ebben lehet összefoglalni Zinovjev mondanivalójának lényegét. És ez az állásfoglalás jól tükrözte a Kominternben kialakult általános véleményt. A pozitív példaként általában idézett Ernst Meyer, aki a német párt Politikai Irodáját vezette és az egységfront közismert híve volt, vagy Radek álláspontja tulajdonképpen csak egy ponton tért el Zinovjevétől: világosan kimondták, hogy nem értenek egyet a munkáskormánynak azzal az értelmezésével, hogy az a proletárdiktatúra „álneve". Meg kell azonban jegyezni, hogy a későbbi, például a fentebb idézett elemzésektől eltérően sem Meyer, sem Radek nem állítja, hogy Zinovjev a IV. kongresszuson ilyen álláspontot fejtett volna ki. Meyer világosan kimondja: „Ma Zinovjev elvtárs megállapította a munkáskormány és a proletariátus diktatúrája közötti ezen különbséget."[18] Zinovjev maga a KIVB beszámolója feletti vitát értékelő záróbeszédében az „álnév" kifejezéssel kapcsolatban a következőket mondotta: „Részemről abszolút nincs szó az álnév kifejezésről, amit itt idéztek. Szívesen kész vagyok e szó körüli vitában engedni."[19]

A fasizmust és szűkebben az olasz fasiszta rendszert a küldöttek a

[17] Protokoll IV. 67. old.
[18] Ugyanott, 76. old.
[19] Ugyanott, 190. old.

kongresszus harmadik napirendi pontjának keretében elemezték, amely a tőke támadásának különféle formáit vizsgálta. A fő referátumot Radek tartotta, s beszédének harmadik részében foglalkozott a fasizmussal.

Radek már bevezető mondataiban megjegyezte, hogy elsősorban a fasizmus általános meghatározására vállalkozik, illetve egyes jellemző motívumokra akarja felhívni a figyelmet. Fejtegetéseit a nemzetközi ellenforradalom erőinek felvázolásával és csoportosításával kezdte. Megállapította, hogy az ellenforradalmi erőket két nagy csoportra, egy legális és egy illegális csoportra célszerű felosztani. A legálishoz az angol Bonar Law konzervatív kormányát, valamint a német polgári demokrácia irányzatát sorolta. Az illegális vagy jobboldali ellenforradalom erőiként a felső-bajorországi mozgalmat, az orosz emigráció monarchista erőit, a franciaországi katonai pártot, a magyarországi és az olasz rendszert említette.[20]

Radek mondandójának lényege az a felismerés, hogy a tőke támadása – amelyet a korabeli Komintern-szóhasználatban gyakran a „burzsoá ellenforradalom" kifejezéssel jelöltek – nem azonos módon megy végbe az egyes országokban. Ezt egyrészt az egyes országok sajátos gazdasági és politikai helyzete magyarázza, de másrészt hozzájárulnak a nemzetközi helyzetből következő hatások is, illetve különféle erőcsoportosulások konkrét törekvései. Ennek alapján különítette el az ellenforradalom legális erőinek táborát, a tőkés társadalom stabilizációjának, polgári demokratikus útjának képviselőit egyfelől, másfelől az illegális vagy jobboldali szárnyat, amely az európai reakcióval szövetségben egy bajor–magyar–osztrák–olasz ellenforradalmi tömb létrehozásával kívánt fellépni a forradalom további térnyerése ellen.[21]

Radek álláspontjának másik sarkalatos pontja, hogy a polgári demokrácia és a szélsőséges ellenforradalmi erők politikai rendszere között jelentős különbség van a munkásosztály osztályharca és a forradalom lehetőségei szempontjából is. Tisztában volt azzal, hogy „a vörös veszedelem elleni harc" kimondott és tudatosan vállalt programját hiba lenne

[20] Ugyanott, 309–311. old.

[21] Az osztrák–magyar–bajor ellenforradalmi szervezetek célkitűzéseit és kapcsolatait részletesen ismerteti *Kerekes Lajos:* „Az osztrák köztársaság külpolitikája 1918–1922" című doktori disszertációjában. (Kézirat. 304–348. old.) Érdekes adalékokkal szolgál *Zsigmond László:* „A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918–1923)" című munkája. (Akadémiai Kiadó 1961. 75., 250–252., 312. old.)

csupán az ellenforradalmi és fasiszta demagógia egyik kellékének tekinteni.

A legáltalánosabb jellemzők bemutatása után Radek rátért arra a sajátos vonásra, amely a fasizmust megkülönbözteti a reakció más terrorista formáitól. „A fasizmus győzelmében nem csupán a fasiszták fegyvereinek mechanikus győzelmét látom – mondotta –, hanem egyben a szocializmusnak és a kommunizmusnak a világforradalmi periódus kezdete óta elszenvedett legsúlyosabb vereségét is, súlyosabb vereséget, mint Tanács-Magyarország esetében, mivel a fasizmus győzelme az olasz szocializmus és az egész olasz munkásmozgalom pillanatnyi eszmei és politikai csődjének következménye."[22]

Radek itt elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a fasizmus győzelmét nem lehet egyszerűen a fegyveres csoportok terrorjával magyarázni. Ennél többről van szó: az egész olasz munkásmozgalom válságáról. És nem tett különbséget a munkásmozgalom forradalmi és reformista szárnya között.

Mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy Radek a fasizmus győzelmét közvetlenül a munkásmozgalom válságából vezette volna le. Inkább arról van szó, hogy a munkásmozgalom válsága, a forradalmi harcok veresége *megelőzte* a fasizmus hatalomra jutását, illetve nem a fasizmus volt az az erő, amely gátat vetett a forradalmi kibontakozásnak.

Miután több alapvető kérdésben röviden kifejtette álláspontját, rátért a fasizmus elemzésére. „*A kérdés az: hogyan vált lehetővé a fasizmus győzelme, mire támaszkodik, és mi az a különös, amit az európai ellenforradalomban képvisel?* – fogalmazta meg a vizsgálandó lényeget. – Valószínűleg elegendő csupán azt a kérdést feltenni: Mussolini társadalmi és politikai szempontból azonosnak tekinthető-e Stinnesszel és Bonar Law-val, vagy valami más? Úgy gondolom, hogy ő valami más, annak ellenére, hogy Mussolini programja semmiben sem különbözik Stinnesétől és Bonar Law-étól. És hogy valami más, annak igen nagy jelentősége van."[23]

Mielőtt rátérnénk arra, hogy Radek miben látta a különbséget a Hugo Stinnes német nagytőkés és Bonar Law angol konzervatív miniszterelnök képviselte reakció, valamint a fasizmus között (erre ő maga is csak hosszas fejtegetés után vállalkozott), vizsgáljuk meg magának a problémának

[22] Protokoll IV. 310. old.
[23] Ugyanott, 310–311. old.

az exponálását. Már első pillantásra szembetűnik, hogy az előző csoportosítással ellentétben – miszerint az ellenforradalomnak van egy legális és egy illegális szárnya, s az utóbbinak egyik megnyilvánulása a fasizmus – nem az illegális vagy jobboldali ellenforradalmon belül határozza meg a fasizmus helyét, hanem mint önálló egészet a legális ellenforradalommal veti össze. Ebben az összefüggésben *a legális ellenforradalom és a fasizmus közötti különbség a polgári demokrácia és a fasizmus közötti különbséggel azonos.* Radek fasizmuskoncepciója ugyanis abból indul ki, hogy bizonyos körülmények között a tőke támadása nem a hagyományos módon és a szokásos eszközök igénybevételével, tehát nem a polgári demokrácia útján valósul meg.

Következő kérdése azoknak az okoknak a bemutatásával kapcsolatos, amelyek folytán nem valósulhatott meg Olaszországban a polgári demokratikus megoldás. „Kik voltak a fasiszták, és hogyan jött létre a fasizmus?" – kérdezi. Mondanivalójának lényege, hogy a fasizmus története nem az első fasiszta szervezetek megalakulásával, az 1919-es milánói választásokon szerzett 4000 szavazattal kezdődik. Ekkor még „... a fasiszták részben D'Annunzióval vannak Fiumében, részben szétszórt kis csoportok. Eközben forradalmi hullám söpör végig az országon, s ez nem csupán sztrájkokat jelent, hanem az egész polgári Olaszország felbomlását is."[24] Ez utóbbi jellemzi, határozza meg alapvetően az olasz valóságot. Radek helyesen állapította meg, hogy fordulatra csak 1920 végén, 1921 elején került sor, amikor „az olasz burzsoázia támadásba ment át".[25] E támadás során azonban a burzsoázia nem vehette igénybe „az államapparátust, a karabinieriket, a polgári törvénykezést és a polgári pártokat", mivel a forradalmi erők támadásának kifulladása nem járt együtt a polgári demokrácia erősödésével, a gazdasági és a politikai válság megoldásával.[26] Ennek okait Radek a következőkben látta: 1. A háború után a nacionalista kispolgári tömegek, amelyek a háború időszakában jelentős szerepet játszottak és a győzelemtől társadalmi helyzetük és anyagi létük javulását várták, csalatkoztak reményeikben, szembefordultak a kormánnyal és a hagyományos politikai pártokkal. Radek itt megjegyezte, hogy a munkásmozgalom forradalmi és reformista irányzata egyaránt helytelenül járt el, amikor elítélte a kispolgári töme-

[24] Ugyanott, 311. old.
[25] Ugyanott, 312. old.
[26] Ugyanott.

gek törekvéseit: elmarasztalta őket korábbi politikájukért, háborús részvételükért s elzárkózott tőlük. 2. A polgári állam válsága. Radek ezzel nem foglalkozott bővebben. Csupán megállapította: az államnak nincsenek sem megfelelő gazdasági, sem politikai eszközei. Egyik utalása azonban feltétlenül figyelmet érdemel: az állam válságát nem csupán a munkásosztály, illetve a kispolgárság fellépésére, hanem a burzsoázia soraiban levő ellentétekre is visszavezette. Kimutatta, hogy a burzsoáziának az a része, amely a fasizmusban lehetőséget látott – egyebek között – a burzsoá állam válságának felszámolására, támogatta a fasizálódás folyamatát és szembekerült a liberális szárnnyal. Az uralkodó osztály ellentéteinek taglalásakor Radek ennél lényegében nem ment tovább.[27]

Összefoglalva Radek álláspontját az 1920 végétől 1922 októberéig, azaz a fasiszta mozgalom kibontakozásától a fasizmus hatalomra jutásáig terjedő időszakról, a következőket állapíthatjuk meg. Először is Radek helyesen határozta meg a fasizálódási folyamat kezdetét, amikor nem a forradalmi periódusban az első fasiszta szervezetek megalakulásától számította, hanem egy olyan időszaktól, amikor a forradalmi válság már elmúlt, ugyanakkor az olasz kapitalizmus válsága még nem oldódott meg. Másodszor, a fasizálódási folyamatot a tőke támadásának sajátos formájaként értékelte, amelynek során a burzsoázia egy része (hogy melyik, arra nem tért ki) a válság megoldása érdekében maga is szembefordul a fennálló, cselekvésképtelen, hatalmától megfosztott kormányzattal. Támogatni kezdi a fasiszta szervezeteket, amelyek e támogatás eredményeképpen válnak tömegmozgalommá. Ebből alakul ki, majd jut hatalomra a fasizmus. Harmadszor, Radek a fasizmust elhatárolta a tőkés társadalom más uralmi formáitól, elsősorban a polgári demokráciától.

A fasizálódási folyamat lényegi jegyeinek bemutatásával párhuzamosan Radek már foglalkozott a fasiszta mozgalom egyes vonásaival, de inkább csak jelzésszerűen. Elsősorban azokat az eszközöket és propagandaszó-

[27] Agosti felveti, hogy Radek eszmefuttatásának ez a része az olasz elemzéseken alapul, valószínűleg a Gramscival folytatott konzultációk eredménye, illetve Ambrosini cikkének hatását mutatja. (*Agosti:* Id. mű, 809–810. old.) – E vélemények minden bizonnyal szerepet játszottak Radek álláspontjának formálódásában, de az olasz társadalom osztályszerkezetének és politikai viszonyainak vizsgálatakor Radek inkább támaszkodott *P. O-ij* cikkére, amely a kongresszus előestéjén jelent meg a Kominternelméleti folyóiratában. (A szignót eddig nem lehetett megfejteni. Nagyon valószínű, hogy akárcsak a „V", ez is Vorovszkijt jelöli, aki a P. Orlovszkij fedőnevet is használta.) (Die Kommunistische Internationale, 1922. 23. szám. 95–102. old. A fasizmus.)

lamokat tanulmányozta, amelyekkel a fasiszták – más politikai csoportosulásokkal ellentétben – meg tudták hódítani a kispolgári tömegeket. A fasizmus politikai, gazdasági célkitűzéseit, tömegbázisának és osztályjellegének alakulását már a hatalomátvétellel összefüggésben vizsgálta. „A fasiszták a kispolgárságot képviselik, amely a burzsoázia támogatásával hatalomra jut és arra kényszerül, hogy ne a kispolgárság, hanem a kapitalizmus programját valósítsa meg. Ezért e heves ellenforradalom Európa ellenforradalmi hatalmainak leggyengébbje. Mussolini a kispolgári entellektüelek hatalmas sleppjével jelenik meg, és az első, amivel szembekerül, egy hétmilliárdos államadósság. Kiadja a takarékosság, a bürokrácia korlátozásának programját, és mögötte a kormányposztok várományosainak tízezrei állanak. Mussolini beveti a feketeingesek hadseregét, és azon a napon, amikor a király fogadja, hogy beiktassa mint miniszterelnököt, kijelenti: »Leszerelni, most csak egy hadseregre van szükség!« Az emberek azonban nem Mussolini szép szeméért utazták keresztül-kasul Olaszországot. Fehérzsoldos szakmájukból kellett megélniük. Ezek az emberek be fogják nyújtani a számlát, amikor Mussolini csak a reguláris hadseregre fog támaszkodni és a terrorosztagokat hazaküldi. Mussolini és a fasiszták, amikor a burzsoáziát segítették a munkásosztály leverésében, magukba olvasztották a polgárság ellenforradalmi elemeit is. A fasizmusnak van agrár és van ipari szárnya; és azok a harcok, amelyeket az észak-olaszországi ipari burzsoáziának a dél-olaszországi agráriusok ellen folytatnia kell, konfliktusukhoz vezetnek, s bomlasztani fogják a fasizmust. Mussolini a parancsuralmat, az antidemokratizmust képviseli. Azáltal azonban, hogy hatalmas és széles demokratikus tömegeket vont be mozgalmába, már egy demokratikus szárnya is van. És éppen az lesz halálának is oka, ami a fasizmus erejét jelenti: kispolgári pártként támaszkodott arra a harci lendületre és lelkesedésre, amellyel bennünket legyőzött. De éppen, mert nagy kispolgári párt, nem tudja keresztülvinni az olasz tőke politikáját anélkül, hogy ne idézne elő lázadásokat saját soraiban."[28]

Az idézett beszédből kitűnik, hogy Radek a fasizmusban, akárcsak a tőke támadásának más megnyilvánulásában, a kapitalizmus megszilárdítására tett erőfeszítést látta. Sajátosnak, az ellenforradalom más megnyilvánulásaitól eltérőnek tartotta ugyanakkor, hogy céljai érdekében a fasizmus egyesíteni tudta a különböző osztályokat és rétegeket, a leg-

[28] Protokoll IV. 315–316. old.

különfélébb politikai irányzatokat. Egyesíteni tudta, de nem tudta megszüntetni ezen osztályok és rétegek érdekellentéteit. Ez az, amire különösképpen fel akarta hívni a figyelmet, mivel ebben olyan lehetőséget látott, amelyet a munkásmozgalomnak ki kell használnia a fasizmus elleni harcban. Hangsúlyozta: „Ha a mi olasz elvtársaink, ha az Olasz Szocialista Párt nem értik meg a fasizmus győzelmének és vereségünknek az okait, úgy a fasizmus hosszú uralmára számíthatunk." Majd az OKP küldötteihez fordulva, a tőle megszokott iróniával így folytatta: „Amennyiben olasz barátaink, a kommunisták, tiszta és kis párt kívánnak maradni, úgy megmondhatom nekik, egy tiszta és kis párt számára igen könnyen akad hely a börtönben. Ott aztán steril kultúrában ápolhatják gondolataikat. Ha azonban az Olasz Kommunista Párt hatalommá kíván válni, úgy mozgósítania kell a proletár- és kispolgári tömegeket a fasizmus ellen."[29]

Radek beszédének a fasizmussal foglalkozó részét áttekintve megállapítható, hogy Zinovjev beszédéhez képest lényegi, azaz koncepcionális eltérés nem mutatható ki benne a fasizmussal kapcsolatban. Különbség mégis akad, aminek később jelentős szerepe lesz. Az első különbség, hogy Radek nagyobb fontosságot tulajdonított a fasizmus tömegbázisának, mint Zinovjev: lényegében a tömegbázisban, a kispolgárságnak, sőt a munkásság egy részének a megnyerésében látta azt a sajátos tényezőt, amely lehetővé tette a fasizmus hatalomra jutását. Ugyanakkor felismerte, hogy a szóban forgó osztályok és rétegek nagy része nem azoknak a célkitűzéseknek a támogatására csatlakozott a fasizmushoz, amelyeket az képviselni kívánt. Bár lebecsülte Mussoliniék lehetőségeit, hogy hatalomra jutásuk után tompíthatják a különféle, elsősorban a belső ellentéteket, illetve konszolidálhatják hatalmukat, de e lehetőségek reális felmérése ebben az időszakban még nemigen kérhető számon. Azt viszont Radek helyesen ismerte fel, hogy ezeknek az ellentéteknek a kihasználása jelentős szerepet kap az antifasiszta harcban. A másik különbség: Radek még halványan sem célzott arra, hogy a fasizmus elleni küzdelem csak a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc részeként képzelhető el. Radek továbblépett az olasz kommunisták bírálatában is. Határozottan kimutatta, hogy a kommunistáknak nem csupán korábban voltak hibás elképzeléseik az antifasiszta összefogás kereteiről és lehetőségeiről (az Arditi-ügyre nem is utalt), hanem bírálta a párt akkori

[29] Ugyanott, 314–315. old.

egységfrontellenes politikáját is. Úgy látszik, nyilvánvaló volt számára, hogy a baloldali szocialistákkal való egyesülés nem egykönnyen valósítható meg a közeljövőben. A KIVB október 10-i felhívásával összhangban egy szocialista—kommunista akcióbizottság létrehozását sürgette,[30] az akcióegység céljai között azonban nem említette a reformizmus elleni harcot.

Mindebből az is kitűnik, hogy Radek a fasizmusnak nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint Zinovjev, és nagyobbat, ahogy látni fogjuk, mint maguk az olasz kommunisták.

Radek előadása után – mintegy külön napirendi pontként – hangzott el Bordiga referátuma a fasizmusról.[31] Beszédéből világosan kiderült, hogy az Olasz Kommunista Párt vezetői alapvetően másként értékelték az országban kialakult helyzetet, mint a Komintern Végrehajtó Bizottságának képviselői.

Beszédének első részében – ezt az *Inprekorr*ban közreadott, erősen rövidített változat még csak nem is ismerteti[32] – visszautasította Radek bírálatát. Bár elismerte, hogy a fasizmus hatalomra jutása „új helyzetet teremtett" Olaszországban, a változás ellenére sem tartotta szükségesnek felülvizsgálni a párt irányvonalát, sőt a Marcia su Romát követő politikája védelmében végül is az egész változás újdonságát megkérdőjelezte.

Bordiga a fasizmus kialakulását – Radekkal és Zinovjevvel ellentétben – a világháború éveire teszi. Véleménye szerint a fasizmus azután nem változott; háttérbe szorulását, illetve előtérbe kerülését rajta kívül álló tényezők okozták: 1919–1920-ban, a munkásosztály forradalmi előretörése idején szervezeteinek létszáma a minimumra csökkent, a forradalmi periódust követően, a tőke támadásának kibontakozásakor viszont megerősödött.[33] Bordiga további elemzéseiben sem törekedett arra, hogy megragadja az olasz társadalom életének azokat a jegyeit, amelyek magyarázatul szolgálhattak volna a fasizmus kialakulására és hatalomra jutására. Lényegtelennek tüntette fel a politikai szférában bekövetkezett

[30] Inprekorr, 1922. október 10. 1324. old.

[31] Bordiga „külön referátumára" nem a fasizmus hatalomra jutása következtében került sor. Az 1922 szeptemberében közreadott napirendtervezet már tartalmazza a külön referátumot, és Bordigát mint előadót is feltünteti. (Inprekorr, 1922. szeptember 25. 1243. old.)

[32] Inprekorr, 1922. december 5. 1661–1663. old.

[33] Protokoll IV. 331–333. old.

változást, s azt bizonygatta, hogy a korábbi elemek továbbélnek. Ezt különösen jól szemlélteti beszédének az a része, amely a fasizmusnak a polgári demokráciához való viszonyával foglalkozik. Itt, ellentétben Radekkal (és tegyük hozzá, Zinovjevval is), a Mussolini-kormány első intézkedéseinek hatására alapvetően téves következtetésre jutott. „A fasizmus nem az arisztokráciára, a papságra, a civil és katonai főtisztviselőkre támaszkodó polgári jobboldal tendenciája, amely a polgári kormány és az alkotmányos monarchia demokráciáját egy despotikus monarchiával kívánja felváltani – mondotta. – A fasizmus valamennyi polgári elem ellenforradalmi erejét testesíti meg, s ezért számára semmiféleképpen sem feltétlenül szükségszerű, hogy a demokratikus intézményeket szétzúzza. Marxista szemléletünkből kiindulva semmiképpen sem kell ezt a helyzetet paradoxnak minősítenünk, mivel tudjuk, hogy a demokratikus szisztéma csupán olyan hazug garanciáknak az összessége, amely mögött az uralkodó osztályoknak a proletariátus elleni harca rejtőzik."[34]

Mégsem állíthatjuk, hogy Bordiga egyáltalán nem látott különbséget a polgári demokrácia és a fasizmus között. Egyes gondolatai – főként azok, amelyek a fasizmus funkciójával foglalkoznak – igen figyelemreméltók a korai olasz fasiszta kormányzati rendszer gazdasági és politikai jellemzői szempontjából. Ugyanakkor azt állította, hogy a különbségek ellenére az ellenség nem változott, csupán a hazug színfalak, a demokrácia kulisszái tűntek el, hogy mindenkinek szembe tűnjön a kapitalista társadalom rideg valósága. Az uralkodó osztályok egyesültek, és szövetségeseikkel, a kispolgári rétegekkel együtt a munkásosztály ellen vonulnak. A proletariátus vezető pártjának ebben a helyzetben az a feladata, hogy a korábbinál is erőteljesebben tömörítse sorait, megtisztuljon a reformista elemektől[35] és felkészüljön a jövő harcaira. Bordiga beszédéből kitűnik az is, hogy a kialakult helyzetben nem ragaszkodott minden körülmények között ahhoz a korábbi állításához, hogy mindenért a szocialista párt a felelős. Eklektikus érvelésének célja az volt, hogy olyan „objektív körülményekben" találja meg a fasizmus hatalomra jutásának okait, amelyek eleve lehetetlenné tették a munkásmozgalom aktív ellenállását. E törekvése talán még egyértelműbb, amikor azt

[34] Ugyanott, 341–342. old.

[35] Ez utóbbit Bordiga nem a beszédében hangsúlyozta ilyen egyértelműen, hanem a kongresszus bulletinjében megjelent cikkében. Lásd: Der Bolschewik. Organ des IV. Kongresses der Kommunistischen Internationale, 21. szám. 1. old.

fejtegeti, hogy milyen körülmények között vált volna lehetővé a proletariátus antifasiszta harca: „Ha a burzsoázia és a fasizmus közötti kompromisszum helyett polgárháború bontakozott volna ki, úgy a proletariátus esetleg játszhatott volna bizonyos szerepet, sikert érhetett volna el, létrehozva az egységfrontot az általános sztrájk érdekében. A jelenlegi helyzetben azonban a proletariátus nem vett részt az akciókban."[36]

Összefoglalva Bordigának a fasizmusról és az antifasiszta harcokról kialakított nézeteit megállapíthatjuk, hogy hiányosságai leegyszerűsített szemléletéből fakadtak. Abból kiindulva, hogy az osztályharc feltételeit alapvetően a társadalmi rendszer határozza meg, nem tulajdonított kellő jelentőséget a kapitalizmuson belüli különböző politikai berendezkedések különbségeinek. Bár látta és a marxizmusból tudta, hogy az imperializmus korszakában a proletariátusnak van döntő szerepe a társadalmi rendszer megváltoztatására irányuló mozgalomban, mégis lebecsülte azt a harcot, amelyet a nem forradalmi helyzetekben az osztályharc feltételeinek kedvezőbbé tételéért kell folytatni. Mindezek következtében a fasizmus elleni küzdelmet csak a proletárdiktatúráért folytatott harc egyik részfeladatának tekintette. Amíg azonban ennek a harcnak az objektív előfeltételei nem alakultak ki, a kommunista párt belső problémáinak megoldását ítélte a legfontosabbnak. Nem vette észre, hogy éppen ez a befelé fordulás, az egységfront-politika merev elutasítása bontja meg a párt egységét.

Az olasz pártot képviselő delegáció, mint már utaltunk rá, nem volt egységes, híven tükrözte a párton belüli zűrzavaros helyzetet. Gramsci, a kongresszuson felmerült nézeteltérésekre visszaemlékezve, 1924. március 1-i levelében azt írta Mauro Scoccimarrónak és Togliattinak, hogy Bordiga helyzete a többség élén 1922-ben rendkívül meggyengült. Ha ő, Gramsci, akkor, 1922-ben enged Rákosi unszolásának, aki mint a KIVB titkára arra akarta rábírni, hogy vegye át a párt vezetését, akkor Bordiga néhány hívét leszámítva, a küldöttek mellé fognak állni. Gramsci Bordiga feltétlen híveiként említi Terracinit, Bruno Fortichiarit, Luigi Repossit és Ruggero Griecót. Ebben az időben azonban még az volt a véleménye, hogy Bordiga pótolhatatlan a párt élén, és az ő fellépése csak a párt felbomlásához vezetne. Ezért, nézeteltéréseik ellenére, mindent elkövetett annak érdekében, hogy megvédje Bordigát a támadásoktól.[37]

[36] Protokoll IV. 348. old.

[37] A levelet ismerteti: *Spriano:* Id. mű, 249–250. old.

Meg kell jegyeznünk, hogy Gramsci álláspontja a Komintern IV. kongresszusa idején nem sokban tért el Bordigáétól. Gramsci hasznosabbnak vélte, ha aktívan részt vesznek a szocialistákkal való egyesülésben, amit a Komintern rájuk kényszerített, míg Bordigáék a passzivitás mellett voltak. A kongresszus plénumán és a bizottságokban folyó vitákban a Bordiga vezette többséggel szemben, a Komintern irányvonala mellett így csak a Tasca—Graziadei-csoport lépett fel, s ők sem következetesen. Gramsci helyzete bonyolult volt. Fenntartásai voltak a többséggel szemben, és külön nézeteltérése Bordigával, aki nem nézte jó szemmel Gramsci befolyásának növekedését; ugyanakkor Tascáékat élesen elítélte, jobboldali opportunistáknak minősítette őket.

Az olasz kérdéssel foglalkozó szűkebb bizottság november 13-án és 15-én ülésezett. Itt Gramsci a többségiekkel együtt az egyesülés ellen érvelt, mondván: az Olasz Szocialista Párt mögött nincsenek tömegek. Zinovjev, a bolgár Hriszto Kabakcsiev, Zetkin, Trockij és Buharin határozottan visszautasították ezt az érvelést. Bordiga és Gramsci összhangjának végül is az vetett véget, hogy az OK(b)P küldöttsége (Lenin, Trockij, Zinovjev, Radek és Buharin aláírással) levélben szólította fel őket, hogy vessék alá magukat a bizottság többsége által elfogadott határozatnak. A kongresszuson tegyenek olyan nyilatkozatot, hogy bár ellenzik az egyesülést, határozat esetén mégis alávetik magukat a többség akaratának. Bordiga végül is a kongresszus utolsó napján, Zinovjevnek az olasz helyzetről tartott referátuma után, a fenti értelemben nyilatkozott, hangsúlyozva az egység feltétlen szükségességét. Külön nyilatkozatot tett Graziadei és Serrati is.[38]

Joggal feltételezhetnénk, hogy az OKP három irányzatának nézeteltérései mögött az olaszországi helyzet és ezen belül a fasizmus jelentőségének eltérő értékelése húzódott meg. A kongresszus jegyzőkönyvét tanulmányozva azonban ennek nyomát is alig találjuk. Mauro Scoccimarro, Gramsci híve, a többség nevében bírálta Graziadeit; Tasca a szakszervezeti vitában az egész párt nevében lényegében visszautasította a fasiszta szakszervezetekben végzendő munka gondolatát. Graziadei, aki a VB beszámolójához szólt hozzá, elsősorban annak bizonyításával volt elfoglalva, hogy a többség nem hajtja végre a Komintern határozatait.[39]

[38] Protokoll IV. 923–924. old. – Kabakcsiev már a livornói kongresszuson is felszólalt a Komintern nevében, és később is foglalkozott az olasz párt ügyeivel.

[39] Ugyanott, 214., 505–509., 118–123. old.

Gramsci nem fejtette ki álláspontját a kongresszuson. A kongresszus bulletinjében lapozva azonban megtalálhatjuk egyik cikkét, amelynél érdemes megállni. Gramsci, mintegy korábbi fasizmus-elemzéseit összefoglalva, a következő tényezőkre vezeti vissza a fasizmus kialakulását és hatalomra jutását: „1. Az olasz burzsoázia, tekintettel a munkásmozgalom megnövekedett súlyára és veszélyességére, 1920 nyarán felmondta azt a szövetséget, amely a múlt század végén, illetve a század elején fennállott, és amelynek célja a feudális és félfeudális osztályok hatalmának ellensúlyozása volt. 2. A buzsoázia a munkásosztály ellenében kiegyezett a feudálisokkal és a militaristákkal (Giolitti »kiegyezés«-kormánya 1920 júniusában) és a homeöpatikus kezelés helyett a sebészi beavatkozás mellett döntött. Ennek gyakorlati megvalósítását készítette elő a fasiszta szervezetek felfegyverzése és a leszerelt tiszteknek a rohamosztagokhoz irányítása négyötöd fizetéssel. 3. A fasizmus annak következtében tehetett szert tömegbázisra, hogy a szocialista párt elhanyagolta a parasztságot, holott 156 képviselőjéből 110-et, 2500 városi választmányi tagjából 2000-et neki köszönhetett. 4. A szocialista pártnak a fasisztákkal Livorno után történt megegyezése „volt az oka, hogy a reakcióval való szembeszállás e gyenge kísérlete vereséget szenvedett."[40]

Gramscinak ez a fasizmus-értékelése közelebb áll Bordiga felfogásához, mint Radek elemzéséhez. Ez a közelítés elsősorban a fasizmus funkciójának megítélésében mutatkozik meg. Gramsci, akárcsak Bordiga, a fasizmusban az egyesült reakció képviselőjét látta és nem az uralkodó osztály legreakciósabb elemeinek diktatúráját. Ennek megfelelően Gramsci is lebecsülte a fasizmus hatalomra jutásának veszélyét, úgy vélte, hogy csupán az egyik burzsoá kormánynak egy másikkal való felcseréléséről van szó. Mint cikke végén írta: „Mussolini egy tollvonással hódította meg az olasz kormányt, ahogyan VIII. Károly mondta a XV. században, a nápolyi trónra lépésekor. Ebben a könnyedségben azonban már megtalálhatók, ha rejtve is, az olasz burzsoázia új kormánya és egész kormányapparátusa felbomlásának csírái."[41]

[40] *Gramsci* „A Mussolini-kormány" című cikke két folytatásban jelent meg vezércikkszerűen a *Der Bolschewik* 1922. november 11-i és november 21-i számában. – Gramsci itt az Arditi del popolo mozgalomra utal. „Livorno" pedig az Olasz Kommunista Párt megalakulását jelenti.

[41] Der Bolschewik, 1922. november 21. l. old. – Mindezek alapján is meglehetősen túlzott Agostinak (Id. mű, 809–810. old.), valamint Sprianónak (Id. mű, 240. old.) az a véleménye, hogy Radek referátuma Gramsci hatását tükrözi. Az azonosság csupán egy

Gramsci álláspontjának vizsgálatánál azonban két dolgot mindenképpen figyelembe kell vennünk. Először, hogy elemzései nem általában a fasizmus keletkezésére, hanem 1922 második felének a fasizmusára vonatkoztak. Egy olyan időszakra, amikor a fasizmus már felszámolta agrár jellegét, s a nagytőke támogatását elnyerve tört a hatalomra. Ekkor valóban képviselte az „egyesült reakciót". Csupán néhány jel utalt a későbbi alapos fordulatra. Másodszor, hogy Gramsci a kongresszus idején még mindent elkövetett Bordiga védelmére, így megfogalmazásai visszafogottabbak; pl. „a fasizmus elleni harc" helyett – korábbi cikkeivel ellentétben – „a reakcióval szembeni ellenállás" kifejezést használta.

E dokumentumokon kívül az olasz kommunisták hibás elképzeléseinek további bizonyítéka Togliattinak a IV. kongresszusra készített, kifejezetten a fasizmusról szóló jelentése, valamint Terracininak a Marcia su Romát követően az *Inprekorr*ban megjelent cikksorozata, amelyekből az OKP otthon maradt vezetőinek véleményéről alkothatunk képet.

Togliatti, aki éppen a Bordigáéval ellentétes álláspontja miatt nem került be a kongresszusi küldöttségbe, jelentésében szintén elsősorban azt hangsúlyozta, hogy nincs lényeges különbség a fasiszta kormány és az azt megelőző kormányok között, lévén mindkettő alapvetően burzsoá jellegű.[42] Terracini a Marcia su Romát követő napok eseményeit részletesen ismertető cikksorozatában egy permanens miniszteriális válság részének tekintette a fasizmus hatalomra jutását. Értékelése szerint a helyzet mit sem változott. A munkásosztály forradalmi szárnyának továbbra is az a feladata, hogy közvetlenül a proletárdiktatúráért harcoljon, mivel az ellenfél változatlanul „a terrort alkalmazó konzervatív kapitalizmus, valamint a demokratikus állam, amely elfogadja és jóváhagyja a fehér reakciót."[43]

ponton figyelhető meg: mindketten nagy jelentőséget tulajdonítanak a fasizmus tömegbázisának. Gramsci korábbi koncepciójának emellett az volt a lényege, hogy – az olasz kommunisták többségével ellentétben – reálisnak tartotta Mussolini kormányalakítását. E nézetkülönbségnek a jelentősége azonban a Marcia su Roma után csökkent.

[42] Togliatti jelentése már Moszkvában volt, amikor a fasizmusról elhangzott két referátum napirendre került, de még nem jutott el Bordigához. Erre Bordiga maga is utalt beszédének elején. (Protokoll IV. 330. old.) Publikációjára először 1962-ben, a *Rinascita* december 8-i számában került sor. (*P. Togliatti:* Opere. I. köt. 1917–1926. Editori Riuniti. Róma 1967. 423–445. old.)

[43] *Terracini:* Die faschistische „Revolution". Eine bewegte Ministerkrise. Inprekorr, 1922. november 11. 1544. old. – Megjegyezhető, hogy a „miniszteriális válság" feltételezése nemcsak a kommunista, hanem a szocialista, illetve polgári politikusok körében is elterjedt volt. Ilyen jellegű nyilatkozatot adott pl. a jobboldali szocialista Gino Baldesi.

Az olasz delegáció helyzetértékelésével Lenin is elégedetlen volt. Október 25-én Gramscival, majd november 1-én, tehát három nappal a Marcia su Roma után Bombaccival, Graziadeivel, Bordigával és más olasz kongresszusi küldöttekkel folytatott megbeszélést. Két dologra hívta fel a figyelmüket: a fasizmus, illetve a fasiszta fordulat lebecsülésének veszélyességére és a demokratikus jogok védelmének fontosságára. Ez utóbbival kapcsolatban kiemelte, hogy a munkásosztály a demokratikus jogokért vívott harcban csak abban az esetben érhet el sikereket, ha meg tudja nyerni más társadalmi rétegek támogatását is.[44] Az olasz kommunistákkal folytatott beszélgetése bizonyára nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a súlyosan beteg Lenin rádöbbent: a nemzetközi kommunista mozgalomban még nem képesek alkalmazni a Komintern III. kongresszusán „A kommunista pártok szervezeti felépítéséről, munkájuk módszereiről és tartalmáról" elfogadott téziseket. Ezt egyrészt a dokumentum hibájának tulajdonította, másrészt – és itt utalt az olasz kommunistákra – a pártok politikai éretlenségével, és ami ebből következett, téves helyzetértékelésével magyarázta. Amint mondotta: „A határozat túlságosan orosz: az oroszországi tapasztalatokat tükrözi vissza, ezért a külföldiek számára teljesen érthetetlen, a külföldiek pedig nem érhetik be azzal, hogy a falra akasztják, mint valami szentképet, és imádkoznak előtte. Ezzel semmit sem lehet elérni. Külföldi elvtársainknak át kell venniük az orosz tapasztalatok egy részét. Hogy miképpen fog ez végbemenni, azt én nem tudom. Talán nagy szolgálatot tesznek majd nekünk például az olasz fasiszták, megmagyarázva az olaszoknak, hogy még nem elég felvilágosultak, és hogy hazájuk még nincs bebiztosítva a feketeszázak ellen. Lehet, hogy ez igen hasznos lesz."[45]

Lenin teljes mértékben egyetértett a szocialista és a kommunista párt egyesülésének gondolatával; ennek szükségességét éppen a fasizmus hatalomra jutásával indokolta. Trockij számára november 25-én diktált feljegyzésében a következőt olvashatjuk: „Ami Bordigát illeti, nagyon tanácsolom az Ön javaslatának elfogadását, hogy Központi Bizottságunk forduljon levéllel az olasz küldöttekhez és határozottan javasolja az Ön által megjelölt taktikát. Ellenkező esetben a legutóbbi

[44] Camilla Ravera visszaemlékezése alpján közli: *F. I. Firszov:* V. I. Lenin i taktyika jegyinovo fronta (1921–1922). Lenin o borbe za revoljucionnij Internacional. Nauka. Moszkva 1970. 630–631. old.; Bordiga részvételét említi *Spriano:* Id. mű, 238. old.

[45] LÖM 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 294. old.; Protokoll IV. 231. old.

események rendkívüli károkat fognak okozni az olasz kommunistáknak a jövőben."[46]

A kongresszuson „A tőke támadása" című napirendi pont vitájában, de más napirendi pontok tárgyalásakor is felmerült a fasizmus értékelése. Többnyire azonban csupán néhány szavas megjegyzésekről volt szó. Közülük különösen érdekes Zetkin és Lozovszkij véleménye. Megfigyelhető, hogy a fasizmussal kapcsolatos állásfoglalásuk ebben az időben még nem volt olyan differenciált, mint néhány hónappal később. Zetkin például (aki egyébként a nők körében végzendő munkáról tartott referátumot) elsősorban azt hangsúlyozta, hogy mivel a burzsoázia letért a törvényes útról, ellene csak hasonló módszerekkel, az erőszak fegyverével lehet küzdeni. Lozovszkij a szakszervezeti mozgalomról tartott beszámolójában azon a véleményen volt, hogy a fasizmus nem más, mint preventív („vorbeugende") ellenforradalom, amelynek segítségével a burzsoázia igyekszik megakadályozni a forradalom kibontakozását.[47]

Hasonlóan leegyszerűsített fasizmus-megítéléssel találkozhatunk Trockij beszédében is, amelyet az oroszországi forradalom öt évével foglalkozó napirend kapcsán tartott. Véleménye szerint a fasizmus nem más, mint „tökéletes ellenforradalom", amelyet „a forradalom fiaskója" idézett elő.[48]

Zetkin és Lozovszkij megjegyzései elsősorban azért érdekesek, mert itt a Komintern olyan kiemelkedő személyiségeinek első megnyilatkozásairól van szó, akik később jelentős szerepet töltöttek be mind a fasizmussal kapcsolatos elemzések, mind pedig az antifasiszta harc gyakorlatának kidolgozásában. Trockij fejtegetése azért érdemel figyelmet, mert kongresszusi beszédében ugyanabból a megállapításból indul ki, mint a húszas évek fordulóján publikált munkáiban. Ezek az írások pedig napjainkban is hatnak a fasizmussal foglalkozó irodalomra.[49]

[46] *V. I. Lenin:* Polnoje szobranyije szocsinyenyij. Izdatyelsztvo Politicseszkoj Lityeraturi. Moszkva 1965. 54. köt. 314. old. – A címzésben megjegyzés: „Kópiát Zinovjevnak, Buharinnak, Radeknak, Sztálinnak és Kamenyevnek". A KB levelét még ugyanazon a napon megkapta az olasz küldöttség.

[47] Protokoll IV. 736., 450. old.

[48] Ugyanott, 269–270. old.

[49] Trockijnak ezt a felfogását, valamint „bonapartizmus"-elméletét későbbi munkái alapján elemzően bírálja Nicos Poulantzas „Faschismus und Diktatur" című könyvében. (Trikont. München 1973. 63–64., 81–82., 163–164. old.) Abban viszont téved, hogy Trockij nézetei lényegében megegyeztek a Kominternnek 1922–1924-ben kidolgozott irányvonalával.

A fasizmussal foglalkozó számos megjegyzés közül még érdemes felhívni a figyelmet a holland Ravesteyn, a német Edwin Hoernle és a svájci Welti felszólalásában található utalásokra.

Ravesteyn, a keleti kérdéssel foglalkozó napirend egyik előadója hangsúlyozta: az olaszországi fasizmus agresszív jellegű, a Balkánon és az egész Közel-Keleten háborúval fenyeget. A háborút és a fasizmust ilyen szorosan mások még nem kapcsolták össze a kongresszuson. A fasizmusban egyébként Ravesteyn az „imperialista eszmék" új formában való jelentkezését tartotta a legfontosabbnak – és nem csupán Olaszország, hanem a különböző országok fasiszta szervezeteinek esetében is.[50]

Hoernle – akit a kongresszuson a KIVB tagjává, az Elnökség póttagjává választottak – a tőke támadásának egyes problémáit és az ezzel kapcsolatos németországi tapasztalatokat fejtegette. Hangsúlyozta a fasizmus nemzetközi jellegét. Ő volt az első, aki ilyen Komintern-fórumon a németországi fasiszta szervezetekkel, kialakulásukkal és jellemzésükkel foglalkozott. E szervezeteket három típusra osztotta. Először is a déli vagy „bajor típusú" szervezetekre, amelyeknek tömegbázisát – mint mondotta – „a kispolgárság és a középparasztság széles rétegei alkotják". Az ezen a területen szervezkedő fasiszta mozgalom megítélése szempontjából fontosnak vélte, hogy e szervezetek biztosítják „a szélsőséges monarchista ellenforradalom kapcsolatát e széles, *önmagukban* demokratikus rétegekkel". Másodszor az északi szervezeteket említette, ahol a sárga szakszervezetekbe tömörített falusi munkavállalókat tekintette a fasizmus tömegbázisának. Harmadik csoportként a „frontharcosok jól szervezett illegális alakulatait" különböztette meg. Végül rámutatott arra, hogy „akárcsak Olaszországban, az egész mozgalmat a deklasszálódott értelmiségiek vezetik".

Hoernle beszédének az antifasiszta harc módszereivel, így a munkások védelmi osztagainak megszervezésével foglalkozó részéből az is kitűnik, hogy ő a korábbi felszólalóknál – például Zetkinnél – fontosabbnak tekintette a fasizmus elleni harc elkülönítését a tőke támadása elleni küzdelmen belül. Igen lényeges szempontra hívja fel a figyelmet. A kommunista pártnak „abban a pillanatban kell napirendre tűznie a proletár önvédelem kérdését, amikor a veszély a széles tömegek számára is láthatóvá válik – mondotta. – Nem szabad előzetes okoskodással korábban megkísérelni mesterséges védelmi szervezetek létrehozását. De abban a pillanat-

[50] Protokoll IV. 575–576. old.

ban, *amikor a veszély a tömegek számára szemmel látható és érzékelhető* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*], előtérbe kell helyezni a proletár védelem követelését."[51] Hoernle nem mondta ki nyíltan, miért tartja ezt fontosnak, mi az, amitől óvja a pártot. Mivel azonban Hoernle egyike volt azoknak, akik nem csupán helyeselték, hanem meg is értették a munkásegységfront lényegét, figyelmeztetése nyilvánvalóan azoknak szól, akik a fegyveres harc megkezdését ítélték elsődlegesnek. Az olaszországi események egyik tanulsága ugyanis éppen az volt, hogy a kommunisták teendőit nem szabad leegyszerűsíteni a fegyveres ellenállásra. A feladat ennél bonyolultabb: olyan ideológiai és politikai irányvonalra van szükség, amely meggátolja a fasizmus eszmei és politikai térnyerését. Propagandát kell folytatni „a hadseregben, az ellenforradalmi szervezetekben stb.", és a fegyveres harc eszközéhez csak akkor szabad nyúlni, ha azzal már a széles néptömegek is egyetértenek.[52]

A svájci Welti, aki Radek zárszavát követően delegációjának egyik határozati javaslatát ismertette, Hoernlénél is konkrétabban fogalmazott. Abból indult ki, hogy „a IV. kongresszusnak a puszta leírások és prognózisok helyett, a kiélezett offenzíva időszakában, erőteljes irányvonalat kell megjelölnie. A fasizmus győzelme Olaszországban, a németországi és a csehszlovákiai helyzet alakulása ezt sürgetően megköveteli." A tennivalókkal kapcsolatban a következőket mondotta: „Nem tudom elképzelni, hogy ebben a helyzetben a IV. kongresszus ne foglalna állást ezzel kapcsolatban, hogy ne követelné meg legalább a nyugat- és közép-európai pártoktól: a proletár egységfront alapján összehangolt fellépésükkel, parlamentáris és parlamenten kívüli eszközökkel emeljenek gátat a fasizmus elé, adjanak meg minden lehetséges segítséget az olasz proletariátus és különösen az Olasz Kommunista Párt harcához."[53] Befejezésül javasolta, hogy jelöljenek ki egy bizottságot, amely a fasizmussal és az antifasiszta harccal kapcsolatos kérdéseket megvizsgálja és a KIVB elé határozati javaslatot terjeszt.

A kongresszus utolsó napján, december 5-én elfogadták a 14 témakört tartalmazó taktikai téziseket. „A nemzetközi fasizmus" című rész a határozat 5. pontja volt, és egyaránt tartalmazta Zinovjevnek a VB-beszámolóban kifejtett nézeteit, Radek és Bordiga főbb gondolatait.

[51] Ugyanott, 386. old.
[52] Ugyanott.
[53] Ugyanott, 402. old.

A határozat első részében a fasizmus általános jellemzése található, főleg Zinovjev, de részben Bordiga megfogalmazásai alapján is, meglehetősen leegyszerűsítve. Lényege, hogy a fasizmus nemzetközi ellenforradalom a munkásosztállyal szemben. Mindamellett a fasizmus általános jellemzésénél egy fontos megállapítás kapcsolódik a befejező szakaszhoz: „Ugyanakkor a fehérgárdák nyílt uralma a polgári demokrácia alapjai ellen is irányul."[54] Ez a mondat azt is érzékelteti, amire Radek határozottan, Zinovjev pedig jelzésszerűen utalt, hogy ti. a fasizmus nem egyszerűen a munkásság és a burzsoázia ellentéteinek terméke, hanem megerősítéséhez a burzsoázián belül feszülő ellentétek is hozzájárultak. A fasizmus nem az egyesült ellenforradalmat, hanem a burzsoázia legreakciósabb rétegeit képviseli.

A határozat második része az olasz fasizmussal foglalkozik. „Az olasz fasizmusnak – a »klasszikus« fasizmusnak, amely most egy időre az egész országot meghódította - az a jellemző vonása, hogy nemcsak szűkebb, állig felfegyverzett ellenforradalmi harci szervezeteket alakít, hanem arra is kísérletet tesz, hogy szociális demagógiával tömegbázist teremtsen a parasztság, a kispolgárság, sőt a munkásság bizonyos részében is. Ebben a törekvésében reakciós céljai érdekében ügyesen kihasználja azt a csalódást, amelyet az úgynevezett demokrácia váltott ki."[55]

Az antifasiszta harc feladatait csak röviden és elvileg határozta meg a dokumentum: „A kommunista pártoknak az a legfontosabb feladatuk, hogy megszervezzék az ellenállást a nemzetközi fasizmussal szemben, hogy az egész munkásság élére álljanak a fasiszta bandák elleni harcban, és ezen a téren is a legerélyesebben érvényesítsék az egységfront taktikáját; *s itt feltétlenül szükség van az illegális szervezetek módszereire.*"

A határozat utolsó bekezdésének első mondatát sokszor idézték és elmarasztalták. Egyértelműen Bordiga, illetve az olasz delegáció többségének a véleményét tükrözi: „Az esztelen fasiszta szervezkedés azonban egyúttal a burzsoázia utolsó kártyája a játékban."[56]

[54] KIVD 149. old.

[55] Az idézet második fele („Ebben a törekvésében...") a módosítások során került a határozatba. A szerkesztő bizottság nevében e kiegészítést javasló Hoernle nem indokolta meg a betoldás szükségességét, mint ahogy azt más esetekben tette. A szövegösszefüggésből azonban kiderül, hogy itt is a fasizmus és a polgári demokrácia különbségének érzékeltetéséről van szó. (Protokoll IV. 960. old.)

[56] KIVD 149. old. – Ehhez hasonló koncepció olvasható Togliatti korábbi jelentésében, ahol a fasizmust többek között mint „az olasz állam és társadalom válságának utolsó aspektusát" jellemzi. (*Palmiro Togliatti:* Opere. I. köt. 434. old.)

Ezt a téves megállapítást a kongresszus utáni elemzőmunka eredményeképp sikerült helyesbíteni. Elsősorban az olasz fasizmus fejlődésének további elemzésére támaszkodva, másodsorban a mindennapok gyakorlatának hatására. Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés: vajon a fasizmus olaszországi jelentkezésének ezen első periódusát figyelembe véve le lehetett-e már vonni olyan egyértelmű következtetést, hogy a fasizmus veresége után a burzsoázia továbbra is fenntarthatja osztályuralmát?

A Komintern IV. kongresszusa olyan történelmi pillanatban vizsgálta a fasizmust, amikor az európai terrorista rendszerek – köztük az olasz – még nem fejlődtek totális diktatúrává. Ennek ellenére a referátumokban és a viták során elhangzott egyes elemzésekben már felvetették az ilyen típusú rendszerek térhódításának lehetőségét. Felismerték azokat a jegyeket, amelyek az egyes országokban, különösen Olaszországban és Németországban, e fejlődés irányába mutattak. Mussolini hatalomra jutásának pillanatában már sikerült meghatározni a fasizmus osztályjellegén kívül azokat a sajátos vonásokat is, amelyek eltérnek a tőke támadásának általános jegyeitől. Rámutattak először is arra, hogy nem az egyesült reakciónak, hanem az uralkodó osztályok legreakciósabb csoportjainak diktatúrájáról van szó. Ez a diktatúra pedig a hagyományos burzsoá uralomhoz képest a terror intézményesítésével kedvezőtlenebb körülményeket teremt a munkásosztály osztályharcához és általában az emberi társadalom fejlődéséhez. A fasizmus másik sajátos vonását abban látták, hogy az uralkodó osztályok legreakciósabb csoportjai érdekeik képviseletére tömegmozgalmat tudtak felvonultatni.

Az antifasiszta harc lehetőségeinek felvázolásakor a felszólalók a kongresszust megelőző elemzésekre és gyakorlati tapasztalatokra támaszkodtak. Hangsúlyozták, hogy a munkásosztálynak és szervezeteinek létérdeke a fasizmus elleni fellépés, és e harcban a munkásság számíthat más dolgozó rétegek támogatására is. Elengedhetetlen előfeltételnek tekintették, hogy a kommunista mozgalom vállalja az antifasiszta összefogás szervezését és vezetését, az egységfront-taktika és a munkáskormány jelszavával lépjen fel valamennyi dolgozó réteg érdekeinek védelmében. Szükségesnek tartották az antifasiszta harc fegyveres formáinak szervezését is, ám a legfontosabbnak a legális lehetőségek kihasználását tekintették.

A nemzetközi antifasiszta harc szervezeti kereteinek kimunkálása és az első akciók (1922. december–1923. június)

A nemzetközi kommunista mozgalom antifasiszta tevékenysége olyan időszakban bontakozott ki, amikor a forradalmi pártok és szervezetek megszilárdítása, a mozgalom tömegkapcsolatainak és tömegbefolyásának növelése volt a napirenden. A Kommunista Internacionálé és az 1921 júliusában létrehozott Vörös Szakszervezeti Internacionálé, a Profintern célul tűzte nemzeti szekciói elé minden erő összefogását és mozgósítását a tőke támadása ellen, illetve az ehhez szükséges nemzeti és nemzetközi szervezeti keretek létrehozását. E problémakörön belül különleges helyet foglalt el a fasizmus elleni harc. A mozgalom egy alakulóban levő, gyorsan változó erővel került szembe. A fasizmus megmutatta, hogy képes a hatalom meghódítására és – az egyes országok viszonyaihoz alkalmazkodva – az osztály-erőviszonyok nemzetközi eltolódásával fenyeget.

1. Az antifasiszta Akcióbizottság feladatainak és szervezeti kereteinek kidolgozása

1922. december elején mind a Kominternben, mind a Profinternben foglalkoztak az antifasiszta harccal. Megvizsgálták az egyes országokban kialakult helyzetet, keresték a megfelelő szervezeti kereteket. Ennek része volt a Profintern Végrehajtó Irodájától kiinduló egyik próbálkozás is. A december 3-i ülésen javasolták, hogy a Profintern és a Komintern hozzon létre egy szakszervezeti albizottságot, amely antifasiszta akcióprogramot dolgozna ki. A meglehetősen általános megfogalmazásokat tartalmazó akcióprogram azonban végül nem került nyilvánosságra,

és az albizottság sem töltött be jelentősebb szerepet az antifasiszta harc feladatainak kimunkálásában.[1]

A kommunista mozgalom antifasiszta tevékenységének nemzetközi összehangolását és szervezeti kereteinek kialakítását végül is az 1922 decemberének második felében létrehozott csúcsszervezet valósította meg. Teljes neve a Komintern és a Profintern Akcióbizottsága volt. Megalakítását a Profintern II. kongresszusán (1922. november 19–december 2.) kezdeményezték, és a két Internacionálé koordináló szerve lett. Célja elsősorban az volt, hogy megkönnyítse az együttműködést a nem kommunista és általában a politikai tevékenységgel szemben fenntartásokkal élő szindikalista szervezetekkel, illetve az egységes szakszervezetek esetében a különféle csoportokkal.[2]

Az Akcióbizottság először december 18-án ült össze. A megbeszélésen a Komintern Végrehajtó Bizottságának és a Profintern Végrehajtó Irodájának korábbi ülésein kijelölt képviselők vettek részt: Kolarov, Gramsci, Boris Souvarine, illetve August Enderle, Andrés Nin, Pietro Tresso, valamint a Kommunista Ifjúsági Internacionálét képviselő Richard Schüller.[3]

Az ülés jegyzőkönyve röviden ismerteti a napirendet és közli a határozatokat. Kitűnik belőle, hogy az Akcióbizottság ezekben a hetekben még elsősorban a tőke támadása elleni fellépés általános problémáit helyezte előtérbe. Összefoglalta a Komintern IV. és a Profintern II. kongresszusán az egységfronttal kapcsolatban elfogadott határozatokat, s széles körű, nemzetközi méretekben szervezett akció kibontakoztatását tűzte ki célul. Már az első ülést követő napokban megkezdődött az előkészítő munka az antifasiszta harc konkrét feladatainak megoldására. Ennek első mozzanata volt, hogy az Akcióbizottság december 26-i ülésén megbízták Scoccimarrót egy antifasiszta kiáltvány megfogalmazásával.[4]

A Profintern Végrehajtó Irodájának, a PVI-nek december 30-i ülésén Lozovszkij, a szervezet főtitkára, a 2. napirendi pont („Nemzetközi harc a fasizmus ellen") előadója azt javasolta, hogy hozzák létre a Fasizmus

[1] CPA IML 534. f. 3. op. 24. ő. e. 18., 32–33. old.

[2] Die Organisationsfrage auf dem 2. Kongress der Roten Gewerkschaftsinternationale. 1923. Verlag der RGI. Berlin, 30. old.

[3] CPA IML 534. f. 3. op. 50. ő. e. 1. old.

[4] A december 26-i ülés jegyzőkönyve nem maradt fenn. Az ülés napirendjére a későbbi megbeszéléseken elhangzott utalásokból lehet következtetni. (CPA IML 494. f. 1. op. 74. ő. e. 1. old.; 534. f. 3. op. 50. ő. e. 3. old.)

Elleni Nemzetközi Harci Alapot. Mindenki egyetértett azzal, hogy ilyen alapra szükség van, vita csupán arról támadt, hogyan kapcsolódjon az a kommunista mozgalomhoz. Otto Heller hozzászólásában javasolta, hogy a Fasizmus Elleni Nemzetközi Harci Alapot a Profintern a Nemzetközi Vörös Segéllyel[5] együtt hozza létre. Lozovszkij álláspontja ezzel szemben az volt, hogy célszerűbb lenne egy, a KIVB és a Profintern Végrehajtó Iroda közös irányításával tevékenykedő szervezet létrehozása. Az ülés vitáiból már kiderült, hogy a résztvevők többsége nem egyszerűen egy újabb segélyszervezet megalakítására gondol.

Az antifasiszta mozgalom kibontakoztatása szempontjából különösen jelentős volt az Akcióbizottság január 11-i ülése. Ekkor már konkrétan a fasizmus elleni akciókat meghatározó dokumentumok véglegesítése volt a feladat. Elsőnek a Scoccimarro és Tresso által készített kiáltványt vitatták meg, amelyet kisebb módosításokkal elfogadtak. Ezt követően jóváhagyták az Enderle és Schüller szerkesztette tervezetet, amely végleges formájában „A Fasizmus Elleni Nemzetközi Harci Alap pénzgyűjtésének és pénztára irányításának alapszabályzata" címet kapta.[6]

Az Akcióbizottság kiáltványa a nemzetközi kommunista mozgalom első olyan dokumentuma, amely a fasizmus általános meghatározásán kívül a fasizmus elleni harc lehetőségeit és módszereit is elemzi. A bevezető rész ismerteti az olaszországi fasizmus rendszerét, s különösen a munkásosztály helyzetében bekövetkezett változásokra hívja fel a figyelmet. Egyes kitételeiből már megállapítható, hogy a Komintern vezetői látták a korábbi hatalmi viszonyok megváltozását, a hatalomnak a tőkés társadalomban végbement koncentrációját. „A parlamentáris rendszer megszűnt, a sajtószabadságot még a félliberális polgári sajtó számára is megsemmisítették; az egész törvényhozó, végrehajtó és irányító hatalom egy szűk, magát »Nagytanácsnak« nevező, Mussolini vezette klikk kezében összpontosul, amely egy százezres pretoriánus gárda segítségével tartja fenn magát."[7]

[5] A Nemzetközi Vörös Segély (VS) a Komintern IV. kongresszusán elhangzott javaslat alapján született. Feladatait ekkor még nem határozták meg pontosan. A VS az egyes országokban már működő, a letartóztatott forradalmárok támogatására alakult segélyszervezetek tevékenységét koordináló Központi Bizottság megalakulásával 1923 elején kezdte meg tevékenységét. (Bericht der Exekutive der Kommunistischen Internationale. 15. Dezember 1922–15. Mai 1923. Moskau. Verlag des EKKI 1923. [A továbbiakban: Bericht der EKKI...] 16–17. old.)

[6] PI Archívum. 500 f. 16. ő. e. 5. old.

[7] Inprekorr, 1923. január 29. 150. old.

A kiáltvány második része a fasizmust mint nemzetközi jelenséget határozza meg. Hangsúlyozza tömegmozgalom-jellegét, rámutat heterogén tömegbázisára. A fasizmus elleni harc szempontjából – mintegy a bevezetőben rögzített gondolatsor folytatásaként – a kiáltvány fontos momentumaként hangsúlyozza, hogy „a fasizmus nem a munkásosztály egyik vagy másik irányzata ellen harcol, hanem az egész munkásosztály ellen, mivel a burzsoázia csak valamennyi munkás intenzív kizsákmányolásában és teljes politikai elnyomásában találhatja meg a kapitalizmus helyreállításának lehetőségét.[8]

Ez a kiindulópont a fasizmus specifikus vonásainak elemzésénél is. Közülük elsőként említették a nacionalizmust, valamint a társadalom militarizálását és egy újabb világháborúra való felkészítését. Magát az imperialista háborút a hatalomra jutott fasizmus „legfontosabb programpontjának" ítélték.

Fontos volt, hogy megkülönböztették a hatalom meghódítására törekvő fasiszta mozgalmat és a már hatalmon levő fasiszta rendszert. Hiszen a fasizmus ellen kedvezőbb körülmények között lehet fellépni hatalomra jutása előtt, mint utána, s ez befolyásolja az antifasiszta harc taktikájának kidolgozását.[9]

Az antifasiszta harc kibontakoztatásának közvetlen célját az egységfrontban, „valamennyi munkás és paraszt megkülönböztetés nélküli" együttes harcában jelölték meg. A nemzetközi proletariátusnak és szövetségeseinek alapvető feladata, hogy a fasiszták minden akciójára, a fasiszta olasz állam valamennyi hivatalos lépésére tömeges tiltakozó megmozdulásokkal válaszoljanak, és segítsék elő az olasz emigrációban az antifasiszta szervezkedést.

A dokumentumból egyértelműen kitűnik, hogy a kommunista mozgalom a fasizmus elleni harc kibontakoztatása céljából ismét az egységfront széles körű alkalmazását tartotta szükségesnek. A megváltozott körülmények hatására a mozgalom vezető szerveiben ismét reálisnak ítélték a munkásosztály különböző irányzatait képviselő nemzeti és nemzetközi szervezetek együttműködését, s komolyabban kezdtek foglalkozni a munkásosztály és más rétegek szövetségének gondolatával is.

[8] Ugyanott.

[9] A felhívásban csak Mussolini diktatúráját nevezték egyértelműen fasiszta rendszernek. Más országokban, így Lengyelországban, Magyarországon és Németországban „fasiszta jelenségeket" említettek. (Ugyanott.)

A kiáltványban vázolt elképzelések gyakorlati megvalósítását szolgáló első intézkedést a Harci Alap szabályzata tartalmazta.

Az *Inprekorr*ban publikált szabályzat 1. pontjában az Alap kezdeményezőiként a Komintern Végrehajtó Bizottságát és a Profintern Végrehajtó Irodáját tüntették fel. A 2–6. pontban az alap célját, létrehozásának módját és működésének alapelveit vázolták. Ezen belül a 2. pontban a kiáltványban már kifejtettek alapján bejelentették, hogy az Alap a fasizmus ellen küzdő valamennyi erőnek segítséget kíván nyújtani, ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a legsürgetőbb „a fasizmus ellen aktívan harcoló olasz munkásszervezetek" támogatása. A 3. pontban az anyagi eszközök gyűjtésének módját rögzítették: a csatlakozott szervezetek bocsássanak nagyobb összeget az alap rendelkezésére, szervezzenek nemzetközi gyűjtést a munkások között ismételten leszögezve (4. pont): „A gyűjtésbe való bekapcsolódásra minden országban valamennyi munkásszervezetet fel kell szólítani." Az 5. pontban a szervezéssel kapcsolatos feladatokat jelölték meg: „A pénzgyűjtés megszervezésére minden országban hozzanak létre egy bizottságot, amelyben a gyűjtésben részt vevő különböző irányzatokat képviselő munkásszervezetek egy-egy taggal képviseltessék magukat." Ez a bizottság állítsa össze a gyűjtési listákat és publikálja a gyűjtés eredményét (6. pont). A következőkben egy nemzetközi központ létrehozásáról intézkedtek: „7. A nemzetközi harci Alap központja Berlinben van. E központ a gyűjtésben részt vevő különböző politikai és szakszervezeti internacionálék egy-egy képviselőjéből áll. A Központi Bizottság két főpénztárost és revizorokat jelöl ki. Feladatuk a pénz kezelése és a befolyt összegekről időszakonként a hivatalos elszámolási jelentések közzététele. 8. Az országos bizottságok az általuk összegyűjtött pénzt kötelesek a Központi Bizottságnak elküldeni. 9. A Központi Bizottság dönt a pénz felhasználásáról és célszerű elosztásáról."

Mindezek után a lapban bejelentették, hogy a Profintern 10 000 aranyrubelt (125 millió márkát) bocsát az alap rendelkezésére.[10]

Az eredeti tervezet és a nyilvánosságra került dokumentum között csupán egy lényegesebb eltérés van. A 7. pontban, a berlini Központi Bizottság összetételénél eredetileg nem szerepelt a „különböző ... internacionálék" kifejezés, hanem – akárcsak a kiáltványban – az általánosabb, „valamennyi irányzat" megfogalmazás.[11] Ez a különbség az első

[10] Inprekorr, 1923. január 29. 149–150. old.
[11] CPA IML 542. f. 1. ő. e. 1. old.

pillantásra nem tűnik lényegesnek, hiszen mindkét esetben a munkásszervezetek nemzetközi összefogásának szükségességéről van szó. A korabeli kommunista mozgalom terminológiájának ismeretében azonban megállapítható, hogy igen lényeges probléma, az egységfront szűkebb és tágabb, a nemzetközi munkásszervezetek közvetlen együttműködését is magában foglaló értelmezésének eltérése húzódik mögötte. A dokumentumok jellegéből az a következtetés is levonható, hogy 1923 januárjának első napjaiban még nem foglaltak állást egyértelműen a nemzetközi munkásszervezetek együttműködése mellett.

Az Akcióbizottság iratai között viszont megtalálható a berlini bizottság számára készült határozat, melynek címe: „Harc a fasizmus ellen. Utasítás a Berlinbe küldendő Központi Bizottság számára." Ez már nem csupán jelzi, hanem konkrétan meg is fogalmazza a különféle irányzatok nemzetközi együttműködésének szükségességét. Tervezetének elkészítésével az Akcióbizottság január 18-i ülésén Enderlét és Pjatnyickijt bízták meg, a teljes dokumentum vitájára pedig a február 6-i ülésen került sor.

A tervezet 1. pontjában megfogalmazott állásfoglalásból egyértelműen kitűnik, hogy a kommunista mozgalom igen széles összefogást kívánt kezdeményezni. Ennek megvalósítása érdekében – bármennyire tisztában voltak is azzal, hogy nemzetközi méretekben sürgősen meg kell indítani az antifasiszta akciókat –, a kommunistákkal szemben bizalmatlan szervezetek várható fenntartásait figyelembe véve, úgy döntöttek, hogy a Harci Alapot még nem alakítják meg. Így próbálták elérni, hogy az együttműködésre hajló szervezeteknek ne egy már működő kommunista szervezetbe kelljen bekapcsolódniuk, hanem maguk is aktívan vegyenek részt az Alap létrehozásában. „A három elvtárs [A Komintern, a Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé képviselőiről van szó – *Sz. G.*] ideiglenes bizottságot alkot, amíg megállapíthatóvá válik, hogy a fasizmus elleni harcba és a Harci Alap létrehozásába mely nemzetközi szervezetek kívánnak bekapcsolódni, és ennek alapján a Központi Bizottság összetétele meghatározható lesz."[12]

Javasolták továbbá, hogy az egyes országokban hozzanak létre nemzeti bizottságokat, amelyek egy-egy titkár irányításával szervezik a kü-

[12] A Komintern részéről Zetkint, a Kommunista Ifjúsági Internacionálé részéről Walter Schulzot jelölték. A Profintern képviselőjét nem nevezték meg. (CPA IML 534. f. 3. op. 50. ő. e. 47. old.)

lönböző irányzatú munkásszervezetek antifasiszta harcát. Itt, a nemzeti bizottságok megalakításának előfeltételeit tárgyaló pontban van a dokumentum egyik legfigyelemreméltóbb és a taktika változását igen világosan jelző része: felszólították a berlini bizottságot, hogy „forduljon levéllel a többi munkásinternacionáléhoz, s kérje fel őket a fasizmus elleni harcban, illetve a pénzgyűjtésben való részvételre".[13]

A különleges intézkedéseket tartalmazó 4. pontban hangsúlyozták, hogy a berlini bizottság „szervezetileg teljesen független a Kominterntől és a Profinterntől".[14]

Az Akcióbizottság ülésén nézeteltérések is támadtak, mégpedig az antifasiszta harc súlypontjának megítélésében. A határozatban így fogalmazták meg a két álláspontot: vajon „a Harci Alap és a Központi Bizottság kizárólag az olaszországi, vagy pedig a valamennyi országban jelentkező fasizmus ellen irányuljon-e". Az ülés résztvevői (Lozovszkij, Otto Kuusinen, Pjatnyickij, Tresso, Gramsci, Schüller, Enderle) végül is a KIVB-t hatalmazta fel a vita eldöntésére.[15]

Február 11-én összeült a Komintern Végrehajtó Bizottsága, s ülése ezúttal lényegében a három nemzetközi kommunista szervezet vezetőinek tanácskozása volt. A megbeszélésen többek között részt vett a Komintern (Zinovjev, Buharin, Pjatnyickij, Radek, Kuusinen), a Profintern (Lozovszkij, Andrés Nin, Tresso, Enderle) legszűkebb vezetősége, valamint a Kommunista Ifjúsági Internacionálé egyik vezetője (Schüller). Első napirendi pontként megtárgyalták a fasizmus elleni harcnak azokat a nemzetközi feladatait, amelyeket az antifasiszta Alap, illetve az azt irányító berlini bizottság tevékenységének keretében kívántak megoldani. A napirendhez a bevezetőt Enderle tartotta. Beszámolt az Akcióbizottság január 9-i és 11-i üléséről, ismertette az elfogadott irányelveket, a szabályzat és a kiáltvány főbb mondanivalóját, majd a február 6-i ülésen elfogadott határozat alapján röviden összefoglalta a berlini Központi Bizottsággal kapcsolatos vitát. Ezt követően kifejtette saját álláspontját, amely szerint célszerűbb lenne az antifasiszta harc súlypontját a nemzetközi akciókra helyezni, mivel ezek nagyobb lehetőséget nyújtanak a tömegek mozgósítására.

Enderle után Gramsci szólalt fel. Az Olaszországban kialakult súlyos

[13] Ugyanott, 48. old.
[14] Ugyanott, 49. old.
[15] CPA IML 495. f. 1. op. 74. ő. e. 3–28. old. alapján.

helyzetre hivatkozva ellenezte a „nemzetközi irányvonal" képviseloinek álláspontját, s konkrét akciókat sürgetett. Gramsci mellett érvelt Lozovszkij is, aki az olaszországi fasizmusban rejlő közvetlen fenyegetésre hívta fel a figyelmet.[16]

A felszólalók meglehetősen szélsőségesen érveltek álláspontjuk védelme érdekében. Egyes megfogalmazásokból már-már úgy tűnt, a vita tulajdonképpeni tárgya az, hogy a fasizmust egyesek csak olasz, mások nemzetközi jelenségnek tekintik. Az antifasiszta harc nemzetközi jellege mellett kardoskodók igyekeztek egyoldalúnak beállítani az ellenvéleményt képviselők álláspontját; ez utóbbiak pedig a fasizmus nemzetközi jellegét hangsúlyozó megfogalmazásaikban azt vélték felfedezni, hogy tagadják a fasizmusnak a tőke támadása más formáihoz képest eltérő jellegét. Az elhangzottakat összegezve megállapítható, hogy e feltételezések mindkét fél részéről alaptalanok voltak. A vitát azonban mégsem egyszerűen a félreértés szülte, hanem az egységfront céljának kétféle értelmezése: a felszólalók egy része az egységfrontot közvetlenül a proletárdiktatúrára történő felkészülés stratégiai célkitűzésének rendelte alá, az olasz fasizmus elleni harc elsődlegessége mellett érvelők viszont az egységfront sajátos, antifasiszta akcióegység tartalmú változatának kimunkálását és alkalmazását tartották szükségesnek. Ennek az akcióegységnek pedig már nem a proletárdiktatúra kivívása, hanem a fasiszta rendszer leküzdése volt a célja. Meg kell azonban jegyezni, hogy Gramsci álláspontját nem csupán ezek az elképzelések motiválták. Rövid hozzászólásából is kitűnik – ami egyébként az ő helyzetében teljesen természetes volt –, hogy elsősorban az olasz munkásmozgalom közvetlen érdekeit igyekezett képviselni.

A vitát lényegében Zinovjev felszólalása zárta le. Zinovjev kifejtette, hogy bár a fasizmus nemzetközi jelenség, az ellene folytatott harcot leghatásosabban az olasz fasizmus elleni nemzetközi fellépés útján lehet kibontakoztatni. Zinovjev nem fogalmazott olyan kategorikusan, mint Lozovszkij vagy Gramsci; ő, taktikai okokból, az olasz fasizmus elleni harc „előterébe helyezése" kifejezést használta. Végül is, a Zinovjev által használt kifejezéssel ellentétben, a fasizmus elleni harc jellegéről hozott határozatba a következő megfogalmazás került: „Az akció speciálisan az olaszországi fasizmus ellen irányul."[17]

A vitából, majd a szűkszavú határozatból megállapítható: a kommunis-

[16] Ugyanott, 11. old.
[17] CPA IML 495. f. 1. op. 80 ő. e. 1. 13–14. old.

ta mozgalom vezetői a nemzetközi antifasiszta harcot egy konkrét veszély, az olasz fasizmus elleni akciókra alapozva kívánták kifejleszteni. Elvi szempontból ez az állásfoglalás egyet jelentett a stratégiai célkitűzés bővítésével: felismerték, hogy a fasizmus felszámolása elengedhetetlen előfeltétele a forradalmi mozgalom fejlődésének, a felkészülés stratégiájának, azaz a proletárdiktatúráért vívott közvetlen harc előkészítésének. De nem feltétlenül magának e harcnak a része. Az antifasiszta politika ilyen meghatározása lehetővé tette az egységfront kiterjesztését olyan pártokra, szervezetekre és politikailag rendszerint passzív tömegekre, amelyek általában közömbösek voltak a kommunista mozgalom végső céljai iránt.

Az ülés végén a berlini bizottsággal kapcsolatos személyi problémákat beszélték meg.

Kuusinen hangsúlyozta: óvakodni kell attól, hogy a bizottság teljesen kommunista jellegű legyen, mert ez tevékenységének leszűküléséhez és a mozgalom elszigetelődéséhez vezetne. Lozovszkij Kuusinenhez kapcsolódva azt javasolta, hogy már az ideiglenes berlini bizottságba is vonjanak be nem kommunista tagokat. „Kívánatos, hogy egy ilyen formát találjunk – mondotta. – Van három képviselőnk [a Komintern, a Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé képviselőire gondol – *Sz. G.*], akiket megbízhatunk azzal, hogy olyan emberekhez, mint Barbusse és Shaw, intézzenek körlevelet, s kérjék fel őket a bekapcsolódásra."[18]

Végül is a berlini Központi Bizottság elnöke Clara Zetkin lett, a Bizottság tagjai pedig a következők: Henryk Walecki (Komintern), Reinhardt (Profintern) és Schulz (Kommunista Ifjúsági Internacionálé). A Központi Bizottság működési szabályzataként az Akcióbizottság által kidolgozott utasítást hagyták jóvá.[19]

Az ülés második napirendi pontjaként „A fasizmus elleni harc irányelvei" című dokumentumot tárgyalták meg és hagyták jóvá. Ez a dokumentum – mintegy kiegészítve a nemzetközi antifasiszta harcról szóló határo-

[18] Ugyanott, 19. old.

[19] Ugyanott, 1. old. – A Reinhardt és a Schulz név fedőnév, a korszakban az előbbit a német kommunista Alexander Abusch használta, míg az utóbbi valószínűleg az igen sok fedőnévvel utazó Abraham Guralsky lehetett. (Bundesarchiv, Koblenz. [A továbbiakban: BA] Reichskommissar für die Überwachung der öffentlichen Ordnung und Nachrichtensammelstelle im Reichsministerium des Innern. [A továbbiakban: RÜONRI] R 134/4 101. old.; R 134/6 138. old.; Zentrales Staatsarchiv, Potsdam. [A továbbiakban: ZStA] Auswärtiges Amt. Nr. 25 661. 113–114. old.)

zatokat – az egyes kommunista pártok és szervezetek közvetlen feladatait foglalta össze. Keletkezése, majd elfogadása arról tanúskodik, hogy a berlini Központi Bizottságot, valamint az antifasiszta Alapot az egész antifasiszta mozgalom vezető szerveként kívánták létrehozni, biztosítva „pártonkívüliségét". A forradalmi mozgalom ezért külön is kidolgozta antifasiszta tevékenységének taktikáját. A kommunista pártok közvetlen feladatainak és az egységfront-szervezetek sajátos tevékenységi körének különválasztása mellett szóltak a korábbi, hasonló kísérletek tapasztalatai. A munkásmozgalom reformista irányzatának képviselői ugyanis arra hivatkozva utasították el a kommunista mozgalom nemzetközi egységfront-törekvéseit, hogy ez a politika nem más, mint a kommunista pártok és szervezetek tevékenységi körét bővítő „manőver".

A dokumentum 1. pontjában a fasizmus és a fasizmus elleni harc általános jellemzését adták, külön kiemelve: „Ahhoz, hogy sikert érhessünk el, a kommunista pártoknak különösen azokban az országokban kell aktívan és határozottan fellépniük, ahol a fasizmus még kezdeti stádiumban van."[20]

A határozat 2. pontjában a hatalomra törő fasiszta mozgalom elleni harc feladatait elemezték. „A kommunista pártoknak és a vörös szakszervezeteknek ott, ahol a fasizmus először bukkan fel, a fasizmussal szemben már a kezdet kezdetén az elutasítás és az ellenszenv általános légkörét kell megteremteniük – és nem csupán a proletariátus, hanem a széles néptömegek, azaz a szegényparasztság és a kispolgárság körében is. Emellett fáradhatatlan felvilágosító munkát kell végezniük a fasizmus ellen, rá kell mutatniuk a fasizmus veszélyességére, a közvéleményt a lehető legalaposabban tájékoztatni kell a fasizmus gaztetteiről."[21]

A dokumentum 3. pontjában a fasizmuson belül jelentkező eszmeáramlatokat és a tömegekre gyakorolt hatásukat vizsgálták. Ezzel kapcsolatban megállapították: „A fasizmus szociális demagógiája elleni harcnak igen nagy jelentősége van. E szociális demagógia a legkülönfélébb formákban jelentkezik: nacionalizmus, antiszemitizmus, nemzetiszocializmus, fellépés a munkások és alkalmazottak érdekeiért, fasiszta gazdasági és szakszervezeti szövetségek, fellépés a háborús rokkantak stb. érdekében. A fasizmus nem csupán a kispolgársághoz fordul, hanem a proletariátusnak ahhoz a jelentős részéhez is, amely a szociáldemokrácia csődje

[20] CPA IML 542. f. 1. ő. e. 61. old.
[21] Ugyanott, 61–62. old.

következtében kiábrándult a helyzetének megváltoztatását célzó aktív megoldásokból." A fasizmuson belüli különféle eszmeáramlatok közül kiemelték a nacionalizmus és az ellene vívandó harc helyes megítélésének fontosságát: „A kommunista pártoknak és a vörös szakszervezeteknek azt is meg kell érteniük, hogy tekintettel legyenek a nemzeti érdekekre, amelyek ma még élnek a kispolgárság, az elszegényedett vidéki lakosság és a munkásság széles rétegeinek körében (különösen a versailles-i békeszerződés által sújtott országokban). Ennek során rá kell mutatniuk arra, hogy csak a munkásosztály, a kommunista pártok és a vörös forradalmi szakszervezetek harca jelenthet menekvést a külföldi imperializmus elnyomásával és a burzsoázia újabb háborús kalandjaival szemben, amelyek az országot szörnyű nyomorba döntik."[22]

A fasizmus szociális demagógiájával foglalkozó részekben megfigyelhető az a törekvés, hogy különbséget tegyenek a fasizmus lényegi, tehát elsődleges, valamint csupán a jelenség szintjén megnyilvánuló vonásai között. Magát a szociális demagógiát a fasizmus szerves részének, alapvető jellemzőjének tekintették, bár utaltak arra, hogy nem kizárólag a fasizmus él ezzel az eszközzel. A szociális demagógia tartalmi vonatkozásait illetően – amint az a nacionalizmussal foglalkozó részből látszik – differenciált megközelítést tartottak szükségesnek. Felhívták a figyelmet arra is, hogy e jelenségek tulajdonképpen a tőkés társadalom ellentmondásainak megjelenési formái. Lényegében ez az oka annak, hogy a kommunista mozgalom ebben az időszakban a fasizmus módszereinek leleplezését, a felvilágosító munkát tartotta a legfontosabbnak. Az antifasiszta harc sikere szempontjából nem tekintették elengedhetetlennek a polgári társadalomra általánosan jellemző eszmeáramlatok felszámolását; ezt egy későbbi időszak feladatai közé sorolták.

A dokumentum 4. pontja az antifasiszta harc szervezeti kérdéseit foglalja össze. A bevezető sorok a harc védelmi jellegét hangsúlyozták, majd egy fontos taktikai szempontra hívták fel a figyelmet: „A fasiszta rohamosztagok támadásaival szemben nem kis rohamosztagok ellencsapásait, hanem az egész proletariátus védelmi harcát kell szembeállítaniuk." Itt, az antifasiszta harc szervezeti formáival kapcsolatos elképzeléseket tartalmazó részben is felbukkan egy utalás, mely a munkásegységnél, a munkásszervezetek összefogásánál szélesebb antifasiszta front elképzelését fogalmazza meg: „A kommunista pártoknak meg kell győzniük a

[22] Ugyanott, 63. old.

munkásosztályt arról, hogy szükségszerű az ellenállás és a harcképes szervezetek létrehozása. Ahol már léteznek általános proletár harci szervezetek (mint amilyen annak idején Olaszországban az Arditi del popolo volt, vagy Ausztriában az Ordner-szervezetek), ott a kommunista pártoknak és a vörös szakszervezeteknek részt kell venniük e szervezetekben."[23]

Az antifasiszta harc kibontakoztatása érdekében tehát szükségesnek ítélték a kommunista harci szervezetek létrehozását. Hangsúlyozták: e szervezeteknek, éppen azért, hogy részét képezhessék az antifasiszta egységnek, illetve vezető erejévé válhassanak, „nem szabad a párton belül külön szervezeteket alkotniuk, hanem magát a pártot kell oly módon megszervezni, hogy képessé váljon a fasizmus erőszakos támadásaival szemben az ellenállás vezetésére, és be tudja vonni a munkástömegeket ebbe a harcba." Ezt követően a rendezőgárdák (Ordnerorganisationen), illetve a védelmi szervezetek (Wehrorganisationen) tevékenységével foglalkoztak.

A dokumentum 5. pontjában a vidéki munka fontosságát hangsúlyozták. Hiszen a fasiszta mozgalom az első időszakban éppen a mezőgazdasági és általában a kevéssé fejlett területeken bontakozik ki, és csak később indít támadást a városok ellen, ahol a munkásmozgalom nagyobb erőt képvisel. Ezért: „A fasiszta támadások és felvonulások veszélye esetén meg kell szervezni a szomszédos területek munkásainak tömegfelvonulásait a veszélyeztetett területre."[24]

Ezután, a 6–8. pontban, a különféle szervezetek kereteiben kihasználható lehetőségeket elemezték. Részletesebben tárgyalták az ifjúsági szervezetekkel kapcsolatos feladatokat, majd utaltak a munkás-sportmozgalom és a katonaság körében folytatott propaganda jelentőségére. Kiemelték a fasiszta szervezetekben folytatott munka fontosságát: „A fasizmus elleni nyílt és direkt küzdelmen kívül szükség van a fasiszta szervezetekben, különösen a katonai szervezetekben végzett, e szervezetek felbomlasztására irányuló illegális munkára. Ez a tevékenység különösen nagy jelentőségű abban az esetben, ha a fasizmus már győzelmesen tör előre vagy már hatalmon van."[25]

Befejezésül a dokumentum felszólítja a kommunista szervezeteket: a lehető legrövidebb időn belül kezdjék meg az irányelvek gyakorlati megvalósítását, és az eredményekről tájékoztassák a KIVB-t.

[23] Ugyanott, 63–64. old. – Az osztrák szocialisták rendezőgárdájáról van szó.
[24] Ugyanott, 65. old.
[25] Ugyanott, 66. old.

Az ülés végén elfogadott határozatban jóváhagyták az irányelveket, és egyben vázolták a kommunista mozgalom vezető szerveinek a dokumentumban megfogalmazott programmal kapcsolatos feladatait. Ezek a következők: „a) A taktikai irányvonal tervezetét a Komintern és a Profintern Akcióbizottságának véglegesítenie kell. b) Készíteni kell egy szöveggyűjteményt a fasizmusról; ezzel a feladattal külön meg kell bízni egy elvtársat. Radek és Gramsci írjon levelet az ún. Varga Irodában tevékenykedő elvtársnak, aki e munkával kapcsolatban szóba került,[26] valamint az *Inprekorr*nak. *c)* A Komintern Végrehajtó Bizottságának egyik olaszországi képviselőjét[27] fel fogják kérni, hogy a fasizmussal foglalkozó valamennyi híranyagról azonnal tegyen jelentést az *Inprekorr*nak."

A határozatok elfogadásával lényegében befejeződött az egyes kommunista pártok antifasiszta akcióprogramjának előkészítésére irányuló munka. Ez lehetővé tette, hogy az Akcióbizottságban is lezáruljon a fasizmus elleni nemzetközi harc elvi és gyakorlati kérdéseinek vitája. Az Akcióbizottság ülésén jóváhagyták a berlini bizottság számára készült utasítást. Megbízták Enderlét és Schüllert, hogy tájékoztassák a döntésről a német párt vezetőségét, valamint Waleckit, Reinhardtot, Schulzot és Zetkint, azaz a bizottság leendő tagjait.[28]

Az antifasiszta harc nemzeti és nemzetközi feladatainak meghatározásával egyidőben került sor az Akcióbizottság hatáskörének végleges rendezésére is. A Komintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé február 11-én elfogadott határozatával csatlakozott a Profintern Végrehajtó Irodájának február 9-i határozatához: „Amennyiben a bizottság egyhangúlag hoz határozatot, azt mindkét vezető testület [A KIVB és a PV – *Sz. G.*] végleges határozatának kell tekinteni. Más esetben a KIVB Elnöksége dönt."[29]

[26] CPA AML 495. f. 1. op. 80. ő. e. 1. old. – Sas Gyulára utal, aki az olasz fasizmussal foglalkozó írásait Giulio Aquila néven publikálta. Életútjáról részletesebben az antifasiszta irodalom kapcsán lesz szó. 1929 végéig egyik szervezője, irányítója az antifasiszta propagandának, tevékenysége végighúzódik a tárgyalt korszakon.

[27] Ugyanott. – Ebben az időszakban Manuilszkij (Beruzzi), Rákosi Mátyás (Giacomo, Pinquino) és Jules Humbert-Droz volt a Komintern képviselője Olaszországban. (*Spriano:* Id. mű, 259. old.)

[28] CPA IML 534. f. 3. op. 50. ő. e. 57–58. old.

[29] CPA IML 534. f. 3. op. 44. ő. e. 137. old.; 495. f. 1. op. 80. ő. e. 1. old. – A Kommunista Ifjúsági Internacionálé a Komintern szekciójaként tevékenykedett, így a határozatban külön nem utalnak rá.

E dokumentum elfogadásával a Komintern és a Profintern Akcióbizottsága az egész kommunista mozgalomra kiterjedő hatáskörű szervezetté vált. Határozatai–köztük az antifasiszta harccal foglalkozó dokumentumok – valamennyi kommunista szervezet számára kötelező érvényűekké váltak.

2. A frankfurti nemzetközi munkáskonferencia a háborúellenes és antifasiszta egységfrontért

1923. március 17-én, néhány héttel azután, hogy a Komintern, a Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé képviselői megállapodtak a fasizmus elleni nemzetközi harc szervezeti kereteiben és alapelveiben, Frankfurt am Mainban összeült egy konferencia, hogy megtegye az első gyakorlati lépéseket. Összehívását az olasz fasiszta fordulat mellett az indokolta, hogy 1923 januárjában francia és belga csapatok megszállták a Ruhr-vidéket és Rajna-Vesztfáliát. A szociáldemokrata és más munkásszervezetek részvételének megkönnyítésére célszerűnek vélték, ha a konferenciát nem kommunista nemzetközi szervezet kezdeményezi. Ezért egy kommunista többségű, de szociáldemokratákat és pártonkívülieket is egyesítő területi szervezet, a Rajna-Vesztfáliai Üzemi Tanácsok 23-as Bizottsága tette meg az előkészítő lépéseket.

A 23-as Bizottság 1923. február 4-i felhívása – a kommunista egységfront-politika jegyében – a különféle irányzatú nemzetközi munkásszervezeteken kívül külön meghívta Németország, Anglia, Franciaország és Belgium munkáspártjait, szakszervezeti szövetségeit és üzemi tanácsait. A javasolt témák a következők voltak: a háborús veszély és a megszállás; a reálbérek csökkentése és a munkaidővel kapcsolatos manipulációk elleni tiltakozás; a munkáskormány lehetősége; a német ellenforradalmi szervezetek le- és a proletariátus felfegyverzése; a bebörtönzött német és francia politikai foglyok azonnali szabadon bocsátásának követelése, végül a fasizmus elleni harc.[30]

A konferencia napirendje ezzel szemben így alakult: 1. a franciaországi helyzet; 2. a németországi helyzet; 3. a Ruhr-vidéki francia rablóhadjárat és a fenyegető háborús veszély; 4. a nemzetközi fasiszta reakció elleni harc.[31]

[30] Inprekorr, 1923. február 12. 206–207. old.

[31] Der internationale Kampf des Proletariats gegen Kriegsgefahr und Faschismus. Protokoll der Verhandlungen der internationalen Konferenz in Frankfurt am Main vom

A konferencián 243 küldött jelent meg. Németországból a Komintern és a Profintern tagszervezeteinek 165, Németország Független Szociáldemokrata Pártjának 17, Németország Egyesült Szociáldemokrata Pártjának 9 tagja és két pártonkívüli, továbbá 50 külföldi, valamennyi kommunista. Nagy lelkesedéssel fogadták a Marius fedőnevű Emile Béront, aki – mint valamennyi francia küldött – illegálisan vett részt a tanácskozáson, mivel hazájában a nemzetközi tiltakozó akciókban részt vevő kommunistákat letartóztatták. Börtönben volt Gaston Monmousseau, az Egységes Általános Munkaszövetség (CGTU) titkára, Pierre Sémard, a kommunista párt egyik vezetője, Gabriel Péri, az ifjúsági szövetség titkára és a mentelmi jogától megfosztott Marcel Cachin is.[32]

A Kominternt és a Profinternt vezető munkatársaik képviselték. Kolarov, a KIVB titkára tartotta a konferencia bevezető előadását; Lozovszkij, a Profintern főtitkára a 3. napirend előadója volt; Lazar Schatzkin, a Kommunista Ifjúsági Internacionálé egyik vezetője referátumot tartott; a Németország Kommunista Pártja küldöttségét Heinrich Brandler, a párt elnöke vezette. A megjelent szociáldemokraták viszont csupán egyes területi üzemi tanácsokban játszottak fontos szerepet. A legtekintélyesebb közülük Friege, a rajna-vesztfáliai, és Fuchs, a mecklenburgi Üzemi Tanácsok Területi Bizottságának vezetője volt.[33]

A részt vevő irányzatok képviselőinek számaránya és eltérő politikai súlya is csökkentette némileg a konferencia egységakció-jellegét. Azt azonban nem gátolhatta meg, hogy a háborús veszély és a fasizmus elleni nemzetközi harc megalapozójává váljék.

A Komintern Végrehajtó Bizottsága március 12-én irányelveket fogadott el küldötteinek tevékenységéről. Ebben elsősorban azt hangsúlyozták: törekedni kell arra, hogy a tanácskozás „munkakonferencia" jellegű legyen. A fő feladat a részt vevő szervezetek együttműködését szervezetileg és tartalmilag összehangoló intézkedések elfogadása. A KIVB ve-

17. bis 21. (sic!) März 1923. Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten. Berlin 1923. (A továbbiakban: Protokoll der Verhandlungen.) 2. old. (A konferencia valójában március 20-án ért véget.)

[32] Ugyanott, 7–8., 27–28. old.; CPA IML 504. f. 1. op. 20. d. 9–10. old.; A Francia Kommunista Párt története. Kossuth Könyvkiadó 1968. 81. old.

[33] Csupán egyetlen jelentős nemzetközi szociáldemokrata szervezet, a Nemzetközi Bányászszövetség vezetője, Frank Hodges tartotta szükségesnek, hogy távolmaradását megindokolja. Írásban közölte, hogy a konferencián azért nem vehet részt, mivel azt nem az Amszterdami Internacionálé hívta össze. (Protokoll der Verhandlungen. 10. old.)

zetői javasolták, hogy a Komintern-küldöttek lehetőleg még a konferencia előtt igyekezzenek rábírni a kommunista szervezeteket az egységes szemléletet tükröző fellépésre, az egységes alapelvek elfogadására.[34]

A konferencia megnyitását megelőzően, e dokumentum szellemében megbeszélést tartottak annak az akcióbizottságnak a delegációi, amelyet a Komintern, a Profintern, a német és a francia kommunista párt a Ruhr-megszállás idején létrehozott. Egyetlen kérdésben bontakozott ki vita. Lozovszkij felvetette, hogy az Amszterdami Internacionáléval közösen tartsanak 24 órás általános sztrájkot. A KPD vezetői, így Heinrich Brandler, a párt elnöke és Ernst Meyer ellenezte ezt, mondván, hogy a javaslatot Amszterdamban csak az erőtlenség jelének vélnék. Karl Becker (a Politikai Iroda tagja, az üzemitanács-mozgalom egyik vezetője) ennél is tovább ment: csak olyan akciók tervezését helyeselte, amelyeket a konferencia egymaga végre tud hajtani; pl. általános sztrájk helyett tüntetést ajánlott. Koncepciójuk szöges ellentétben állt az egységfront-politikával, a Komintern és a Profintern 1922 végén tartott kongressszusainak alapelveivel, így tulajdonképpen megkérdőjelezték az egész konferencia létjogosultságát. Javaslataikat elvetették.

Amennyire érdekes, hogy majd másfél évvel az egységfront-tézisek elfogadása után a nemzetközi kommunista mozgalom egyik legfontosabb pártjának vezetői mereven szembe állottak e politikával, annyira jellemző a tiltakozásukat visszautasító két Komintern-küdött – Rákosi Mátyás (ekkor a KIVB helyettes titkára) és Alpári Gyula (a dokumentumban Julius, az *Inprekorr* szerkesztője) érvelése. Azért kell az amszterdamiakhoz fordulni – mondták –, mert, korábbi ígéretükkel ellentétben, biztosan elutasítják az együttműködést, s ezzel ismét leleplezik magukat a nemzetközi proletariátus előtt.[35]

Az előzetes megbeszélésen azonban az is ismét világossá vált – különösen Kolarov hozzászólásából –, hogy a Komintern nem ilyen leegyszerűsítve fogja fel az egységfrontot. Kolarov határozottan leszögezte, hogy a konferencia legfontosabb feladata egy olyan akcióbizottság létrehozása, amellyel a reformista nemzetközi szervezetek remélhetően felveszik a

[34] A dokumentumot idézi Zinovjev a KIVB 1924. januári ülésén. (Inprekorr, 1924. március 24. [Különszám.] 423–424. old.)

[35] Az Amszterdami Internacionálé Irodája január 17-én határozatot fogadott el arról, hogy az érintett szakszervezeteknek egy Ruhr-vidéki, esetleg egész Franciaországra és Németországra kiterjedő 24 órás általános sztrájkot javasolnak. Erre azonban nem került sor. (Inprekorr, 1923. február 12. 208. old.)

kapcsolatot.[36] A frankfurti konferencián a kommunista küldöttek végül is egységesen ezt az álláspontot képviselték.

A konferenciát 1923. március 17-én 7 órakor nyitották meg a Városháza nagytermében. Első nap egyebek között két érdemi felszólalás hangzott el.

Kolarov röviden megállapította, hogy a konferencia az egységfront létrehozásáért folytatott erőfeszítések része. Lozovszkij a háborúellenes, forradalmi mozgalom békepolitikája és a nemzetközi szociáldemokrácia pacifista politikája közötti különbséget világította meg. Majd – minden bizonnyal a konferenciát megelőző vita hatására is – világosan és egyszerűen igyekezett megfogalmazni az egységfront-politika lényegét: „A kizsákmányolók blokkjával szembe kell szegezni a dolgozó és kizsákmányolt proletártömegek blokkját... Mit is értünk egységfronton, és milyen alapon akarjuk létrehozni valamennyi ország valamennyi dolgozójának egységfrontját? Ma még nem kívánjuk, hogy a széles szociáldemokrata munkástömegek és azok a munkások, akik nem állnak mögöttük, a proletariátus diktatúrájának alapján egyesüljenek. Mi csak egyet kívánunk: jöjjön létre egy egységfront a szociáldemokrata szervezetek követelései alapján."[37]

A konferencia második napján, március 18-án, az 1848-as berlini forradalom és a Párizsi Kommün évfordulóján naggyűlést rendeztek, amelyen több mint ötezren vettek részt. Felszólaltak csehszlovák, angol, olasz, szovjet-oroszországi és lengyel küldöttek, továbbá a Kommunista Ifjúsági Internacionálét képviselő Schatzkin. Valamennyien az egységfront mellett nyilatkoztak. Érdemes megemlíteni, hogy míg az előző napi plenáris ülésen a felszólalók – különösen Béron és a holland Lansing – nem fukarkodtak a szociáldemokratákat szidalmazó, meggondolatlan és még taktikailag is káros kitételekkel, a 18-i gyűlést higgadt, elemző hang jellemezte.[38]

Március 19-én került sor az első két napirendi pont megtárgyalására, a francia és a német helyzetről szóló referátumok meghallgatására, továbbá egy tájékoztatóra az angliai belpolitikai viszonyokról.

E nap legfontosabb eseménye kétségtelenül a szociáldemokraták és a független szociáldemokraták nyilatkozata volt. Az előbbiek megállapították, hogy „a Ruhr-megszállás újabb tápot ad a sovinizmusnak

[36] CPA IML 504. f. 1. op. 20. d. 11–12. old.
[37] Protokoll der Verhandlungen. 3–4. old.
[38] CPA IML 540. f. 1. op. 20. d. 15. old.

Német- és Franciaországban. A nemzeti érdekek védelmének leple alatt a fasiszták itt is, ott is fegyverkeznek a proletariátus ellen." Követelték, „hogy Németország Egyesült Szociáldemokrata Pártja és az Általános Német Szakszervezeti Szövetség vessen véget a német tőkével való mindenfajta koalíciónak és együttműködésnek, s mindenütt kezdjen harcot a munkáskormányért".[39] E felhívást a független szociáldemokraták nyilatkozata szinte szó szerint megismételte azzal a kiegészítéssel, hogy nyíltan elítélte a jobboldali munkásszervezeteket, mert bojkottálták a konferenciát.[40]

„A nemzetközi fasizmus elleni harc" című napirendi pont megvitatására március 20-án, a konferencia utolsó napján került sor. Előadója Clara Zetkin volt. Beszédének első részében azzal foglalkozott, hogy mit jelent a fasizmus színre lépése a munkásmozgalom szempontjából. Elöljáróban hangsúlyozta: a Ruhr-megszállás nyomán fokozódó fasiszta veszély valamennyi munkást fenyegeti, „függetlenül attól, hogy a szelíd szociáldemokrata vagy a megrágalmazott kommunista szervezetek tagja-e".[41] Ezt követően válaszolt a feltett kérdésre. „A fasizmus nemcsak annak veszélyét jelenti, hogy a világ proletariátusa egy új világháborúba sodródik, amely hatalmasabb és barbárabb lesz mindannál a barbárságnál, förtelemnél és bűntettnél, amelyet az imperialista világháború során átéltünk – mondotta Zetkin. – Van egy másik veszély is, hogy a nacionalista jelszavak megosztják és harcképtelenné teszik a proletariátust, és így elpusztul az egyetlen erő, amely nem csupán a francia kohóbizottság hatalmasainak, hanem Németország szén- és finánccmágnásainak legyőzésére is képes: a nemzetközi harcot folytató proletariátus."[42]

1923 tavaszáig számtalan nézet látott napvilágot a fasizmusról. Több idevágó alapvető kérdésben a marxista igényű irodalomban sem volt egység. Különösen zavaróan hatott az antifasiszta stratégia és taktika kimunkálásánál a fasiszta és a fehérterrorista rendszerek közötti különbségek tisztázatlansága. Ezért tartotta szükségesnek Zetkin, hogy a kon-

[39] Protokoll der Verhandlungen. 15. old.

[40] A független szociáldemokraták küldöttsége, ellentétben a konferencia többi szociáldemokrata résztvevőjével, a pártvezetőség által jóváhagyott hivatalos delegáció volt.

[41] Ugyanott, 28. old.

[42] Ugyanott. – Az ún. kohóbizottság a jóvátétel fejében Franciaországba irányuló szénszállítmányokat ellenőrizte. Széles ügynökhálózattal és jelentős befolyással rendelkezett, különösen a Ruhr-vidéken.

ferencián – majd később a Komintern VB 1923. júniusi kibővített III. plénumán – kiemelje: „Ahhoz, hogy e harcban győzhessünk, világosan kell látnunk a fasizmus jellegét. Egyes elvtársak túlságosan is gyorsan alkotnak véleményt, amikor a fasizmust a fehérterror egyik megjelenési formájának, a burzsoázia harci ereje megnyilvánulásának fogják fel. A Horthy-terror és a fasizmus esetében, külsődleges hasonlóságuk ellenére, lényegileg különböző jelenségekről van szó. A magyarországi fehérterror a magyar proletariátus erőteljes és dicsőséges kísérletét követte, amely arra irányult, hogy a kapitalizmust a Tanácsköztársaság létrehozásával legyűrje. E túlnyomórészt agrárországban a junkerek és a militaristák szűk rétege a forradalom leverése után valósította meg erőszakuralmát. Egészen más a fasizmus a modern ipari államokban: itt nem csupán a kispolgárság és a szegényparasztság, hanem a felvilágosulatlan proletárelemek széles rétegeinek tömegmozgalmába is testet ölt. A fasizmus a kapitalizmus gazdasági hanyatlásának és a polgári állam felbomlásának megnyilvánulása."[43]

Zetkin gondolatmenete lényegében megegyezik Radeknak a Komintern IV. kongresszusán kifejtett felfogásával. Eszerint a fasizmust a tőke támadásának más formáitól széles tömegbázisa is megkülönbözteti, s éppen ez teszi alkalmassá funkciójának betöltésére.[44] Ebből következik – hangsúlyozta Zetkin –, hogy a fasizmus ellen más alapelvek szerint és más módszerekkel kell küzdeni, mint a hatalmat alapvetően erőszakszervezetei útján gyakorló fehérterrorral. Az „erőszakot az erőszak ellen" álláspontot valló Terracininak válaszolva a következőképpen foglalta össze a különbséget: „A fasizmust nem csupán erőszakkal kell legyűrnünk, hanem politikailag is fel kell számolnunk."[45]

A fasizmust eszerint az különbözteti meg az ellenforradalom más formáitól, hogy nem egy nyíltan vagy kevéssé burkoltan népellenes politikát folytató szűk csoport diktatúrája, hanem a lakosság legkülönfélébb rétegeit felsorakoztató mozgalomra támaszkodó szervezet. Ezért vált különösen fontossá annak tisztázása, hogy bázisát mely rétegek alkotják, illetve miért sikerült megnyerni őket. „Miként fejlődhetett a fasizmus tömegmozgalommá, hogyan arathatott győzelmet Olaszországban a munkásmozgalmon?" – tette fel a kérdést Zetkin, majd válaszul ki-

[43] Ugyanott, 28. old.
[44] Protokoll IV. 310–311. old.
[45] Protokoll der Verhandlungen. 32. old.

fejtette: „Ez csak a polgári társadalom széthullásának következtében volt lehetséges. A kispolgári értelmiség széles rétegei elveszítették a háború előtti létfeltételeiket; nem csupán proletarizálódtak, hanem pauperizálódtak is. A polgári gazdaság e rétegek számára nem tudta biztosítani még a proletár egzisztenciát sem, csupán lumpenproletariátusként vonszolta magával őket. Ehhez jönnek még az állami hivatalnokok és az alkalmazottak, akiknek egzisztenciáját a csődtől veszélyeztetett állam többé nem biztosíthatta. Így a polgári állam egykor szilárd támaszai részben közömbösen, részben ellenségesen tekintenek a polgári kormányra. A fasizmus jelszavai azonban sokakat megnyertek azok közül is, akik korábban bizalommal voltak a szocialista jelszavak iránt, akik ösztönösen ellenszenvvel viseltettek a nagytőke iránt, és korábban reménykedtek a kapitalizmus demokratikus úton való megszelídítésének lehetőségében. Ezeket a reménységeket azonban szertefoszlatták a reformista pártok, mivel e reformok ma önmagukban is csak a forradalmi osztályharc útján érhetők el. Ide tartozik még a jelentős számú munkanélküli, valamint a háború idején fölös számban kiképzett tiszt. Így a fasiszta szervezetek *a hajléktalanok politikai menhelyeként* jöttek létre."[46]

A fasiszta mozgalomnak ez az elemzése két ponton különbözött a korábbi megfogalmazásoktól. Először is, nem tért ki részletesen arra, miképp kerülhettek a fasiszta szervezetekbe munkások. Zetkin persze látta, hogy a munkásokat és a munkaadókat egyesítő korporációkban igen sok munkás van. A korporációk taglétszámának növekedését annak tulajdonította, hogy „véres terrorral és az éhség korbácsával" olyanokat is sikerült belépésre kényszeríteni, akik semmiképpen sem meggyőződéses fasiszták.[47]

A másik, a jelentősebb különbség a reformok és a polgári társadalom megítélésében mutatkozott. Zetkin a reformokért vívott küzdelmet nem a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc részének tekintette, hanem úgy látta, hogy erre „a polgári társadalom talaján" van lehetőség és szükség a fasiszta tömegmozgalom kialakulásának megakadályozására. Ennek megfelelően a szociáldemokrata és a szocialista vezetőktől sem azt kérte számon, hogy megfelelő körülmények közepette miért nem állnak ki a forradalmi megoldás mellett. Azt kifogásolta, hogy a reformokért való megmozdulásokban nem tanúsítanak osztályharcos maga-

[46] Ugyanott, 28–29. old.
[47] Ugyanott.

tartást. Noha a Komintern IV. kongresszusán Radek kiemelte: a mindennapi követelések teljesítéséért folytatott küzdelem rendkívül fontos a fasizmus elleni harcban, Zetkin csupán a fasiszta programok elemzése kapcsán tért ki arra, hogy e követelések alkalmasak a munkások megnyerésére.[48]

Zetkin ezután a fasiszta programokról szólt. E programoknak – mondotta – kezdettől fogva egyetlen következetes pontjuk volt: „a szocialista munkásszervezetekkel szembeni elkeseredett gyűlölet".[49] Ezután a munkásegységfront szükségességét indokolja, majd elemezte a fasizmus elleni harcról elfogadott határozat intézkedéseit.

A referátumot követő vitában Terracini kifejtette, hogy az olasz kommunisták egészen másképp ítélik meg a fasizmus hatalomra jutásának okait. Lényegében Bordiga nézeteit tolmácsolva, három pontban foglalta össze az okokat: „1. A proletariátus pszichológiailag egyáltalán nem volt előkészítve az antifasiszta harcra; mégpedig azért nem, mert reformista szellemben nevelkedett; 2. A proletariátusnak semmiféle antifasiszta védelmi szervezete nem volt; 3. Azt remélték, hogy az állam beavatkozik a fasisztákkal szemben."[50] Zárszavában Zetkin nem vitatkozott ezzel a felfogással, de elutasította a határozattal ellentétes végkövetkeztetést, az „erőszakot az erőszak ellen" elvet.

A frankfurti kongresszus utolsó napján elfogadták „A fasizmus elleni harcról" szóló határozati javaslatot. Ez összefoglalta és a nyilvánosság elé tárta a három nemzetközi kommunista szervezet, a Komintern, a Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé 1923. január–februárjában kidolgozott antifasiszta akcióprogramját.

A határozat két részből áll. Első része a fasizmus elleni harc nemzeti összefogásának és irányításának feladatait foglalja össze a következőképpen. „A fasizmus elleni harc vezetésére valamennyi országban létre kell hozni egy különleges szervet a munkáspártok és -szervezetek valamennyi irányzatának részvételével.

Feladatai a következők:

a) A fasiszta mozgalomra vonatkozó anyagok gyűjtése az egyes országokban;

b) A munkásosztály rendszeres felvilágosítása a fasiszta mozgalom-

[48] Ugyanott; Protokoll IV. 318–319. old.
[49] Protokoll der Verhandlungen. 29. old.
[50] Ugyanott, 31. old.

osztályellenes jellegéről újságcikkek, brosúrák, plakátok, gyűlések stb. útján;

c) A munkásság önvédelmi harcának szervezése századok létrehozásával és felfegyverzésével. Ellenőrző munkásbizottságokat kell létrehozni a fasiszta bandák szállításának, illetve a számukra történő fegyverszállítmányok fogadásának megakadályozására. Kíméletlenül le kell verni a munkásokat terrorizáló, osztályéletük megnyilvánulásait gátló fasiszta próbálkozásokat;

d) A munkásokat megkülönböztetés nélkül be kell vonni e harcba. Valamennyi munkáspárt, szakszervezet és általában valamennyi proletár tömegszervezet közösen védekezzen a fasizmus ellen;

e) Harc a fasizmus ellen a parlamentben és valamennyi közintézményben;

f) Különös figyelmet kell fordítani a munkásifjúság felvilágosítására, mivel a fasiszták elsősorban az ő soraikból toborozzák híveiket. A forradalmi ifjúsági szervezeteknek aktívan részt kell venniük az össz-proletár védelmi szervezetekben."

A dokumentum második része megállapítja: mivel „a fasiszta erők szervezése nemzetközi méretekben folyik, a munkásság fasizmus elleni harcát is nemzetközi méretekben kell megszervezni". E célból nemzetközi akcióbizottságot kell létrehozni. Ennek feladata a tapasztalatcserén kívül a nemzetközi, elsősorban az olasz fasizmus elleni harc szervezése. Ennek érdekében a teendők a következők: nemzetközi kampányt kell indítani az olasz fasiszta uralom abszolút osztályellenességének leleplezésére a sajtó, brosúrák, képek és tömeggyűlések útján; nemzetközi tömeggyűléseket, tüntetéseket tartani a fasizmus és az olasz fasiszta állam külföldi képviselői ellen stb.; a parlamentek felhasználása, felhívások a parlamentekhez, különösen a parlamenti munkásfrakciókhoz, valamint a nemzetközi munkásszervezetekhez a munkásosztály helyzetét vizsgáló bizottságok Olaszországba küldése céljából; harc a letartóztatott forradalmár proletárharcosok szabadon bocsátásáért; Olaszország üldözött proletariátusának anyagi és erkölcsi támogatása, pénzgyűjtés, a menekültek elhelyezése, külföldi foglalkoztatásuk támogatása stb.; ennek megfelelően át kell szervezni a Nemzetközi Vörös Segélyt, s a segélynyújtásba be kell vonni a munkásszövetkezeteket; a konferencia felhatalmazza a nemzetközi akcióbizottságot, hogy a fasiszta kormány politikai és gazdasági bojkottjának valamennyi lehetőségét mérlegelje. Felhatalmazza az akcióbizottságot arra is, hogy lépjen kapcsolatba a

fasizmus elleni harc ideiglenes bizottságával és azzal a szervezettel, amely e bizottságot létrehozta, s alakítsanak egy állandó bizottságot.[51]

A fasizmus elleni akcióprogram, akárcsak a Lozovszkij-referátum alapján elfogadott határozat, kizárólag a munkásszervezetek feladatait tartalmazta. Ez is jelzi, hogy a konferencia csupán az antifasiszta és a háború elleni harc egy részterületén, a munkásegység, a különféle irányzatú és szintű munkásszervezetek együttműködése vonatkozásában kívánt kezdeményező lépéseket tenni. A kommunista mozgalom nemzetközi központjai, elsősorban a Komintern és a Profintern, ennél szélesebb együttműködési lehetőségeket is kerestek, de minden elképzelésük alapja és kiindulópontja a munkás-akcióegység volt.

A frankfurti konferencián 25 tagú Akcióbizottságot választottak, amelyet felhatalmaztak a konferencia határozatainak népszerűsítésére, a különféle irányzatú munkásszervezetekkel való tárgyalásra.[52] Ezt követően öt küldöttséget jelöltek ki, amelyeknek Angliában, Belgiumban és Németországban, valamint Amszterdamban és Bécsben kellett tárgyalásokat kezdeményeznie az akcióegységről. Végül határozatot fogadtak el arról, hogy április 15-től nemzetközi agitációs hetet rendeznek a háború és a fasiszta veszély ellen.

[51] Protokoll der Verhandlungen. 41–42. old. – Az utolsó mondatban az a szervezet, amelyre az utalás történik, a Komintern és a Profintern Akcióbizottsága.

[52] A jegyzőkönyv nem közli az akcióbizottság összetételét. A Varga Iroda jelentésében a következő szerepel: Németország Egyesült Szociáldemokrata Pártja – Friege; Németország Független Szociáldemokrata Pártja – Zachow; Németország Kommunista Pártja – Meyer, Fritz Heckert; Németország Kommunista Ifjúsági Szövetsége – ?; Fizikai és Szellemi Munkások Szövetsége – Hammer; Üzemi Tanácsok Birodalmi Bizottsága – Rädel; Francia Kommunista Párt – Bernard, Duffont; Egységes Általános Munkásszövetség (CGTU) – Robert, Durant; Francia Kommunista Ifjúsági Szövetség – ?; Nagy-Britannia Kommunista Pártja – ?; Lengyelország Kommunista Pártja – ?; Csehszlovákia Kommunista Pártja – ?; Balkáni kommunista pártok – ?; OK(b)P – Schuek; Hollandia Kommunista Pártja – Lansing; Olasz Kommunista Párt – Ambrogi; Belgium Kommunista Pártja – ?; Nemzetközi Frontharcos Szövetség – Barbusse; Kommunista Ifjúsági Internacionálé – ?; Profintern – Lozovszkij; Komintern – Kolarov. Egy képviselő kijelölése még nem történt meg. (CPA IML 504. f. 20. d. 5–6. old.)

3. Az Akcióbizottság tevékenysége a frankfurti konferencia után. Az agitációs hét. Kísérlet a nemzetközi szociáldemokrata szervezetek bevonására

A frankfurti konferencia után az újonnan alakított Akcióbizottság, a nemzetközi kommunista szervezetek, valamint a kommunista pártok vezetésével megkezdődik a konferencia határozatában kijelölt szervező munka. Ennek során március második felében és április elején több olyan megmozdulásra, illetve megbeszélésre került sor, amelyek keretében az antifasiszta és a háborúellenes harc egyes problémáit kívánták megoldani. Mindezt jól tükrözik a konferenciáról, illetve annak határozatairól a nemzetközi kommunista sajtóban megjelent elemzések.[53]

Egy héttel a konferencia után az Akcióbizottság meghirdette az antifasiszta harc hetét. A Komintern valamennyi szekciójának és a világ valamennyi osztálytudatos proletárjának azt javasolta, hogy április 15. és 22. között rendezzenek tüntetéseket, gyűléseket az „olaszországi győztes fasizmus és az egész világon szervezkedő fasizmus ellen... Politikai szempontból az egész akció középpontjában a munkásság szervezett védelmi harcának, munkásszázadok létrehozásának a szükségessége álljon." Ezt követően az ifjúsági szervezetek bevonásának fontosságáról írnak, majd kérik, hogy indítsanak gyűjtést az Akcióbizottságnak, amely a pénzt az olasz üldözöttek, az antifasiszta ellenállás támogatására és propagandaanyagok kiadására fogja felhasználni.[54]

A rövid felhívást április 4-én részletes dokumentum követte. Ez az első olyan akcióprogram és módszertani útmutatás, amely az antifasiszta harc átfogó kommunista irányvonalát tartalmazza, 11 pontban összefoglalva.[55]

A frankfurti határozatok szellemét jól tükrözi a felhívás első, szóbeli propagandával foglalkozó része, amely a nemzetközi reformista szervezetek bevonásának lehetőségét is felveti. „Bár a frankfurti konferencián sajnálatos módon a II., a Két és feles és az Amszterdami Szakszervezeti Internacionálé nem képviseltette magát – szól a felhívás –, lehetőséget kell adni a számukra, hogy a propagandahét alkalmával előadók vagy

[53] Inprekorr, 1923. március 23. Különszám. 403–424. old.; Krasznij Internacional Profszojuzov, 1923. 4. szám. (Április.) 540–556. old.; Jugend-Internationale, 8. szám. 1923. április. Berlin. 226. old.

[54] Inprekorr, 1923. március 28. 456. old.

[55] Inprekorr, 1923. április 4. 473. old.

korreferensek felléptetésével véleményt nyilvánítsanak a frankfurti konferencia határozatairól. Ezen internacionálék vezetőit tehát a legnagyobb mértékben (a lehető legnagyobb számban) meg kell hívni a gyűlésekre." Végül bejelentik, hogy a szervezés megkönnyítése érdekében az Akcióbizottság össze fog állítani egy előadói listát és egy anyaggyűjteményt.[56]

A második pontban az írásos propaganda lehetőségeiről van szó. Bejelentik, hogy az Akcióbizottság az *Inprekorr*ban fog közölni cikkeket,[57] s említést tesznek a készülő propagandaanyagokról.

A harmadik és negyedik pontban az előadók szervezésével foglalkoznak. Felkérik azokat a szervezeteket, akik külföldi előadókat kívánnak meghívni, hogy forduljanak az Akcióbizottsághoz. Adnak témajavaslatot is: 1. A frankfurti konferencia és a munkásszervezetek feladatai. 2. A proletárok harca a háborús veszély és az imperializmus ellen. „3. Harc a fasizmus ellen. E témánál különösen kézenfekvő, hogy rámutassanak az olasz példára, arra, hogy a proletármozgalmat valamennyi országban hasonló veszély fenyegeti, ha a proletariátus nem teszi meg a megfelelő védelmi intézkedéseket."[58]

Az akcióprogram további részében röviden ismertetik a Frankfurtban elfogadott programot. Így e dokumentum egyben tájékoztatás is a frankfurti alapelvekről. Aláírói a Háborús Veszély és a Fasizmus Elleni Nemzetközi Akcióbizottság nevében Zetkin és Barbusse.[59] Barbusse ettől kezdve, 1935-ben bekövetkezett haláláig, vezető szerepet töltött be valamennyi antifasiszta, háborúellenes megmozdulásban.

Az agitációs hétre megjelent anyagok közül legjelentősebb a már idé-

[56] Ugyanott.

[57] Két jelentősebb cikk jelent meg, mindkettő az *Inprekorr* 1923. április 27-i számában, amely „Propagandahét a háborús veszély és a fasizmus ellen" fejléccel került ki a nyomdából. Zetkin terjedelmes vezércikkében („Előrelépés az ellenséggel szemben", 581–583. old.) a nemzetközi helyzetet tekintette át, majd két dolgot hangsúlyozott: az egységfront létrehozásának szükségességét, „tekintet nélkül a szakmai, politikai, szakszervezeti, társadalmi és vallási különbségekre" (582. old.), valamint azt, hogy e határozatoknak nem elméleti kérdések feszegetése, hanem a tömegek gyakorlati cselekvésének („Massentat") segítése a célja. (583. old.) Lozovszkij „A frankfurti konferencia és a szakszervezetek feladatai" című cikkében (589–590. old.) a szakszervezetek feladatain kívül kitér az üzemi tanácsok és a gyári, üzemi ellenőrző bizottságok teendőire is.

[58] Inprekorr, 1923. április 4. 473. old.

[59] Ugyanott, 474. old.

zett frankfurti jegyzőkönyv kiadása Lozovszkij utószavával, továbbá Lozovszkijnak egy rövidebb, összefoglaló jellegű brosúrája, valamint egy agitációs segédanyag a frankfurti konferenciáról.[60] Ez utóbbi kiadványt az Akcióbizottság valamennyi kommunista lap szerkesztőségének megküldte egy kísérőlevéllel, s ebben felkérte a pártokat az anyag terjesztésére.[61]

A *Die Rote Fahne* mellékleteként megjelent Zetkin: „Gegen Poincaré und Cuno", valamint a szerző megjelölése nélküli Lozovszkij: „Von Frankfurt bis Hamburg" című írása. Nagy példányszámban adták ki a konferencia kiáltványát, valamint a szociáldemokrata és független szociáldemokrata nyilatkozatot.[62]

A szakmai szövetségek Frankfurtban tervbe vett nemzetközi konferenciáját végül is nem rendezték meg, bár több kommunista szakmai szervezet tett kísérletet a reformisták bevonására. (Így pl. az orosz, francia, német, belga, csehszlovák és lengyel bányászokat tömörítő szövetség.) Csupán a szállítómunkások szervezeteinek konferenciájára került sor. A május 23–24-i megbeszéléseken a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetséghez tartozó Nemzetközi Szállítómunkás Szövetségtől Robert Williams (elnök), Johann Döring, Marcel Bidegaray (az elnökség tagjai), Edo Fimmen (főtitkár) és N. Natans (másodtitkár) vett részt. A szovjet vasúti, szállítómunkás és tengerész szövetségeket A. Szadovszkij, G. Acskanov, az Összoroszországi Szakszervezeti Szövetséget Lozovszkij képviselte. A konferencián anélkül, hogy utalás történt volna rá, a frankfurti határozatokkal szinte szó szerint megegyező döntések születtek, azzal a különbséggel, hogy a feladatok meghatározásánál csak a szállítómunkások különféle szervezeteinek egységes megmozdulásairól szóltak. Ez a konferencia, amelynek létrehozásában a fő szerepet Fimmen és Lozovszkij játszotta, a húszas évek legeredményesebb egységtárgyalása volt. A nemzetközi munkássajtó hosszasan ismertette a megbeszéléseket

[60] Protyiv novoj vojni. Frankfurtszkaja Konferencija. Viszsij Vojennij Redakcionnij Szovjet. Moszkva 1923. 19. old.; Die Frankfurter Internationale Konferenz. Der Kampf gegen Ruhrbesetzung, Kriegsgefahr und Faschismus. Material für die Agitation. 10. April. 1923. Herausgegeben vom Internationalen Aktionsausschuss zum Kampf gegen Kriegsgefahr und Faschismus. 16. old.

[61] CPA IML 543. old. f. 1. d. – Az Antifasiszta Bizottság jelentései a Kominternnek. Berlin 1923. április 10.

[62] Die Rote Fahne, 90. szám. 1923. április 24.; 87. szám. 1923. április 20.; illetve Staatsarchiv Potsdam. (A továbbiakban: StAP) 30 Bln. C. Tit. 95. Sek. 9. Nr. 3. 1. köt. 98. old.

és az egyhangúlag elfogadott határozatokat. Az *Inprekorr* 1923. május 26-án különszámot adott ki a konferencia alkalmából.

Az agitációs hétre – amint ezt Fritz Heckert április 4-én Lozovszkijnak írt leveléből tudjuk[63] – a kommunista pártok nem tudtak időben felkészülni. Az Akcióbizottság ezért elfogadta a Francia Kommunista Párt és a francia antifasiszta szervezetek javaslatát, hogy az agitációs hetet halasszák el április utolsó hetére; emellett szólt az is, hogy így a május 1-i ünnepségeket mintegy a hét zárómegmozdulásaiként lehet megrendezni. Az Akcióbizottság április 9-én rövid közleményben hozta nyilvánosságra a határidőmódosítást. A franciák levelében jelzett elképzeléseitől eltérően azonban nem egyszerűen elhalasztásról van szó, hanem egy előkészítő hét beiktatásáról: ezalatt, április 15–22 között, üzemi és szakszervezeti gyűléseket kell rendezni, az azt követő, május 1-vel záruló héten pedig nyilvános gyűléseket és más tömegmegmozdulásokat, amelyekre az Akcióbizottság már külföldi előadókat is biztosít.[64]

A propagandahét előkészítésében részt vett a KIVB és a PVI is. Május elsejei felhívásaikban – ezeket még áprilisban megjelentették – a Frankfurtban elfogadott jelszavak propagálására szólítottak fel.[65] A Profintern Végrehajtó Iroda április 18-i ülésén külön is foglalkozott a nemzetközi akciók lehetőségével, megtárgyalta és jóváhagyta az Akcióbizottság tervezetét, és 1000 dollárt szavazott meg a várható költségekre.[66]

A propagandahét eseményeiről igen kevés forrás áll rendelkezésünkre. Az mégis megállapítható, hogy nagyobb szabású megmozdulásokra elsősorban Németországban és Franciaországban került sor.

Az első akciókat még április elején Moszkvában és Pétervárott indították. A szolidaritási gyűléseket a KIVB és az OK(b)P közösen szervezte, feladatuk a Frankfurtban elfogadott dokumentumok ismertetése volt.[67]

Németországban két esemény is közrejátszott abban, hogy a megmozdulásokban jelentős tömegek vegyenek részt. 1923. március 31-én a Krupp Műveket megszálló francia csapatok belelőttek a tömegbe, és az össze-

[63] CPA IML 534. f. 3. op. 50. ő. e. 59. old. – Heckert ekkor a KPD KB és a PVI tagja, egyben az Akcióbizottság titkára.

[64] Inprekorr, 1923 április 9. 491. old.

[65] Krasznij Internacional Profszojuzov, 1923. 4. szám. 537–539. old.; Inprekorr, 1923. április 11. 497–498. old.

[66] CPA IML 534. f. 3. op. 45. ő. e. 35. old.

[67] A gyűlések megszervezésével a KIVB Elnöksége március 29-én bízta meg Joszif Pjatnyickijt, a KIVB titkárát. (CPA IML 495. f. 18. op. 162. ő. e. 141. old.)

csapásnak 11 halálos és 32 súlyos sebesültje volt; április 19-én pedig a német rendőrség lőtt a Mühlheimben (szintén Ruhr-vidék) tüntető munkanélküliekre. A kommunista párt kezdeményezte akciók mindkét esetben egységfrontos megmozdulásokká fejlődtek.[68]

A propagandahét szervezésében igen nagy szerepet játszottak az üzemi tanácsok, amelyek – kommunista és baloldali szociáldemokrata vezetésük következtében – egyhangúlag állást foglaltak a frankfurti határozatok mellett. Bekapcsolódásukat főképp Friege kezdeményezte, a konferencián is jelentős szerepet betöltő Rajna-Westfáliai Üzemi Tanácsok Területi Bizottságának elnöke. Friege a *Die Rote Fahne* április 7-i számában felszólította a szociáldemokrata pártokat és szakszervezeteket a propagandahéten való részvételre. Javaslatát támogatta a berlini üzemi tanácsok határozata is. A propagandahét idején és annak jegyében zajlott le április 25-én Essenben a Rajna-Westfáliai Bányász és Kohász Üzemi Tanácsok konferenciája, melynek egységfrontfelhívását támogatta Németország Független Szociáldemokrata Pártja, a Hirsch-Duncker szervezetek, a keresztény szakszervezetek és több más szakszervezeti szövetség.[69]

A Németország Kommunista Pártja befolyása alatt álló szakszervezetek is kivették a részüket a szervező munkából. Április 19–20. között Berlinben 12 helyi gyűlést tartottak, amelyekre meghívták az Akcióbizottság által javasolt külföldi szónokokat is.[70] Április 26-án a kommunista párt hannoveri szervezete tartott jól sikerült gyűlést; itt a frankfurti konferencia határozatainak ismertetését külföldi előadók tették színesebbé. Külföldi kommunisták érkezéséről számol be a rendőrség jelentése is, utalva a frankfurti konferencia határozatára. Felhívja a figyelmet arra, hogy a küldöttek nagy része valószínűleg illegálisan, hamis útlevéllel érkezik majd, illetve lépte már át a határt, beszámol egy francia kommunista letartóztatásáról.[71]

Az Akcióbizottság nem csupán szónokokat küldött ki, hanem segített a propagandában is. Egyik legismertebb plakátja a kommunista és szo-

[68] CPA IML 504. f. 1. op. 29. old. A Varga-iroda jelentése.

[69] PWA 1923–1924. 605. old.; CPA IML 504. f. 1. op. (26) 5. old. (171) 30. old. – A Hirsch-Duncker szervezetek kisebb szakmai egyesülések voltak, közel álltak a keresztény szakszervezetekhez.

[70] Die Rote Fahne, 1923. április 19. 86. szám. Melléklet.

[71] Institut für Marxismus–Leninismus beim ZK der SED. Zentrales Parteiarchiv. (A továbbiakban: IML ZPA) Fond KPD. DF. VI/117.

ciáldemokrata munkások antifasiszta, háborúellenes összefogását hirdette: „A háború és a fasizmus mindnyájatokat pusztulással fenyeget! Létre kell hoznotok az egységfrontot!"[72]

A május elsejei megmozdulások résztvevői országszerte a frankfurti jelszavakat hangoztatták. „A felvonulások élén Berlinben és más nagyvárosokban először meneteltek a proletár védelmi századok."[73]

A franciaországi megmozdulások szervezésében fontos szerepet töltött be a kommunista párt április 15-i nyílt levele. Ebben felszólították a szocialista párt vezetőségét, hogy vegyen részt az agitációs hét rendezvényein, közösen lépjenek fel május elsején, és támogassák a frankfurti konferencia kezdeményezését, a munkás világkongresszus összehívását.[74] A május elsejei gyűléseket és tüntetéseket, amelyeknek résztvevőit a fasizmus elleni harc mellett a Ruhr-probléma is foglalkoztatta, az ún. Központi Akcióbizottság szervezte. Részt vett benne a Francia Kommunista Párt mellett az Egységes Általános Munkásszövetség (CGTU), a Háború Kárvallottjainak Szövetsége és az Anarchista Unió. A megmozdulások sikere láttán, nem sokkal május 1-ét követően a Központi Akcióbizottság újabb egységakciókra szólította fel a dolgozókat az 1871-es „véres hét" és a Bastille bevételének közelgő évfordulója alkalmából.[75]

A propagandahét eseményeiről nem maradt fenn összesítés, így nem lehet megállapítani, hogy a gyűléseken hányan és kik vettek részt. Sőt az is csupán megközelítően ismeretes, hogy a gyűléseken milyen mértékben foglalkoztak a fasizmussal. Nem kétséges ugyanis, hogy ezekben a hetekben a világ, de legalábbis az európai közvélemény figyelmét Mussolini hatalomra jutásánál nem kevésbé foglalkoztatta a Ruhr-válság. A nemzetközi kommunista mozgalom jól látta a két esemény veszélyességét. Számolt azzal a lehetőséggel is, hogy mind a fasizmus, mind pedig a háborús veszély ellen tömegeket mozgósíthat. Megállapítható az is, hogy Német-

[72] A nagyalakú, két színes képből álló plakát a háború és a fasizmus pusztító fekete farkasát, illetve a fenevadat legyőző szociáldemokrata és kommunista munkások csoportját ábrázolja. (StAP 30. Bln. C. Tit. 95. Sek. Nr. 3. 2. köt.)

[73] Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung. Dietz. Berlin 1966. (A továbbiakban: GDA) 3. köt. 392. old. – Májusig mintegy 300 század jött létre, elsősorban Berlinben, a Ruhr-vidékeSzászországbann, és Türingiában. (Ugyanott.)

[74] Inprekorr, 1923. április 23. 566. old.

[75] A propagandahéthez hasonlóan a május 27-i akciókat először a nagyobb városokban rendezték meg, majd az itt született akcióegység-megegyezések alapján július 14-én országos rendezvényekre is sor került. (Az előkészületeket ismerteti: Inprekorr, 1923. május 11. 666. old.)

ország belpolitikai helyzete jobban kedvezett a mozgalom kibontakozásának, mint Franciaországé. Az április–májusi megmozdulások eredményeinek értékelésénél mindenesetre figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi folyamatok iránya, akárcsak az olasz fasizmus általános népellenes jellege, még nem vált teljesen nyilvánvalóvá.

A propagandahét idején az Akcióbizottság megszervezése még kezdeti stádiumában volt. Jelzi ezt, hogy a hét megkezdéséről szóló március 28-i közleményt Zetkin még a Fasizmus Leküzdésére Alakult Nemzetközi Ideiglenes Bizottság nevében írta alá, vagyis a Komintern és Profintern Akcióbizottsága által februárban létrehozott szervezet nevében. Az április 4-i dokumentumot, amelyen Zetkin és Barbusse kézjegye szerepel, már a Háborús Veszély és a Fasizmus Elleni Akcióbizottság adta közre. A névváltozás – melynek lényege az „ideiglenes" kifejezés elmaradása – azt mutatja, hogy Zetkin és Barbusse már a frankfurti konferencián megválasztott Akcióbizottság képviseletében lépett fel. (Bár az konkrétan nem mutatható ki, hogy a berlini ideiglenes bizottság kiegészült a konferencián kijelölt tagokkal.) Az egyes országok akcióbizottságainak megszervezése vontatottan haladt – ez maradt a későbbiekben is az Akcióbizottság tevékenységének leggyengébb pontja. A propagandahét mindenesetre jó alkalom volt arra, hogy megkezdjék e bizottságok szervezését, s hogy ténylegesen beindítsák a berlini központ munkáját. Ennek során nem kis nehézségekkel kellett megbirkózni. Amint azt Heckert, a szervező munka gyakorlati irányítója már említett, április 4-i levelében a következőket írta Lozovszkijnak: „Egész munkánk technikai kivitelezése még sok kívánnivalót hagy maga után; a legtöbb országban még nem mennek olyan jól a dolgok, mint ahogy szeretnénk. Az is teljesen világos, hogy a frankfurti határozatok megvalósítása érdekében nemcsak pártjainkra és szakszervezeteinkre kell támaszkodnunk, hanem más csoportokat is meg kell nyernünk az együttműködés érdekében." A továbbiakban megemlíti, hogy a nehézségeket csak fokozzák a nemzetközi reformista szervezetek, amelyek „nemhogy támogatnák, de szabotálják munkánkat".[76]

Az Akcióbizottság tevékenységét azonban nemcsak a reformista szervezetek akadályozták, hanem a kommunista pártok és szervezetek passzív magatartása is. Ez kiderül Heckert egyik későbbi körleveléből, amelyet április 23-án küldött szét az angol, francia, csehszlovák, szovjet, bolgár, olasz és osztrák kommunista pártnak, a csehszlovák szakszervezeti szö-

[76] CPA IML 534. f. 3. op. 50. ő. e. 59. old.

vetségnek, a CGTU-nak, a Profintern angol irodájának és a szovjet szakszervezeti szövetségnek (Szakszervezetek Össz-szövetségi Központi Tanácsa – VCSZPSZ).[77] Nehézséget jelentett továbbá, hogy nem tisztázódtak kellőképpen a bizottság anyagi ügyei. A költségek már az első időszakban sem lehettek csekélyek, mivel a bizottság, mint láttuk, jelentős kiadói tevékenységet folytatott. Kétségtelenül nagy elvi és gyakorlati jelentősége lett volna annak, ha gyűjtésekkel biztosítani lehet a szükséges összegeket – az Akcióbizottság mindig is törekedett erre, ám nem sok sikerrel. A propagandahét meghirdetésekor közzétett felhívásban, valamint a hét idején megjelent rövidhírben[78] kért gyűjtés nem hozott számottevő eredményt. Így az Akcióbizottság pénzelése továbbra is szerepelt a KIVB és a PVI üléseinek napirendjén, s végső soron e szervek kaszszáját terhelte.[79]

Az Akcióbizottság, annak ellenére, hogy jelentős nehézségekkel kellett megküzdenie, a propagandahét mellett még egy akcióra vállalkozott: a frankfurti konferencia határozata értelmében megpróbálta felvenni a kapcsolatot a nemzetközi reformista szervezetekkel.

A Frankfurtban alakított bizottság nevében április 7-én küldöttség jelent meg Bécsben, hogy a Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközösségének vezetőivel tárgyaljon az együttműködés formáiról és módszereiről. A Két és feles Internacionálé vezetőinek azonban akkor kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, mintsem hogy egy kommunista többségű egységszervezet küldötteivel tárgyaljanak. Javában folytak részvételükkel a Hamburgba tervezett nemzetközi szocialista munkáskongresszust, azaz a reformista nemzetközi szervezetek egyesülését előkészítő megbeszélések. A centristák azonban nem akartak mereven elzárkózni a frankfurti kezdeményezés elől, vagy legalábbis nem kívánták ezt nyilvánosan tenni. Ezért a Végrehajtó Iroda válaszát tolmácsoló dr. Pollak közölte az Akcióbizottság küldötteivel, hogy már a frankfurti konferencia óta foglalkoztatják őket az ott felvetett gondolatok, s már akkor eldöntötték, hogy valamilyen módon állást foglalnak a határozatokkal kapcsolatban. Majd bejelentette: „Ez a mai napon sikerült. Határozat született arról, hogy az

[77] Ugyanott, 61. old. – A levélben ismételten kéri, hogy küldjék el az Akcióbizottságnak ama nagyvállalatok címét, amelyeknek dolgozóival kapcsolatba lépve elő lehetne mozdítani a nemzetközi egységakciók szervezését.

[78] Inprekorr, 1923. április 30. 610. old.

[79] CPA IML 542. f. 1. ő. e. 4 .old.

Akcióbizottságnak írásban válaszolunk. Ebben a helyzetben most már nem tartjuk alkalmasnak arra a pillanatot, hogy az önök delegációjával szóbeli tárgyalásokat folytassunk."

Figyelmet érdemel, hogy a korábbi gyakorlattal szemben az *Inprekorr* nem fűz kommentárt a közleményhez, sőt azt igen diplomatikusan a „Bécsi Munkaközösség ideiglenes válasza" cím alatt közli.[80] E címben, akárcsak a reformista szervezetekkel való együttműködéssel akkoriban foglalkozó dokumentumokban, annak az irányzatnak a térnyerése figyelhető meg, amely nem a mindenáron való „leleplezést", hanem a tényleges egységfrontot, az együttműködés lehetőségeinek maximális kihasználását kívánta.

Ez a törekvés látszik az *Inprekorr* egy másik közleményéből is, amelyben az Akcióbizottság bejelenti, hogy a hamburgi szocialista konferenciára is elküldi képviselőit. Ebben a szövegben, a korábbi dokumentumoktól eltérően, nem ítélik el élesen a szociáldemokrácia világháború utáni politikáját. Bár utalnak korábbi ellenforradalmi szerepére, inkább azt hangsúlyozzák, hogy a jelenlegi időszakban a fő feladat a munkásosztály akcióképes erőinek nemzetközi összefogása. Megállapítják ugyan, hogy a szociáldemokrata vezetőkkel folytatott eddigi tárgyalásokon nem sikerült eredményt elérni – a Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközösségétől sem kapták még meg az ígért írásos választ –, mégis szükségesnek tartják a delegáció Hamburgba küldését. Sőt, előzőleg még a Munkás- és Szocialista Internacionáléval és a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetséggel is külön-külön kívánnak tárgyalni a lehetőségekről.[81]

Az Akcióbizottság küldöttségének tagjai a következők lettek: Dupilet, az Egyesült Bányászszövetség titkára, Friege, Heckert, valamint P. Kalnin, a szovjet bányászszövetség és a Profintern egyik vezetője. Május 3-án érkeztek Amszterdamba, s minden huzavona nélkül fogadták őket. A tárgyalásokon a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség részéről Jan Oudgeest, Edo Fimmen, Brown és Johannes Sassenbach, a szervezet titkárai vettek részt. Az Akcióbizottság nevében előterjesztett javaslat a frankfurti határozatok akcióprogramjának négy legfontosabb pontját tartalmazta. Indítványozták az együttműködést: „1. a háborús veszély ellen; 2. a fasizmus ellen, amely a kapitalizmus hanyatlásának periódusában a burzsoá erőszak megnyilvánulása, és nemzetközi veszéllyé

[80] Inprekorr, 1923. április 16. 519. old.
[81] Inprekorr, 1923. április 23. 572. old.

vált; 3. a kapitalistáknak a munkásosztály ellen intézett általános offenzívájával szemben, valamint 4. a munkásszervezeteknek a nemzeti burzsoáziával való együttműködése ellen."[82]

A tárgyalások folyamán az NSZSZ titkárai kifejtették, hogy az egységfrontot „egy sor tényező akadályozza." Mégsem utasították el teljesen az együttműködést. Így a megbeszélések eredményeképpen a következő – a korszakban szokásos dokumentumoknál jóval barátságosabb hangvételű – *közös* közleményt adhatták ki: „A frankfurti konferencia által a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség vezetőségével való tárgyalásokra kijelölt bizottság május 3-án Amszterdamba érkezett, és délután megbeszélést folytatott az NSZSZ titkáraival. A bizottság részletesen előadta látogatásának célját; javasolta, hogy az NSZSZ és a hozzá csatlakozott szervezetek, valamint a frankfurti konferencián megjelent szervezetek működjenek együtt a háborús veszély és a fasizmus közös leküzdése céljából. Az NSZSZ titkárai egyértelműen kijelentették, hogy az NSZSZ szintén valamennyi munkás egységét kívánja a kapitalizmus és annak megnyilvánulásai elleni harcban. Csakhogy nincsenek felhatalmazva arra, hogy a javaslatról végleges megállapodást kössenek, mivel az az Iroda, illetve a Vezetőség hatáskörébe tartozik. Megegyeztek, hogy a bizottság írásban javasolja az állásfoglalást az NSZSZ-nek. A továbbiakban mindkét részről elismerték, hogy meg kell tenni a szükséges előkészületeket valamennyi ország munkásainak egységes akciójára a kapitalizmus ellen. Mindkét részről úgy nyilatkoztak, hogy ebben az értelemben fognak munkálkodni az általuk képviselt szervezetekben és felsőbb szervekben."[83]

A korabeli nemzetközi szociáldemokrácia politikai irányvonalának ismeretében meglepőnek tűnhet, hogy Amszterdamban jóval kisebb ellenállással találkozott az Akcióbizottság, mint Bécsben, ahol a korábban minden irányzat egyesítésének gondolatával kacérkodó centristák nyíltan visszautasították a tárgyalásra tett javaslatot. (Sőt, végül az ígért írásos választ sem küldték el.) Mindez azonban érthetővé válik két tényező figyelembevételével. Az egyik, hogy az NSZSZ vezetőit nem érintette közvetlenül a készülődő hamburgi konferencia, így a kezük kevésbé volt megkötve, mint a jobboldaliakkal egyezkedő centrista szociáldemokratáké. A másik tényező – és ez minden bizonnyal az előzőnél fontosabb szerepet játszott –, hogy az NSZSZ titkárainak egyike, Edo Fimmen, az

[82] Inprekorr, 1923. május 7. 651–652. old.
[83] Ugyanott, 652. old.

igen tekintélyes Szállítómunkások Nemzetközi Szövetségének vezetője, ebben az időben határozottan a kommunistákkal való együttműködés mellett foglalt állást.[84]

A bécsi és az amszterdami tárgyalásokat követően, az Akcióbizottság május 17–18-i ülésén kijelölték a hamburgi Nemzetközi Szocialista Kongresszusra indítandó delegációt és meghatározták a feladatait. A delegáció összetétele a következő volt: A. A. Andrejev, a VCSZPSZ titkára és Acskanov (Szovjetunió), Alfred Rosmer, Béron (Franciaország), Harry Pollitt, Jackson (Nagy-Britannia), Ersilio Ambrogi, Quaglierini (Olaszország), Wilhelm Koenen, Fritz Heckert (Németország), Šmeral, Vacek (Csehszlovákia), Henryk Walecki (Lengyelország). Az eredeti elképzelés szerint a delegációnak a kongresszus plénuma előtt kellett volna előterjesztenie egységfront-javaslatát; a beszéd megtartásával Pollittot bízták meg. Felhatalmazása volt arra, hogy a háborús veszély és a fasizmus elleni harc kérdéseiről a Komintern és a Profintern nevében is tárgyaljon. Az ülésen elfogadták az Akcióbizottság felhívását is. [85]

Az Akcióbizottság küldöttsége május 19-én érkezett Hamburgba. Előző nap már megjelent az *Inprekorr* különszáma a bizottság felhívásával, amelyet a küldöttség Hamburgba érkezésekor röplap formájában is közreadtak. A felhívás címe ez volt: „Kívántok-e segíteni az egységfront létrehozásában a háborús veszély, a Szovjetunió és Németország megfojtása, az előretörő fasizmus ellen?", alcíme pedig: „A hamburgi Nemzetközi Szocialista Kongresszusnak!". A dokumentum a nemzetközi helyzet áttekintése és ennek alapján az egységfront szükségességének hangsúlyozása mellett csupán egyetlen konkrét kérdést tartalmazott: jelöljön ki a szocialista kongresszus egy delegációt az egységfront-tárgyalásokra.[86] Május 21-én az Akcióbizottság küldöttségének tagjai megismételték e kérést a kongresszus elnökéhez címzett levelükben, s előterjesztették azt a kívánságukat, hogy az egyik plenáris ülésen szóban is megindokolhassák akciójukat, illetve egységfrontjavaslatuk célját.[87]

A KPD hamburgi szervezete az Akcióbizottság levelének átadása nap-

[84] CPA IML 538. f. 2. op. 19. ő. e. 42., 89. old.

[85] CPA IML 543. f. 1. ő. e. 22. old.

[86] Inprekorr, 1923. május 18. 711–712. old.

[87] A levelet a delegációból mindenki aláírta. Közlik, hogy valamennyi Frankfurtban képviselt szervezet nevében lépnek fel, amire a felhatalmazást az Akcióbizottság május 18-i ülésén kapták meg. (Inprekorr, 1923. május 13. 718. old.; CPA IML 542. f. 1. ő. e. 4. old.)

jára tömegtüntetést és nagygyűlést szervezett, amelyen „a munkások tízezrei vettek részt".[88] Még a polgári *Hamburger Echo* szerint is igen sikeres megmozdulásról volt szó.[89] A nagygyűlésen delegációt választottak, amely a következő kérdésekkel fordult a szocialista kongresszushoz: „1. Mit kíván tenni a kongresszus a fenyegető háborús veszély ellen, amelyet a Szovjet-Oroszország elleni angol lépés idézett elő?[90] Kész-e rá a kongresszus, hogy azonnal fellépjen a hágai kongresszuson elfogadott határozat (az általános sztrájk, a háborús veszély ellen) megvalósítása érdekében? 2. Mit kíván tenni a kongresszus a fasiszta veszéllyel szemben? 3. Milyen lépéseket tesz a kongresszus a versailles-i békeszerződés érvénytelenítése, valamint a Ruhr-vidék kiürítése érdekében? 4. Kész-e a kongresszus ezen intézkedések megvalósítása érdekében a világproletariátus ütőképes egységfrontjának létrehozására?"[91]

A hamburgi munkások kérdései összhangban voltak az Akcióbizottság elképzeléseivel, megfogalmazásukban valószínűleg közreműködtek a bizottság küldöttségének tagjai is. Ugyanakkor az Akcióbizottság korlátozott lehetőségeit bizonyítja, hogy a tömeggyűlést és a tüntetést nem sikerült egységfontos alapon megvalósítani, azaz a szociáldemokrata, a párton kívüli munkások és szervezeteik bevonásával. Ez minden bizonnyal megkönnyítette a szocialista kongresszus elnökségének dolgát, amikor úgy határozott, hogy nem fogadják a kommunista küldöttséget.

Ezek után az Akcióbizottság vezetősége a korábbinál is kevésbé re-

[88] Inprekorr, 1923. május 28. Különszám. A hamburgi hét. 755. old.

[89] A tüntetésről és a sajtó reagálásáról Willi Münzenberg számol be 1923. május 22-i levelében. (CPA IML 545. f. 1. ő. e. 16. old.) – Münzenberg szerepére, levelére, illetve az Akcióbizottság munkájában való részvételére később még visszatérünk.

[90] Itt a május 8-i Curzon-jegyzékre utalnak, amelyben az angol kormány ultimátumszerűen követelte, hogy Perzsiából és Afganisztánból hívják vissza a Szovjetunió hivatalos képviselőit, fizessenek kártérítést a kivégzett angol kémek hozzátartozóinak stb. Az ultimátumot olyan események kísérték, mint a lausanne-i konferencia munkájának megszakítása, annak megakadályozására, hogy a Szovjetunió kifejthesse békeprogramját a világ közvéleménye előtt, majd ezt követően Vorovszkijnak, a szovjet küldöttség vezetőjének meggyilkolása. (*Dolmányos István:* A Szovjetunió története. Kossuth Könyvkiadó 1971. 283. old.) Mindez igen nagy visszhangot váltott ki nem csupán a munkásmozgalomban, hanem a nemzetközi haladó közvéleményben is, így az Akcióbizottság joggal számíthatott a reformista szervezetek támogatására.

[91] Inprekorr, 1923. május 28. 755. old.

ménykedett abban, hogy tervét megvalósíthatja. Május 22-én, tehát azután, hogy elküldték a levelet a kongresszus elnökségének és megkapták a delegáció fogadását elutasító választ, úgy értékelték a helyzetet, hogy elő kell készíteni azokat az anyagokat, amelyeket javaslataik elutasítása esetén akartak publikálni. Eredetileg úgy tervezték – ez Münzenberg már említett május 22-i leveléből derül ki –, hogy május 24-ig várni fognak a kongresszus válaszára; Berlinben viszont azon a véleményen voltak, hogy újabb levelet kell intézni a kongresszus elnökségéhez.[92] A levelet még aznap megfogalmazták és másnap eljuttatták. A dokumentum csupán egy pontban tér el az előző felhívástól, amennyiben hangsúlyozza: ha nem kapnak választ, azt elutasításnak tekintik.[93]

Az Akcióbizottság levele nem került a szocialista kongresszus elé, csupán a kongresszus szervező bizottsága vitatta meg. E bizottság nevében azután május 23-án Friedrich Adler, a szociáldemokrata mozgalom centrista vezéregyénisége szólalt fel, akit a kongresszuson a Szocialista Munkásinternacionálé (SZMI) titkárává választottak.

A plenáris ülésen Adler a következő nyilatkozatot olvasta fel: „A kommunisták – jelen esetben mint egy Akcióbizottság a Háborús Veszély és a Fasizmus Ellen – *különféle* írásos anyagokat juttattak el hozzánk abból a célból, hogy egységfrontra lépjünk velük. Ma egy ultimátumot küldtek, s benne ma estig választ követelnek arra, hogy kívánunk-e tárgyalni velük ezen a kongresszuson, alkalmat adunk-e arra, hogy terveiket kifejthessék. A szervező bizottságnak az a véleménye, hogy mi természetesen *nem vagyunk abban a helyzetben*, hogy e kongresszust, amelyre enélkül is *nehéz feladatok* hárulnak, még valami más feladattal is megterheljük. Úgy véljük – legalábbis mi, a szervező bizottság részéről –, hogy igen *csekély kilátás van az eredményes tárgyalásokra* a kommunistákkal." Otto Bauer hozzátette: a későbbiekben is csak akkor hajlandók tárgyalni, hogyha „a kommunisták elismerik *a proletariátuson belüli demokratikus bázist* [azaz a szociáldemokráciát – *Sz. G.*], a proletariátus egyenjogúságát. Ez a demokratikus egyenjogúság az *egyetlen alap*, amelyen egységes akciókról szóló határozatokban megállapodhatunk. E tárgyalásokat mi kevéssé tartjuk gyümölcsözőknek, mivel mi elvileg külön-

[92] A levelet Münzenberg valószínűleg Zetkinnek küldte, Berlinbe, mivel az Akcióbizottság többi tagja és Lozovszkij, aki szintén részt vett az akcióban, Hamburgban volt. (CPA IML 543. f. 1. ő. e. 15–16. old.)

[93] Ugyanott, 19–20. old.; Inprekorr, 1923. május 28. 754–755. old.

bözünk önöktől. Tapasztalatainkból azt a következtetést vontuk le, hogy csak abban az esetben haladhatunk előre szervezeteinkkel, ha tartjuk magunkat ahhoz az alapelvhez, hogy a proletariátus akcióiról csak a proletariátus többségének van joga dönteni. Éppen ezért a tárgyalás azokkal, akik azon az elven vannak, hogy a kisebbségnek kell döntenie arról, mit tegyen a proletariátus, nemigen lehet gyümölcsöző. Nem hagyjuk magunkat megtéveszteni semmiféle beszéd által, míg meg nem győződtünk arról, hogy azok, akik velünk együtt kívánnak egységfrontot létrehozni, készek elismerni: a proletariátus önrendelkezési jogának kell meghatározónak lennie a proletariátuson belül és nem a proletariátus valamely kis klikkje diktatúrájának."[94]

Nem kell sokat hozzáfűzni e nyilatkozathoz. Adler válasza kitűnően bizonyítja a centrista irányzat teljes behódolását, ami a kongresszus más napirendi pontjainál nem volt ilyen nyílt. Azt is érdemes megemlíteni, hogy az elutasító választ ugyanaz az Adler tolmácsolta, aki a kongresszus előző napján „A nemzetközi harc a nemzetközi reakció ellen" napirend előadójaként, a fasizmus elleni nyílt harc lehetőségeit elemezve többek között kijelentette: amennyiben a kongresszus nem lenne képes valamilyen megoldást találni a fasizmus elleni fellépésre, úgy igazolná azokat a szkeptikus véleményeket, amelyek vele szemben elhangzottak.[95] A „szkeptikusoknak" igazuk lett. Előrelátásukat maga Adler igazolta, amikor a következő javaslatot terjesztette elő a szocialista pártoknak a reakció elleni tevékenységére vonatkozóan: „Nem hatalmas dolgokra gondolok itt, amit nem lehet mindenkor és mindenütt végrehajtani. Inkább mindenekelőtt szorosabb kölcsönös tájékoztatásra, a hallgatás falának áttörésére, amely a leigázott országokat körülveszi. (*Nagyon helyes!*)" Ezt követően általánosságban megjegyezte: helyes lenne a parlamenti és a parlamenten kívüli akciókban rejlő lehetőséget kihasználni. Ennél a kongresszuson elfogadott határozat sem mondott többet, sőt az Adler által javasoltakat is csak ajánlások formájában tartalmazta.[96]

Miután az Adler által előterjesztett nyilatkozat semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy a szociáldemokratákkal nem lehet akcióegységet köt-

[94] Az *Inprekorr* minden kommentár nélkül közli az Adler-nyilatkozatot. (1923. május 28. 755. old.)

[95] Protokoll des internationalen sozialistischen Arbeiter-Kongress in Hamburg. 21. bis. 25. Mai 1923. Berlin. Dietz. 1923. 29. old.

[96] Ugyanott, 29.; 104–106. old.

ni, az Akcióbizottság nyilvánosságra hozta dokumentumait, mindenekelőtt Pollitt el nem hangzott beszédét.

Pollitt beszédéről megállapítható, hogy az egységtárgyalások addigi tapasztalatai alapján állították össze. Kizárólag olyan javaslatokat tartalmaz, amelyek nem mondtak ellent egyik nemzetközi szervezet célkitűzéseinek sem. Ennek megfelelően a háborúellenes összefogás szükségességét hangoztató részeknél az angol Munkáspárt 1922-es júliusi kongresszusán elfogadott határozatokra hivatkozik, a fasizmus elleni harccal foglalkozó bekezdésnél pedig a Mussolini-rendszernek a szociáldemokráciát sújtó intézkedéseit említi. A delegáció ajánlata is igen szerény: nem javasol tárgyalásokat, egységfrontszervezetet vagy nemzetközi munkáskongresszust, csupán egy 24 órás általános sztrájkot és tüntetéseket „1. egy újabb háború és egy újabb Oroszország elleni intervenció ellen, 2. a francia csapatoknak a Ruhr-vidékről történő kivonásáért és 3. a fasizmus elleni harc érdekében".[97]

„A Háborús Veszély és a Fasizmus Elleni Akcióbizottság nyilatkozata a hamburgi egyesítő kongresszus válaszáról" című dokumentum első részében ismertetik az Akcióbizottság szándékát, amit a nemzetközi helyzet rövid áttekintésével indokolnak. Ezt követően Adler nyilatkozatára válaszolnak, idézve a dokumentumnak a demokráciával és a „proletariátus önrendelkezésével" foglalkozó részét. Rámutatnak arra, hogy a nyilatkozat hamis színben tünteti fel a kommunista politikát, amelynek szerves része, különösen a Komintern III. kongresszusa óta, a tömegek megnyeréséért és a mindennapi követelésekért folytatott harc. Nem rejtik véka alá, hogy a kommunista mozgalom célja, akárcsak korábban, a proletariátus diktatúrájának kivívása; ugyanakkor egyértelműen kimondják, hogy az adott időszakban, többek között éppen a munkásosztály többségének állásfoglalása következtében, nem a proletárforradalomért folytatott közvetlen harc van napirenden: „Amíg a proletariátus többsége nem szánta el magát a hatalom megragadására, szükség van *a munkásosztály legégetőbb gazdasági és politikai szükségleteiért folytatott küzdelemre.*"[98]

Az Akcióbizottság hamburgi dokumentumait vizsgálva két figyelemre méltó mozzanatot kell kiemelni. Az egyik: a húszas évek utolsó olyan kísérlete idején, amikor megpróbálták összefogni a különféle irányzatokat

[97] Inprekorr, 1923. május 28. 757. old.
[98] Ugyanott, 756. old.

képviselő nemzetközi munkásszervezeteket, a kommunista mozgalom kezdeményezően lépett fel. Programja a történelmi helyzet beható elemzésén alapult, helyesen határozta meg a korszak jellegét és a munkásmozgalom gyakorlati tennivalóit. A hamburgi dokumentumban megfogalmazott egységfront-politika formája és tartalma haladást jelent az 1921 végén kidolgozott taktikához képest. Nem olyan általános, nehezen körülhatárolható területen körvonalazta a munkásszervezetek lehetséges akcióit, mint amilyen a tőke támadása volt, hanem megállapította a Ruhr-vidék megszállásával, az olaszországi fasizmus hatalomra jutásával és a Curzon-ultimátum következményeivel szembeni konkrét fellépés szükségességét, és összegezte az ebből adódó tennivalókat. A nemzetközi kommunista mozgalom ismét bebizonyította, hogy az egységfront-politika nem rövidtávú, nem csupán a kommunista pártok taglétszámának vagy tömegbázisának kiszélesítését szolgáló taktika, hanem része annak a stratégiának, amelynek célja, hogy a munkásosztály számára kedvezőbb pozíciókat teremtsen az osztályharcban.

A másik mozzanat: a frankfurti konferencia eredményei ellenére sem sikerült elérni, hogy Hamburgba olyan küldöttség utazzon, amelyben a kommunistákon kívül a tekintélyesebb szociáldemokrata irányzatú szervezetek képviselői is részt vesznek. Ez nagyban megkönnyítette, hogy a kongresszuson a szociáldemokrata vezetők visszautasíthassák az egységfrontjavaslatot, hogy Adler újabb, az egész szociáldemokrácia ellen irányuló kommunista „ultimátumról" beszélhessen.

A frankfurti határozatok megvalósításában és továbbfejlesztésében tapasztalható hiányosságok – amelyek megmutatkoztak a szociáldemokrata szervezetek bevonásával kapcsolatos elképzeléseknél és a kommunista szervezetek nemzetközi akcióinak, így a propagandahétnek a szervezésénél és lebonyolításánál – egyebek mellett azt is jelezték, hogy az Akcióbizottság nem képes az adott személyi összetételben ellátni feladatát. Átszervezése 1923 április végén, május elején kezdődött meg és július végén fejeződött be. A cél egy olyan szervezet létrehozása volt, amely a korábbinál alkalmasabb a nem kommunista pártokkal, a szakszervezetekkel és más szervezetekkel folytatott tárgyalásokra. Ennek megvalósítását úgy képzelték el, hogy erősítik az Akcióbizottság „politikai irányzatok feletti" jellegét. A feladat megoldásával Willi Münzenberget bízták meg, aki mint a Nemzetközi Munkássegély főtitkára és gyakorlati irányítója, már jelentős tapasztalatokat szerzett az egységfront-jellegű, a szociáldemokrata, a haladó polgári és más irányzatokat képviselő

szervezetekkel folytatott együttműködésben.[99] Ezután már Münzenberg is részt vett a hamburgi akcióban, Lozovszkijjal és Heckerttel együtt segítette az Akcióbizottság delegációjának munkáját.[100]

Az Akcióbizottság átszervezése azonban nem fejeződött be a KI kibővített Végrehajtó Bizottságának III. plénumáig.

[99] CPA IML 538. f. 2. op. 19. ő. e. 49–50., 55., 81. old. – A Nemzetközi Munkássegély 1921-ben Lenin kezdeményezésére létrejött szervezet volt, amely a természeti csapások sújtotta országok dolgozóinak, a sztrájkoló munkások hozzátartozóinak nyújtott segélyt. Vezetésében a kommunisták mellett haladó értelmiségi, polgári személyiségek is részt vettek, ellentétben a már említett Nemzetközi Vörös Segéllyel, amely kifejezetten az elfogott kommunisták, forradalmárok támogatását tűzte ki célul és kommunista vezetéssel működött. Mindkét szervezetnek – amint azt látni fogjuk – nagy szerepe volt az antifasiszta mozgalmak szervezésében.

[100] Erről tanúskodnak Münzenberg már ismertetett hamburgi levelei, amelyekben beszámol a tárgyalások fejleményeiről.

A fasizmus-elméletek és a Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságának III. ülése

1923 tavaszán, a frankfurti konferencia idején megkezdődött a kibővített KIVB ülésének előkészítése. Az *Inprekorr* április 4-i számában közzétett napirendi javaslatban már külön pontként szerepel a fasizmus.[1] Ez a dokumentum lényegében a KIVB egy korábbi, március 16-i levelének rövidített változata, amelyben a legfontosabb szekciókat, köztük az olasz pártot is tájékoztatták az előzetes elképzelésekről. Jelentős eltérés a két dokumentum között, hogy a terjedelmesebb VB-levél indokolja is az egyes témák napirendre tűzésének fontosságát. A fasizmusról a levél szerzői a következőket írják: „Már bőségesen bocsátottunk ki általános jellegű tiltakozásokat a fasizmus ellen. Most a tettekre kell áttérni. Elsősorban minden erővel az olasz munkásosztálynak kell gyakorlati segítséget nyújtanunk, akkor is, ha ez a segítség csekély. A lehető leggondosabban minden országban össze kell gyűjteni a fasizmusra és az úgynevezett nemzetiszocializmusra vonatkozó anyagokat." A gyakorlati teendők általános megjelölése után kifejtik, mi indokolja, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom és a Komintern behatóbban vizsgálja a fasizmus jelenségét. „E reakciós mozgalom, amelynek sikerült a munkásosztály egy részét, ha csak jelentéktelen részét is, a maga oldalára állítania, részünkről nagy figyelmet érdemel. Nekünk, kommunistáknak, mindenekelőtt a legapróbb részletekig ismernünk kell ezt a mozgalmat: programját, irodalmát, belső folyamatait, személyiségeit, szervezeti formáit, anyagi forrásait, a kormány részéről nyújtott támogatás mértékét, a parasztság viszonyát ehhez a mozgalomhoz, fegyveres erőinek nagyságát."[2]

[1] Inprekorr, 1923. április 4. 471–472. old.

[2] Novije dokumenti Kominterna. Kommunyiszt, 1969. 3. szám. 12. old. – Dokumentumkötetében Hermann Weber egy március 13-i KIVB levelet közöl, amelyet az

A fasizmussal foglalkozó napirendi pont megvitatására a KIVB elnökségének május 4-i ülésén került sor. A referátum elkészítésével Zetkint bízták meg. Gramscit felkérték, hogy állítson össze egy anyagot az olasz fasizmusról; megkérték Sas Gyulát is, dolgozzon ki egy „írásbeli referátumot".[3] Ez utóbbi két dokumentum elkészítésére most egészen más okból volt szükség, mint a IV. kongresszuson Bordiga kiegészítő referátumára. Akkor az információk hiánya okozott gondot, most viszont az, hogy össze kellett foglalni a nagyszámú és különféle jellegű, részben eltérő koncepciójú értékeléseket.

1. Fasizmus-elméletek

A IV. kongresszusig a Komintern a fasizmussal az olaszországi forradalom és ellenforradalom egyik részkérdéseként foglalkozott. Addig kevesen ismerték fel, hogy a fasiszta mozgalom nem csupán az olasz ellenforradalom segédcsapata, hanem egy újfajta ellenforradalom csírája, amely az erőviszonyoknak nem csupán részleges, de alapvető változását idézi elő. A Komintern IV. kongresszusán ez a felismerés már általánossá vált, sőt továbbfejlődött. Világossá vált, hogy a fasizmus, mint a tőkés társadalom egyik uralmi rendszere, korántsem olasz sajátosság. Egyes jellemzői megtalálhatók más országokban, sőt újabb fasiszta rendszerek hatalomra jutásával is számolni lehet. Közvetlenül a kongresszus után e szempontok alapján indult meg a munka, kettős céllal. Az egyik cél magának a fasizmusnak a tanulmányozása volt, a másik – ezzel szoros összefüggésben – az antifasiszta harc taktikájának és stratégiájának kimunkálása. Most már sürgős volt a dolog, így a kommunista mozgalom nem tehette meg azt, amit még 1923 májusában is megtett a hamburgi kongresszuson a szociáldemokrácia: ti. hogy a helyzet elemzésének szükségességére hivatkozva a fő hangsúlyt a fasizmus elméleti vizsgálatára helyezte. Már a IV. kongresszus az ellenforradalom, a tőke támadásával szemben kidolgozott és sikeresen alkalmazott egységfront-politika azonnali alkalmazása mellett döntött. A munkáskormányról, majd a

elnökség nevében Kuusinen küldött a KPD KB-nak. E dokumentum csak a napirendi pontokat tartalmazza, tehát előzetes tájékoztató anyag lehetett. (Die Kommunistische Internationale. Eine Dokumentation. Dietz. Hannover é. n. 108. old.)

[3] CPA IML 495. f. 2. op. 19. ő. e. 2. old. – Sast a „Varga Irodában dolgozó S-elvtárs"-ként jelöli a dokumentum.

munkás-paraszt kormányról – mint a proletárdiktatúrához vezető átmeneti időszak uralmi rendszeréről – éppen a fasizmus elleni harc részeként, az olasz és a német helyzet elemzése kapcsán fogalmazták meg a KI jelszavait. Mindezek ellenére azonban senki előtt nem volt kétséges, hogy az antifasiszta harc taktikájának és stratégiájának pontosítása megköveteli a hatalomra jutott olasz fasiszta rendszer, valamint az Európa-szerte elszaporodó fasiszta szervezetek behatóbb tanulmányozását.

1923 nyaráig többször tettek kísérletet arra, hogy a fasizmust elemző munkálatokat szervezetileg is összefogják. A nemzetközi kommunista mozgalom vezető szervei – a KIVB és a PVI, valamint a Komintern és a Profintern Akcióbizottsága – üléseiken végül is azt az elképzelést támogatták, hogy ezt a feladatot is a Háborús Veszély és a Fasizmus Elleni Harc Akcióbizottságának kell végeznie. A bizottság azonban csak az egyes akciók előkészítése kapcsán tett közzé elemzéseket. Az így publikált anyagok jellegéből arra lehet következtetni, hogy az alapjukat képező információkat főleg a Varga Iroda bocsátotta az Akcióbizottság rendelkezésére. Általános jellemzőjük, hogy bár röviden kitérnek a fasizmus meghatározására és a vele összefüggő elméleti problémákra, fő feladatuknak az egyes akciók körvonalazását tartják. E dokumentumok közé tartozik a már fentebb ismertetettek közül a frankfurti konferencián elfogadott határozat és az agitációs hét tartalmi és módszertani feladataival foglalkozó kiadvány.

A fasizmussal foglalkozó elemzések többsége azonban az Akcióbizottságtól függetlenül készült. Ezek az írások két nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba sorolhatók azok a cikkek, amelyek – hasonlóan az Akcióbizottság által közreadott dokumentumokhoz – az egyes eseményekhez kapcsolódva vázolják a kialakult helyzetet, igyekeznek meghatározni a feladatokat. A másik csoportot azok az írások alkotják, amelyek nagyobb történeti korszakot átfogva a fasizmus mélyebb és sokoldalúbb elemzésére tesznek kísérletet.

A konkrét harci feladatokat megjelölő cikkek száma igen nagy. A német és a francia kommunista párt orgánumaiban, a *Die Rote Fahné*ban és a *L'Humanité*ben szinte naponta jelentek meg kisebb-nagyobb közlemények és elemzések; csupán az *Inprekorr*ban 1923 első félévében 69 fasizmussal foglalkozó írást tettek közzé. (Olaszországban 1923. április 23-án megtiltották több munkáslap, így a *Die Rote Fahne*, a

L'Humanité és az *Inprekorr* behozatalát, s a beérkezett példányokat elkobozták.)[4]

A szóban forgó cikkek már nem csupán az olasz fasizmussal foglalkoznak, hanem a német, a finn, a francia, az osztrák, a spanyol és a magyar fasiszta szervezetek formálódásával is. Ilyen jellegű Révai Józsefnek a *Munkás* 1923. február 4-i és március 21-i számában megjelent cikke, amely egyben érdekes adalék a magyar kommunistáknak a fasizmusról és a Horthy-rendszerről alkotott felfogásához. Koncepciója később – valószínűleg Sas közvetítésével – felbukkan Zetkinnek a magyar fasizmusról alkotott véleményében is. Révai úgy véli, hogy Magyarországon „az ellenforradalom győzelme után tulajdonképpen a fasizmus volt uralmon (csak ekkor még nem nevezte magát annak), szerepének eljátszása után pedig átengedte helyét a nagytőkének". Szerinte a fasizmus erői a későbbi korszakban a Gömbös-, a Haller- és a Wolff-csoportban tömörültek. Koncepciójának szerves része, hogy hasonló folyamat lezajlását várja Olaszországban is.[5]

Az *Inprekorr*ban megjelent írások érdekessége, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom olyan vezetői, mint a német Hugo Eberlein, Hermann Remmele, Heinz Neumann, a francia Albert Treint, továbbá Andrés Nin, a Profintern egyik titkára és a magyar Rákosi Mátyás itt fejtik ki első ízben véleményüket a fasizmusról.

A cikkek közül már igen sok foglalkozik a fasiszta mozgalom németországi terjedésével. Így Neumann az *Inprekorr* 1923. március 4-i számában részletesen beszámol a németországi olasz fasiszta szervezetek létrehozásáról – Berlinben, Kölnben –, lapjuk megjelenéséről – *Gagliardetto* (Leonardo Verlag GmbH. Berlin) –, valamint programjukról. Május 23-án jelent meg az *Inprekorr*ban Eberlein elemzése a bajor fasisztáknak május 1-re tervezett munkásellenes fellépésének elmaradásáról. Eberlein megállapítja, hogy ennek oka elsősorban a nagynémet és a szeparatista irányzat mozgalmon belüli ellentéte volt: hiszen a kommunista párt 8000–10 000 tagú területi szervezete egymaga nem tartóztathatta volna fel a fasiszták előretörését. A náci pártnak akkor Bajorországban

[4] PWA 1923–1924. 742. old.

[5] A két cikket közli *Márkus László–Vásárhelyi Miklós:* Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról. 1919–1932. MUOSZ 1975. 185–189. old. – Révai a húszas évek első felében hasonló koncepciót fejtett ki más cikkeiben is, így „A magyar fasizmus fejlődése" és a „Fasizmus és parasztság" című írásaiban. (Chronik des Faschismus, 1924. március 28. 7. füzet 112–115. old.; május 9. 12–13. füzet, 289–292. old.)

32 000 tagja volt, amihez 5200 jól felfegyverzett rohamosztagos járult. Kitér Eberlein a bajor pártok parlamenti és tömegbefolyására, szociális összetételére és politikájára is. Végkövetkeztetése, hogy a jobboldal ellentéteivel időt nyert a munkásmozgalom, amely az egységfront létrehozásával képes elhárítani a fenyegető veszélyt. Remmele május 9-i írásában („A fasizmus májusi offenzívája Németországban") Eberleinnel ellentétben a kommunista párt szervezeti erejének és tömegbefolyásának növekedésében látja a megoldást. Véleménye szerint valamennyi polgári párt és a szociáldemokrácia is „fasiszta ideológia és fasiszta befolyás" alatt áll, azaz fasizálódik. A müncheni fasiszta akció kudarcát a 80 000–100 000 munkás fellépésének tulajdonítja. Cikkében lényegében azt a koncepciót fejti ki, hogy „a fasiszta veszély likvidálása Németországban a kapitalista uralom likvidálását fogja jelenteni".

Több cikk foglalkozik a francia és a spanyolországi fasiszta szervezetekkel is. Treint „Fasizmus, kommunizmus és a Baloldali Blokk Franciaországban" című írásában ismerteti a fasiszta Action Française-nek és a Camelots du Roiban tömörült rohamosztagoknak a tevékenységét. Megállapítja, hogy a soron következő választásokon a Baloldali Blokk, a kispolgárság és a kispolgári vezetés alatt álló munkásszervezetek győzelme várható, amelynek következtében majd a szociáldemokrácia által támogatott labilis demokratikus rendszer jön létre. A kommunista párt feladata ebben a helyzetben az, hogy a lehetőségeket kihasználva következetesen fellépjen az egységfront mellett és visszaszorítsa a fasiszta próbálkozásokat.[6] Az 1924 májusában tartott választások igazolták a helyzetelemzés helyességét.[7] Három hónappal Primo de Rivera diktatúrája előtt írott cikkében Nin áttekinti a spanyolországi fasiszta és jobboldali szervezeteket; közülük a tényleges tisztek illegális szövetségét (Juntas de Defensa) ítéli a legerősebbnek. Kimutatja, hogy az olaszországi fordulat nagyban megnövelte a fasiszta veszélyt, s elhárítására a munkásosztály, erős és fegyelmezett szervezetek híján, csak az egységfront létrehozásával válhat képessé.[8]

[6] Inprekorr, 1923. június 22.

[7] A Francia Kommunista Párt története. Kossuth Könyvkiadó 1968. 90–91. old. – A 83 000-res taglétszámú kommunista párt Munkás-Paraszt Blokkja a leadott szavazatok 10,1%-ával, 875 812 szavazattal, 26 mandátumot szerzett. (PWA 1925–1926. 799. old.; *Sz. Sz. Szalicsev:* Francuzszkaja szocialisztyicseszkaja partyija v period mezsdu dvumja mirovimi vojnami. 1921–1940. Miszl. Moszkva 1973. 67. old.)

[8] Inprekorr, 1923. június 11.

Jellegüket tekintve eltérnek az előzőktől Rákosi Mátyás cikkei. Mintegy átmenetet képeznek a konkrét események kapcsán keletkezett írások és a fasizmust elemző tanulmányjellegű fejtegetések között. Bennük a Mussolini-rendszer első három hónapjának, illetve féléves tevékenységének összefoglaló értékelésére vállalkozott.

Rákosi, bár a Komintern IV. kongresszusa után már nem a VB Elnökségének titkáraként, hanem titkárhelyettesként volt tagja a Komintern irányító apparátusának, még mindig igen jelentős szerepet játszott az olasz kommunista és szocialista párt tárgyalásain.[9]

Első, rövidebb cikkében elsősorban azt elemzi, milyen szerepe volt a fasiszták programjának a tömegmozgalom kibontakozásában, majd a hatalom megragadásában.[10] Megállapítja, hogy ez a demagóg program a fasiszták hatalomra jutása után minden jelentőségét elvesztette. Hangsúlyozza különben, hogy a programnak eredetileg is csak másodlagos jelentősége volt az erőszakhoz képest – ez utóbbiban látja a fasizmus kibontakozásának és uralomra jutásának lényegét.

A meglehetősen vázlatosan kifejtett gondolatsor kibontására Rákosi második cikkében vállalkozott.[11] Kiindulópontja az egyre súlyosabbá váló gazdasági helyzet. Megállapítja, hogy a fasiszta kormányzat nem váltotta be sem az őt hatalomra juttató uralkodó osztály, sem pedig a hozzá csatlakozott tömegek reményeit. A gazdasági válság politikai válsággal egészül ki. Az uralkodó osztály arra törekszik, hogy a fasizmust saját céljai szempontjából kezelhetőbb és eredményesebb politikai rendszerrel, katonai diktatúrával váltsa fel. Ugyanakkor a fasiszta mozgalom belső válsággal küzd, amely a különféle érdekeket képviselő csoportok egymás elleni fellépésében jelentkezik. Mindezek alapján leszögezi, hogy a fasiszta rezsimnek, első féléves tevékenységével, nem sikerült felszámolnia a kapitalizmus válságát, sőt az osztályharc még inkább kiéleződött. A gazdasági és politikai válság megoldására Rákosi csupán

[9] Rákosi a Komintern III. kongresszusát követően, titkárként, az ún. Szűkebb Iroda tagja volt – 1921 őszétől e szervezetet nevezték Elnökségnek — tehát a Komintern 10 legfelsőbb vezetője közé tartozott. A IV. kongreszuson újjáválasztott Elnökségből már kimaradt, és csupán a Komintern VB újonnan létrehozott Titkárságának lett tulajdonképpeni póttagja. (Negyedszázados harc. Akadémiai Kiadó. 1975. 520., 527. old.)

[10] A fasiszták programja és annak megvalósítása. Inprekorr, 1923. március 16. 385–386. old.

[11] Forrongás a fasizmuson belül. Inprekorr, 1923. június 15. 843–844. old.

egyetlen reális lehetőséget lát: a proletárdiktatúrát. A proletárdiktatúra azonban nála – ellentétben az olasz kommunistákkal – nem közvetlen harci jelszó. Úgy látja: a fasizmus olyan helyzetet teremtett Olaszországban, hogy a kispolgárság, a parasztság és a munkásság nagy tömegei véglegesen elfordultak a demokrácia eszményétől és a liberális rendszertől. Hangsúlyozza azonban, hogy ehhez szükség van a kommunisták és a „forradalmi szocialisták" egységfrontjára.[12]

Rákosi is utal rá, hogy Olaszországon kívül más országokban is létrejöhetnek a fasizmus hatalomra jutásának előfeltételei. Amikor azonban e feltételeket, lehetőségeket mérlegeli, abszolutizálja a helyzetet, akárcsak a demokráciából való kiábrándulás esetében: „Mindazonáltal valamennyi országban léteznek jelentős munkásrétegek, amelyek a szociáldemokrata politika következtében kiábrándultak az osztályharcból; azonkívül valamennyi országban megtalálhatók a kétségbeesett kispolgárság széles tömegei. És minden országban meg fogja kísérelni a válságba jutott kapitalizmus, hogy kihasználja ezt a hangulatot, és léprecsalva a kétségbeesett tömegeket, meghosszabbítsa fennmaradását. Ebben az értelemben valamennyi kapitalista országban megvannak a fasizmus előretörésének természetes előfeltételei."[13]

Rákosi cikkeiben megtalálhatók azok a fő gondolatok, amelyek akkor leginkább foglalkoztatták a Komintern vezetőit. Milyen okok következtében alakulhatott ki a fasiszta mozgalom, és miképpen lehetséges, hogy e heterogén összetételű tömeget mozgósítani lehetett az uralkodó osztály, a tőkés társadalom érdekeinek védelmére? Rákosi válaszai azonban közelebb állnak az egyes események kapcsán megjelentetett cikkek leegyszerűsítő szemléletéhez, mint az átfogóbb értékelésekhez. Mondanivalójának lényege ugyanis nem több, mint az az általános megállapítás, hogy a fasiszta tömegmozgalom egy gazdasági és politikai válság eredménye, amely csak az erőszak és a megtévesztő propaganda hatására vált az uralkodó osztályok eszközévé.

Rákosi írásainak érdekessége, hogy tartalmazzák a Komintern IV. kongresszusát követően kialakult, a fasizmus időszakának kommunista programjával kapcsolatos két fő koncepciót. És nem csupán tartalmazzák, de össze is kívánják egyeztetni. Így a Zetkin–Radek-féle koncepciót, amely az egységfront-politika alkalmazását sürgeti, ugyanakkor az olasz és

[12] Ugyanott, 844. old.
[13] Ugyanott.

a német „baloldal" (a Ruth Fischer és Arcady Maslow vezette berlini pártvezetőség) koncepcióját is, amely a proletárdiktatúra következetesebb propagandájában és a forradalmi harcban látja a kiutat. Rákosi úgy igyekszik összeegyeztetni a két irányvonalat, hogy az egységfront megvalósításánál nem hangsúlyozza a munkásosztály és más társadalmi rétegek közvetlen, napi érdekeit képviselő program szükségességét, a különféle irányzatú szervezetek összefogásának lehetőségét, de elveti a fasizmus automatikus összeomlásának elképzelését és ezzel azt a koncepciót is, amely szerint a fasizmus időszakát elsősorban a forradalomra való felkészülésnek kell szentelni.[14] Rákosi vállalkozása a két elméleti elképzelés összeegyeztetésére azonban éppúgy nem járhatott sikerrel, mint ahogy sikertelen volt próbálkozása a két politikai irányzat megbékítésére is a Komintern IV. kongresszusa idején.

Mint említettük, a fasizmussal foglalkozó cikkek második csoportját az átfogó, elemző írások alkotják. Közülük mind színvonalával, mind pedig a korabeli kommunista mozgalomban betöltött szerepét tekintve kiemelkedik Sas Gyula Giulio Aquila néven publikált két munkája, a *Kommunista Internacionálé* című folyóiratban megjelent „Hatalmon a fasizmus" című írása, valamint az orosz és német nyelven (németül két kiadásban) megjelent könyve, „Az olaszországi fasizmus".[15]

Sas Gyula életútjáról viszonylag keveset tudunk. Vázlatos, fehér foltokkal teli, rövid összefoglalása elsősorban visszaemlékezéseken alapul. 1893. december 18-án született Jászberényben. Apja szatócs volt; mindhárom fiát iskoláztatta. Sas a nagyváradi kereskedelmi iskola elvégzése után rövid ideig a budapesti Gazdák Bankjában, ezután Miskolcon, az első világháború kitörésekor pedig Bécsben gyapjúbizományosként dolgozott. 1916-ban megnősült, majd a békéscsabai 101-es zászlóalj bakájaként rövid kiképzés után az orosz frontra küldték. Az októberi forradalmat követően egységével Olaszországba vezényelték, itt szolgált a háború végéig. Ezután rövid ideig a szolnoki kórházban kezelték, majd Pestre került. A Tanácsköztársaság idején már kommunista. Előbb Bokányi

[14] Inprekorr, 1923. június 15. 844. old.; *Rákosi Mátyás:* Italjanszkij fasizm. Rabocseje Izdatyelsztvo „Priboj". Leningrád 1924. 71. old.

[15] Die Kommunistische Internationale, XXIV–XXV. szám. 1923. 62–68. old. Magyarul megjelent: A Politikai Főiskola Közleményei (A továbbiakban: PFK), 1975. 3. szám. 102–131. old.; Fasizm v Italii. Krasznaja Nov. Moszkva 1923., Der Faschismus in Italien. (Hoym) Hamburg 1923. (A második, kibővített és átdolgozott német kiadás ugyanott.)

munkatársa, majd – egy 1931-ből való nyomozati jelentés szerint, amely Sast mint agitátort és megtorló intézkedések irányítóját említi[16] – feltehetően a belbiztonság területén dolgozott.

A Tanácsköztársaság megdöntése után Bécsbe, majd Olaszországba emigrált (itt vette fel a Giulio Aquila nevet), s a Komintern munkatársaként jelentésekben számolt be a helyi eseményekről. 1921 novemberétől a Komintern Varga Jenő irányításával Berlinben szerveződő Információs és Statisztikai Részlegének munkatársaként elsősorban az olasz munkásmozgalmat, párt- és osztályviszonyokat kísérte figyelemmel. E témáról jelent meg első brosúrája 1922 nyarán.[17]

A brosúra rövid első fejezetében már megfigyelhető, hogy Sas a fasizmust mint különös társadalmi jelenséget vizsgálta; nem elégedett meg annyival, hogy pusztán kimutassa ellenforradalmi, terrorista jellegét. Ahogyan azt a bevezető, a fasizmus lényegét meghatározni kívánó sorokban írja: „A fasizmus tipikusan olasz jelenség, amely az ország gazdasági és politikai körülményeiből fakad, amely egyáltalán nem, vagy csupán igen csekély mértékben hasonlít más országok reakciós áramlataira, fehérgárdáira."[18] Sas, akárcsak a többi kommunista munka szerzője, természetesen látta, hogy a fasizmus a tőke nemzetközi méretekben kibontakozó támadásának része. Ám a jelenséget olasz sajátosságnak tekintette, az olaszországi osztályviszonyok, és különösen az uralkodó osztályon belüli csoportok ellentéteiből vezette le. Már e munkájában a fasizmust kifejezetten az ipari tőke eszközének tartotta, amely sajátos, az agrártőke irányzatával ellentétes érdekeitől indíttatva támogatta Mussolini mozgalmát. Sas véleménye szerint a fasizmus, amely a munkásosztály 1920-as vereségét követően jött létre, tulajdonképpen 1921 tavaszáig, amikor az uralkodó osztályok ellentétei még másodrendűek voltak a munkásosztály visszaszorításának feladatához képest, az egyesült reakciót képviselte; ezt követően azonban szembefordult az agrárérdekekkel és a dinasztiával, mivel „feladata már nem csupán a »bolsevista veszély« leküzdése volt, hanem a burzsoáziát foglalkoztató helyreállítási problémák integráns részének megoldása is."[19]

1923-ban publikált írásaiban Sas koncepcionálisan csupán egy lénye-

[16] PI Archívum BM VII. res. 1935-1-6678. 99. old.

[17] Die Italienische Sozialistische Partei. Verlag der Kommunistischen Internationale. Hamburg 1922. 46. old.

[18] Ugyanott, 25. old.

[19] Ugyanott, 29. old.

ges módosítást tesz: a IV. kongresszuson elhangzott elemzések jogosultságát elismerve a fasizmust mint nemzetközi jelenséget mutatja be. Ugyanakkor továbbra is szükségesnek véli hangsúlyozni a fasizmus sajátos voltát: „A »fasizmus« szó ma túlságosan is divatos. Visszaélnek vele. Így neveznek minden ellenforradalmi folyamatot és fellépést, anélkül, hogy behatóan tanulmányoznák a fasizmus lényegét." Már e kiindulópontból is látszik, hogy Sas munkái nem csupán elemző, de polemikus jellegűek is. Vállalják a Kominternben kialakult koncepció összefoglalását – erre Sas konkrétan is utal a *Die Kommunistische Internationalé*ban megjelent tanulmányában –,[20] a fasizmusnak mint új típusú hatalmi struktúrának az elemzését. Ez kitűnik már 1922 decemberében elkészült munkájából is. A „Hatalmon a fasizmus" bevezető részében a következőképpen kezdi a téma kifejtését: „Amellett az általános elképzelés mellett, hogy a fasizmus tulajdonképpen ellenforradalom, egészen a legutóbbi napokig hallani lehetett olyan hangokat is, hogy a fasizmus nem más, mint az *agráriusok fehérgárdája.* Ugyanakkor létezik olyan nézet is, hogy a fasizmus a kispolgárság forradalmi mozgalma, más, kevésbé elterjedt vélekedésekről már nem is beszélve, amelyek például megpróbálják a fasizmust korunk egyik kalandor vállalkozásának tekinteni, amely a társadalomból kiszakadt, deklasszált elemek többé-kevésbé jelentős csoportjára támaszkodik. Az az érdekes, hogy mindezekben és a hozzájuk hasonló ítéletekben és véleményekben benne van az igazság egy része: a hiba ott van, hogy a fasizmusnak mint egésznek tulajdonítják azokat a részleteket, amelyek fejlődésének csupán egyes szakaszaiban jellemzik; emiatt nem tudják megérteni a jelenséget egészében."[21]

Sas vizsgálódásának módszere történeti. A fasizmust nem egy adott pillanatban, hanem fejlődésében elemzi, sajátos történelmi fejlődés termékének tekinti. Igyekszik beilleszteni a konkrét társadalmi környezetbe, amely maga is változik. Így közelíti meg és teszi érthetőbbé a fasizmus sokszínű, nemritkán igen zavaros politikai megnyilvánulásait, a társadalom osztálystruktúrájában elfoglalt helyét és kapcsolódását a különféle osztályokhoz és rétegekhez. E kép felvázolására kísérletet tesz tanulmányában. Sőt, már az első, az Olasz Szocialista Párttal foglalkozó írásában is, de részletesebben csak könyv alakban megjelent, „Az olaszországi fasizmus" című munkájában vizsgálja ezeket az összefüggéseket.

[20] PFK 1975. 3. szám. 105. old.
[21] Ugyanott, 105–106. old.

„A fasizmus fejlődési folyamata" így könyvének nem csupán legterjedelmesebb, hanem egyúttal legfontosabb része is.

A fasizmus keletkezése szempontjából igen fontosnak tartja az első világháborút és az azt követő, 1920 végével záruló időszakot. Fontosnak, annak ellenére, hogy – ezt munkájában több ízben is hangsúlyozza – ebben az időszakban még nem lehet szó a későbbi értelemben vett fasizmusról. Itt különösen hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy a háború mellett fellépő Mussolini vezette csoport nacionalista és soviniszta propagandája elsősorban az ipari tőkés érdekeknek felelt meg. A háború alatt kifejtett tevékenységükkel teljes mértékben elnyerték az uralkodó osztály ezen részének a rokonszenvét, és ami ezzel együtt járt, anyagi támogatását is. A burzsoázia azonban, amelynek a háború nem csupán gazdasági, hanem politikai téren is kedvezett – hiszen Giolitti miniszterelnök lemondásával végső soron elérte az agrárius irányzat kiszorulását a politikai hatalomból –, a háború végére mind gazdaságilag, mind pedig politikailag csődbe jutott. Csakhogy már ebben az időszakban bebizonyosodott, hogy támaszkodhat a demagóg szólamokkal és terrormódszerekkel dolgozó mozgalomra.

Az 1919–1920-as időszakot – azaz az első fasiszta szervezetek megalakulásának periódusát – Sas szerint Mussolini tudatos politikai manővereinek sorozata jellemzi. E manőverek egyetlen célja a tömegbázis-szervezés. Rámutat ugyanakkor, hogy az osztályharc adott szakaszában erre még nem volt mód. Az uralkodó osztály politikájával szembeforduló erők a következetesen háborúellenes politikát folytató munkásmozgalom zászlói alatt csoportosultak, és a fasiszták hiába igyekeztek demokratikus mezbe öltöztetni, sőt „forradalmi mozgalomként feltüntetni" törekvéseiket, komolyabb eredményt nem érhettek el. Sas kimutatja, hogy az első fasiszta program, amelyben a demokratikus szabadságjogok, a bérminimum, a nyolcórás munkanap biztosítása, az üzemi tanácsok elismertetése, a tőke progresszív megadóztatása, a hadihaszon 85%-ának levonása, az egyházi javak kisajátítása egyaránt benne foglaltatott, csupán csekély számú volt szocialista, szindikalista és nacionalista csoportocska megnyerésére bizonyult elegendőnek.[22]

Fordulatra a gyárfoglaló mozgalom után került sor. Az olasz munkások 1920 augusztus–szeptemberében megszállták a gyárakat, és üzemi tanácsaik segítségével irányították a termelést. A tisztán gazdasági jel-

[22] Der Faschismus in Italien. 22–24. old.

legű mozgalom vereséggel végződött. A fasiszták e vereséget követően ismét kísérletet tettek rá, hogy a kispolgári tömegeket az ipari tőke érdekeinek képviseletére sorakoztassák fel. Az idő azonban még nem érett meg erre. Az ipari tőkének még nem voltak megfelelő lehetőségei, az agráriusok pedig egyrészt Giolitti ügyes politikai sakkhúzásával, aki képviselői bársonyszékhez juttatta a fasiszta vezetőket, másrészt pedig azzal, hogy a terrorosztagok jelentőségét felismerve maguk is támogatták, sőt szervezték azokat, befolyásra tettek szert a mozgalmon belül.[23] Ezzel a fasizmusnak egy újabb szakasza, az agrárfasizmus kialakulása és előtérbe kerülése kezdődött meg. Jellemző volt erre a belső ellentétek kiéleződése (egyes képviselők kilépése, Mussolini időleges háttérbe szorulása). Mindebben az uralkodó osztályon belüli két csoport ellentétei fejeződtek ki. Sas megállapítja, hogy 1921 novemberében a párttá alakulás már az ipari burzsoázia befolyásának túlsúlyát mutatja, de az ellentétek a továbbiakban is fennmaradtak. (Többek között ezzel magyarázza a fasizmus eklektikus jellegét is.) Ennek bizonyítéka, hogy ebben az időszakban, tehát 1922 elejétől bontakozik ki a fasizmus erőteljesebb támadása a munkásosztály és szervezetei ellen; megjelenik a „nemzeti szakszervezetek", a fasiszta korporációk szervezésének programja.[24]

Sas munkája igen gazdag adatokban. Végigkíséri Mussolini kormányának tevékenységét egészen 1923 nyaráig, kitér az egyes politikai pártok tevékenységére, a gazdasági helyzet alakulására, részletesen ismerteti a fasiszta programokat, áttekinti szinte valamennyi problémát, amelyet a kor irodalma is felvet. Koncepciója ma is az újdonság erejével hat.[25] Elsősorban az teszi fontossá tanulmányozását, hogy napjainkban ismét több olyan munka jelenik meg, amelyben az olasz fasizmus első időszaka differenciálatlanul, mint az agrárfasizmus példája jelenik meg.[26]

Természetesen nem arról van szó, hogy Sas tagadja az agrárfasizmus szakaszát. Csupán azt mutatja ki, hogy a fasiszta mozgalom kibontakozásának folyamatában ez nem az első, hanem már a második szakasz; osztályjellegét tekintve a fasiszta mozgalom nem változott, tömegbázisát

[23] Ugyanott, 24–29. old.

[24] Ugyanott, 33–35. old.

[25] Sas tanulmányát és könyvét teljes terjedelemben közli: Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici. Editori Laterza 1970.; Il fascismo e partiti politici italiani. Testimonianze del 1921–1923. Capelli Editore. é. n.

[26] *Alatri:* Id. mü, 45. old.; *Ernst Nolte:* Faschismus in seiner Epoche. Piper, München 1963. 255. old.

tekintve azonban szélesedett. Ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy az agrárfasizmus idején is, különösen Mussolini személyén keresztül, érvényesült a nagytőke befolyása, bár a korábbinál átmenetileg kisebb mértékben.

Ami viszont magyarázatra szorul Sas koncepciójában, az maga az „ipari tőke" fogalma. Felmerül a kérdés: itt vajon elírásról van-e szó, és Sas tulajdonképpen nem inkább a finánctőke megjelölésére használja-e ezt a kifejezést? A munka áttekintése után határozottan meg lehet állapítani, hogy nem erről van szó. Sas a korabeli olasz kapitalizmus egyik sajátosságának tartja, hogy az ipari tőke az agrár- és banktőkénél agresszívabb, és ha nem is teljesen önálló, de mindenesetre attól eltérő politikát folytat. Ennek két oka volt. Az egyik ok az olasz kapitalizmus fejlődésének az a jellemzője, hogy a nagyipari vállalatok, amelyek már jóval a fasizmus hatalomra jutása előtt létrejöttek (pl. a Fiat, a Viscosa, a Montecatini, a Pirelli, az Olivetti, az Edison), részvénykibocsátásokkal csak igen kis részben tudták fedezni tőkeszükségleteiket, tehát pénzügyi források tekintetében rá voltak utalva a bankokra. A bankok viszont állandó tőkehiánnyal küszködtek, így elsősorban a kisebb befektetésekkel járó és nagyobb hasznot hozó agrárbefektetéseket finanszírozták és nem az ipart – ez a körülmény, valamint tőkeszegénységük végül is azt eredményezte, hogy az állami hiteleknek, intézkedéseknek is nagyobb mértékben voltak kiszolgáltatva. A másik ok, amely ezzel szorosan összefüggött és még bonyolultabbá tette a helyzetet, magának az államhatalomnak az ingatagsága volt. Az államhatalom megszilárdulását pedig nem csupán az alapvető osztályok harca, hanem az uralkodó osztály egyes csoportjai között dúló küzdelem is gátolta. Mindez az egységes olasz állam létrejöttekor megoldatlanul maradt problémák kései maradványaként élt tovább.

A kibővített KIVB III. plénuma előtt készült fasizmus-elemzések sorában jelentőségüket tekintve is másodsorban kell említeni a Nyikolaj Mescserjakov szerkesztette köteteket. Közülük az első 1923 tavaszán – Sas Gyula könyvének első kiadásával körülbelül egyidőben – jelent meg. „Fasizmus Olaszországban" volt a címe, s Mescserjakov: „A burzsoádiktatúra utolsó formája" című tanulmánya mellett tartalmazta G. M. Serrati „Fasizmus Olaszországban" című írását is.[27] A két tanulmány

[27] Fasizm v Italii. Szbornyik. Goszizdat. Moszkva–Petrograd 1923.; *Ny. L. Mescserjakov:* Poszlednyaja forma burzsuaznoj gyiktaturi. (5–56. old.; *G. M. Serrati:* Fasizm v Italii. (57–59. old.)

közül a korabeli olvasó számára is minden bizonnyal Serrati írása volt az érdekesebb. Serrati részt vett a Komintern IV. kongresszusán, és azt követően Mescserjakov felkérésére készítette el elemzését.

Írásának terjedelmesebb első részében Serrati a fontosabb eseményeket ismertetve, de nem elemezve, áttekinti a fasizmus előretörésének és hatalomra jutásának időszakát. Majd kifejti véleményét magáról a fasizmusról és az antifasiszta harc lehetőségeiről. Megfogalmazásai határozatlanabbak, mint amilyenek a korabeli kommunista irodalomban találhatók, vagy akár a IV. kongresszuson elhangzott állásfoglalások. Politikai szempontból azonban teljesen egyértelműen a kongresszuson elfogadott dokumentumok végrehajtása mellett állt ki. Határozatlansága azoknál a részeknél szembeötlő, ahol a fasizmus funkciójával foglalkozik. Egyik ezzel kapcsolatos megfogalmazása a következőképpen hangzik: „Néha felteszik azt a kérdést, hogy mit jelent a fasizmus győzelme Olaszországban – komédiát vagy tragédiát? Kétségtelen, hogy a mostani időszakban a proletariátus számára tragédiát. De, úgy gondolom, joggal állíthatom, hogy a burzsoázia számára inkább »misztériumot«. A burzsoázia megtalálta eszközét és diktátor típusú emberét. Meglehet, inkább előnyben részesített volna valami »demokratikusabbat«, a lengyel Piłsudskihoz vagy a csehszlovák Beneshez hasonlót, aki képes a szociáldemokrácia segítségével kormányzni. Azonban nem mindig azt leled, amit keresel. Mussolini, a volt forradalmár, aki a munkásosztály soraiból jött – itt a csoda az olasz burzsoázia számára."[28] Serrati nem látja világosan a fasizmus szélsőségesen reakciós jellegét sem. Úgy véli, hogy valamennyi, korábban a demokratikus megoldások mellett fellépő, de a proletárdiktatúrával egyet nem értő erő támogatni fogja a fasiszta kísérletet, sőt csatlakozni fog a fasizmushoz. Ez koncepciójának lényege a reformista szociáldemokrácia értékelésekor is. Serrati itt először azt fejtegeti, hogy az olaszországi „demokratikus" lapok – amelyek az osztályegyüttműködést hirdették és még néhány hónappal korábban, a római szocialista kongresszusig a reformista szociáldemokrácia nem hivatalos orgánumai voltak – most átálltak a fasizmus oldalára. Majd megemlítve D'Aragona, Baldesi, Turati tárgyalásait, egyezkedési kísérleteit a fasisztákkal, kijelenti: „... a reformisták e lépései világos bizonyítékai a reakcióval való elkerülhetetlen összeolvadásuknak".[29]

[28] *Serrati:* Id. mű, 83. old.
[29] Ugyanott, 92–93. old.

Eltekintve néhány részletkérdéstől – mint amilyen például a munkások részvétele a fasiszta szervezetekben (ezt Serrati „az éhségnek és az erőszaknak" tulajdonítja) – ez a koncepció lényegében megegyezik a Kominternben ekkor már túlhaladott „egyesült reakció" elképzeléssel. Ennek megfelelően szűken fogja föl az antifasiszta harc lehetséges bázisát is. A fasizmus ellen eszerint kizárólag a munkásokat lehet mozgósítani. Ehhez azonban az szükséges – és itt Serrati véleménye teljesen megegyezik az OKP Bordiga képviselte irányzatáéval –, hogy egyrészt a munkások mindannyian forduljanak el a fasizmustól, másrészt a fasizmuson belül kiéleződjenek az ellentétek. Ekkor kell majd színre lépnie a kommunista pártnak: „Amennyiben a forradalmárok erre a napra pártapparátusukat egységessé, fegyelmezetté és cselekvőképessé formálják, amennyiben képesek létrehozni tömegpártjukat, és nem csupán egy szektát, úgy minden kétséget kizáróan győznek."[30]

Serrati írásának értékeléséből könnyen megállapíthatók azok a motívumok, amelyek megfogalmazásait befolyásolták. Közülük a leglényegesebb, hogy Serrati a Komintern IV. kongresszusán és a kongresszust követően is a legfontosabb feladatnak a szocialista baloldal és a kommunisták egyesülését, illetve a jobboldali szocialistáktól való elhatárolódást tartja. Mindez befolyásolja fasizmus-értékelését és az antifasiszta harccal kapcsolatos elképzeléseit is. Csupán egy dologban nem ért egyet az olasz kommunistákkal: abban, hogy azok nem hajlandók együttműködni a szocialista baloldallal.

Serrati fejtegetéseiből az is kitűnik, hogy az olasz szocialista baloldal a kommunistáknál is határozottabban vallotta: a fasizmus időszakát a forradalomra való felkészülés szervezeti előkészítésére kell felhasználni. Lebecsülte azokat a nehézségeket, amelyek a fasiszta rendszer lényegéből következtek. Nem látta, hogy az elsődleges feladat – éppen mivel a fasizmus a munkásmozgalom számára igen kedvezőtlen körülményeket teremtett –, magának a fasiszta rendszernek a felszámolása. Egy lényeges körülményről azonban nem szabad megfeledkezni: Serrati 1922 decemberében–1923 januárjában Moszkvában írta munkáját. Nem tartózkodott otthon Mussolini hatalomátvételekor, és csak másod-harmadkézből kapott hírek alapján tájékozódhatott az otthoni állapotok felől. A Komintern-kongresszuson pedig az olaszok, így Serrati számára sem a fasizmus elemzése tűnt a legfontosabb feladatnak, hanem a két párt

[30] Ugyanott, 99. old.

egyesülésének lehetőségei. Érdekes módon Serrati, aki 1920-ban és 1921-ben, a Komintern II., illetve III. kongresszusa idején nem látta időszerűnek az egyesülést, most elsősorban a fasiszta terror hatására változtatta meg álláspontját. Serrati csak most tanulta meg „a fasizmus nagyszerű (bár igen sokba kerülő) szemléltető leckéit".[31] Moszkvában és később Olaszországban is úgy politizált, ahogyan azt Lenin remélte tőle: igyekezett, hogy semmiféle okot ne szolgáltasson a bizalmatlanságra. (Lenin, akit betegsége megakadályozott abban, hogy személyesen beszéljen Serratival, december 11-i, Lazzarinak írt levelében kifejtette azt a reményét, hogy Serrati elő fogja segíteni a pártegyesülést. Lazzarira abban az esetben számított volna elsősorban, ha Serrati „talán akaratlanul is" nehézségeket támaszt.)[32] Serrati február 26-án érkezett vissza Olaszországba, ahol megpróbálta kiszorítani az *Avanti!* szerkesztőségéből a kommunistaellenes irányzatot. Március 1-én azonban letartóztatták, és csak június 5-én szabadult ki. Ennek következtében nem tudott részt venni az Olasz Szocialista Párt 1923. április 15–18-i rendkívüli kongresszusán sem, ahol az egyesülés ellenzői kerültek többségbe. Ezt követően június 20-án Maffival, Francesco Buffonival, Riboldival és Mario Malatestával együtt kiadta a *Pagine Rosse* című lapot, amelyben az egyesülés mellett agitált. E tevékenységükért augusztus 3-án kizárták őket a szocialista pártból. (A szocialista párt ekkor már csupán 500 helyi szervezettel és 12 000 taggal rendelkezett. Ebből 4000 volt Serrati híve, az ún. harmadik internacionálésok.) Ezt követően Serrati újabb kongresszus összehívását követeli. Egyrészt a kizárás tényét igyekszik megtámadni, másrészt szorosan együttműködve a kommunista párttal (együtt jelentetik meg a *L'Unitát*, valamint hetilapjuk, az *Il Piu Avanti* és a kéthetente megjelenő *Pagine Rosse* is egyértelműen kommunista irányvonalat követ), a szocialista pártban maradt ellenzéket próbálja megnyerni.[33]

Mescserjakov második tanulmánygyűjteménye 1923 nyarán jelent meg. A kötet tizenhat írást tartalmaz, amelyekben egy-egy kommunista

[31] Lenin írja 1922 februárjában „Egy publicista jegyzetei" című munkájában: „... hajthatatlanul forradalmi világnézetre és forradalmi cselekvésre kell nevelni a tömegeket; gyakorlatilag és gyakorlatiasan kell felhasználni a fasizmus nagyszerű (bár igen sokba kerülő) szemléltető leckéit, s ez biztosítani fogja az olasz kommunizmus győzelmét." (LÖM 44. köt. 418. old.)

[32] *Lenin* a Kommunista Internacionáléról. Kossuth Könyvkiadó 1969. 357–358. old.

[33] PWA 1923–1924. 727–729. old.

vezető vagy Komintern-szakreferens körvonalazza elképzeléseit a fasizmusról, illetve az egyes országokban kialakult helyzetről.[34] (A kötet előkészületeiről Buharin már 1923 februárjában, a KIVB fasizmus-vitáján beszámolt.) Hiba lenne azonban a tanulmányokban kifejtetteket, vagy akár Mescserjakov utószavának koncepcióját a Komintern hivatalos állásfoglalásának tekinteni. Az eszmefuttatások csupán az egyes szerzők gondolatait közvetítik. A gyűjtemény inkább abból a szempontból érdekes, hogy első ízben írtak benne a fasizmusról olyan vezető kommunisták, mint a lengyel Maria Koszutska (Kostrzewa néven), a litván Vincas Mičkevičius-Kapsukas (Mickiewicz-Kapszukasz néven), a japán Sen Katayama, az amerikai A. Trachtenberg, a cseh A. Goldfabr, a finn J. Lassi, a jugoszláv G. Pënov, az észt G. Poegelman és a lett O. Dzenis. Ausztriáról Nikodim (Londoni) nevű szerző írt,[35] a szovjet történészek közül N. Jordanszkij és a később agrártörténetíróként ismertté vált Sz. Tyimov.

A fasizmussal foglalkozó korabeli irodalomban jelentős helyet betöltő, közismert munka tanulmányai két csoportra oszthatók. Két írás, Mescserjakov és Jordanszkij terjedelmes munkája kísérletet tesz a fasizmus általános meghatározására. A többi, jóval rövidebb tanulmány az egyes országok helyzetét elemezve írja le a jobboldali és a fasiszta jellegű szervezetek tevékenységét. Ez utóbbi csoportban is vannak azonban szerzők, akik a konkrét események ismertetése, az egyes szervezetek leírása mellett a fasizmus jellegének általánosabb jellemzésére, meghatározására is vállalkoznak. (A kötet egyik érdekessége, hogy nem tartalmaz elemzést az olaszországi helyzetről.)

Mescserjakov és Jordanszkij koncepciója eltér egymástól. Ellentétük lényegében annak a két elképzelésnek a felbukkanását mutatja, amelyek a húszas évek második felétől egyre határozottabban jelentkeznek a marxista, illetve marxista igénnyel írt munkákban. A nézeteltérés lényege

[34] Mirovoj fasizm. Szbornyik. Goszizdat. Moszkva–Petrográd 1923.

[35] A szerzők között akadt egy titokzatos személy is, a német fasiszta mozgalmat elemző Heinz Möller. Életéről keveset tudunk, csupán a húszas évek elején kifejtett tevékenységéről maradtak fenn dokumentumok. Eredeti neve Ivan Gyevodomikov volt, és Ukrajna fővárosában, Kijevben született 1897-ben. Azok közé a bolsevikok közé tartozott, akik a Komintern megbízásából utaztak külföldre, hogy segítsék az egyes kommunista pártok munkáját. Neve Németországban mint a kommunista *Nord-westdeutsche Echo* brémai lap kiadójáé vált ismertté. A Möller álnéven kívül használta a Heinz Günther nevet is. (ZStA – Auswärtiges Amt. Nr. 25661. 15. old.) 1923 februárjában tért vissza Moszkvába, ahol – továbbra is Heinz Möller néven – a Kominternben dolgozott.

az, hogy az egyes szerzők különböző szerepet tulajdonítanak a fasizmus tömegbázisát alkotó társadalmi osztályoknak és rétegeknek. Mussolini hatalomra jutása után, tehát a IV. kongresszus idején és azt követő hónapokban a kommunista szerzők nagy többsége, bár felfigyelt a fasizmusnak a korábbi uralmi rendszerektől eltérő jellegére, a legfontosabbnak mégis a fasizmus ellenforradalmi lényegének és ezzel összefüggésben tőkés, imperialista vonásainak kimutatását tartották. „A fasizmus a burzsoázia nyílt, semmivel sem leplezett diktatúrája" – írja Mescserjakov.[36] Jordanszkij és Möller kivételével lényegében ezt a koncepciót képviseli a többi szerző. Különbségek, nem is elhanyagolható különbségek azonban itt is akadnak. Nem minden szerző osztja ugyanis Mescserjakovnak azt a nézetét, hogy a fasizmus lényegében „a proletárforradalom elkerülhetetlen kísérője", azaz egy olyan jelenség, amely törvényszerűen megjelenik az imperializmus válságának utolsó szakaszában, s lényegében nem más, mint az uralkodó osztály utolsó elkeseredett és reménytelen kísérlete a forradalom megakadályozására, „a burzsoá államhatalom utolsó formája".[37] Az egyes országokban kialakult fasiszta és fasiszta jellegű mozgalmakat elemezve ugyanis a legtöbben az adott ország sajátos társadalompolitikai, strukturális és gazdasági helyzetét és annak előzményeit vizsgálva keresik a fasizmus gyökereit, nem tekintik a fasizmust a fejlődés elkerülhetetlen lépcsőfokának. Különbség továbbá, hogy valamennyien hangsúlyozzák ugyan a finánctőke meghatározó szerepét a fasizmus kibontakozásában, ugyanakkor azonban rámutatnak arra, hogy e folyamatban jelentős szerepet játszanak az uralkodó osztály más rétegei is, nem utolsósorban a még meglehetősen nagy gazdasági és politikai súllyal rendelkező nagybirtokosok. Ezen túl – különösen Andrés Nin és Kostrzewa – fontosnak, sőt lényegében előfeltételnek tekintik a társadalmi struktúrában bekövetkezett változást, valamint – például Nin, aki a spanyol és az argentin fejlődést elemzi – „a kispolgárság és a deklasszált elemek *szervezett* [Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*] tevékenységét".[38] Nin kimutatja, hogy lényegében Argentínában is megtalálhatók azok a válságjelenségek, amelyek kiválthatnak egy fasiszta típusú fejlődést, de „az ehhez szükséges kis földtulajdonosok és kispolgárok jelentős tömegei nem alakultak ki".[39]

[36] Mirovoj fasizm. 56. old.
[37] Ugyanott, 278., 56. old.
[38] Ugyanott, 135. old.
[39] Ugyanott, 265–266. old.

Kostrzewa Lengyelországgal foglalkozó tanulmányában nagyobb teret szentel a fasizmus meghatározásának: „A fasizmus az osztályharc gyakorlatilag ellentétes és ellenséges tényezőinek és tendenciáinak sajátos együttműködése, egy olyan együttműködés, amelyet a háborút követő periódus specifikus körülményei váltottak ki." Először, az első csoportba osztva, a fasizmus tömegbázisát alkotó társadalmi rétegek (kispolgárság, parasztság, értelmiség, a munkásosztály elmaradott része) helyzetét és szerepét vizsgálja. Megállapítja, hogy a társadalmi erők a gazdasági és politikai válság hatására radikalizálódtak, de nem a forradalmi kiút, hanem az ellenforradalom, „a kapitalista gazdaságot helyreállító erős kormány" érdekében lépnek fel. Ebben az értelemben a fasizmust „a háború utáni bomlási folyamat során gyorsan proletarizálódó kispolgárság és értelmiség széles tömegei lázadásának" tekinti, s úgy értékeli, mint annak következményét, hogy „az elmaradott proletár és félproletár elemek" elfordultak a polgári demokráciától, kiábrándultak a forradalomból, s már nem bíznak a munkásosztály erejében sem. Kostrzewa ezután második csoportként az uralkodó osztállyal foglalkozik, amely meghatározza a folyamatot. Tevékenysége megváltozott helyzetével és lehetőségeivel függ össze. Ennek rövid vázolása során vonja le Kostrzewa a végkövetkeztetést: a fasizmus annak világos felismerése folytán jött létre, hogy a tőkének totális diktatúrára van szüksége; a fasizmus az uralkodó osztály olyan kísérlete, amelynek célja az államapparátus feletti ellenőrzés megtartása, valamint a gazdasági bomlás politikai eszközökkel való feltartóztatása.[40]

Jordanszkij és különösen Möller még tovább megy ezen az úton. Míg ugyanis Kostrzewanál csak formai problémát jelent, az összkép kialakulását zavarja a két csoport különválasztása, de az egy pillanatra sem kétséges, melyik csoport tölti be a vezető szerepet, melyiknek az érdekeit jeleníti meg a fasizmus, addig Jordanszkij már egy „paraszti-kulák" jellegű mozgalomról ír, amely „új ideológiája és új államformája által szellemileg és fizikailag béklyózza meg a forradalmi proletariátust". Jordanszkij úgy véli: a fasizmus lényege az, hogy a burzsoázia kompromisszumot köt hatalmának fenntartása érdekében a kispolgársággal, hogy a „világvárossal" szemben felvonultathassa a „falu és a vidék" parasztságát és a kisváros burzsoáziáját.[41] Bár fejtegetéseit éppenséggel

[40] Ugyanott, 149–150. old.
[41] Ugyanott, 76. old.

nem teszi világosabbá a spengleri terminológia használata, annyi megállapítható, hogy Jordanszkijnál a fasizmus bizonyos mértékben már osztályok feletti jelleget ölt. Ennek reakciója Mescserjakov bírálata. Mescserjakov – igen szélsőségesen érvelve – Jordanszkij két alapvető állítását kérdőjelezi meg. Egyrészt szerinte a fasiszta mozgalom szociális összetételének nincs különösebb jelentősége, hiszen az uralkodó osztályok sohasem voltak képesek irányító tevékenységüket és hatalmukat egyedül önmaguk gyakorolni, másrészt pedig a mozgalom ideológiája sem jelent újat a korábbi polgári nézetekhez képest.[42]

Möllernél ez a koncepció már határozottabban figyelhető meg. A németországi eseményeket, a jobboldali szervezeteket és különösen a nemzetiszocialista mozgalmat igen jól mutatja be, majd kifejti álláspontját. A fasiszta szervezetekkel kapcsolatban kijelenti: „Ezt a szervezetet, amely az olasz példa után a fasizmus elnevezést kapta, a nagyburzsoázia finanszírozza, de magában rejti az önállóvá válás, egy sajátos bonapartizmussá alakulás tendenciáját is."[43] Möllernél nem csupán az az érdekes, hogy írásában elsők között utal a fasizmus és a bonapartizmus közti hasonlóságra, hanem az is – és témánk szempontjából ez a fontosabb –, hogy a leghatározottabban ő veti fel a szerzők közül az egységfront antifasiszta változatának koncepcióját: „A munkások egységes tömegként állnak szemben a fasizmussal, és amennyiben a kommunista pártoknak a szociáldemokrata vezetők szabotázsa ellenében sikerül e tömegeket egységfrontba tömöríteniük, úgy ez az egységfront *nemcsak a fasiszták hatalomért folytatott harcát és a nehézipar vezető köreinek terveit kárhoztatja biztosan sikertelenségre, hanem ugyanakkor elősegíti a fasiszta mozgalom gyors felbomlását is.*"[44] Írásából igen egyértelműen kitűnik, hogy nem csupán azért tartja szükségesnek és fontosnak az antifasiszta harc kibontakoztatását közvetlenül az első fasiszta szervezetek megjelenésekor, mivel a munkásmozgalom erőit ekkor még nem érintette a

[42] Ugyanott, 289. old. – Arról, hogy vajon van-e a fasizmusnak sajátos ideológiai rendszere, szélesebb körű vita bontakozott ki, amely egészen a III. plénumig, sőt azt követően is folyt. Tegyük hozzá: még napjainkban sem ért véget. G. Szandomirszkij szintén tagadja létezését (Fasizm. Moszkva–Petrográd 1923. 3. old.), a munkájával vitatkozó A. Antonov (Ocserki fasizma v Italii. Moszkva 1923. 29. old.) viszont „elsietettnek" ítéli e következtetést. 1924-ben Georg Tscharmann a fasizmus ideológiáját „régi lim-lomnak" nevezi, és mint ilyet lényegtelennek. (Der Weg der Intellektuellen. Verlag für Literatur und Politik. Bécs 1924. 32. old.)

[43] Mirovoj fasizm. 96. old.

[44] Ugyanott, 119–120. old.

forradalmi fellendülést követő visszaesés, és a harci feltételek számukra kedvezőbbek voltak, hanem azért is – és elsősorban azért –, mivel úgy véli, hogy a fasiszta mozgalom, amennyiben nincs lehetősége a hatalom megragadására, eleve felbomlásra van kárhoztatva.

A korabeli fasizmus-értékelések között érdemes figyelmet szentelni Bergler „A fasizmus az ellenforradalom rohamosztaga" című brosúrájának.[45] Bergler nem részletezi az eseménytörténetet, inkább az olasz fasizmus társadalmi gyökereit kutatja. Történelmi analógiákat keresve ő is visszanyúl Marxhoz. Míg azonban Möllernél, aki a németországi fasiszta mozgalom helyzetét és lehetőségeit elemzi, még csak tendenciaként merül fel a fasizmus viszonylagos önállósulása, addig ebben a munkában már kiforrott koncepcióval találkozhatunk. Az olasz fasizmus első hónapjait áttekintő Bergler ugyanis már egyértelműen kijelenti, hogy a fasizmus lényege azonos a bonapartizmuséval: „*Kitűnő analógiára* lelhetünk az 1848-as *Franciaországban.* Amikor a liberális burzsoázia veszélyeztetettnek érezte magát a proletariátus által, maga fegyverezte fel Louis Bonaparte banditáit a proletárok ellen; de azok, miután lecsendesítették a proletariátust, a burzsoáziát is elkergették, és létrehozták III. Napoleon katonai diktatúráját. *A fasizmus* [itt Mussolini diktatúrájáról van szó – *Sz. G.*] vonzó példa, amelyet a burzsoázia mindenütt igyekszik követni. De amikor e bérencek segítségével valóban sikerül lecsendesítenie a proletariátust, mint például Olaszországban, maga is annak a veszélynek teszi ki magát, hogy saját pretoriánusainak diktatúrája alá kerül. *A burzsoá liberalizmus csak abban az esetben menekülhet meg tartósan a proletariátus fenyegetésétől, ha önmagát aláveti pretoriánusai katonai diktatúrájának.*"[46]

A fasizmus és a bonapartizmus összevetésére Müller és Bergler mellett sokan mások is vállalkoztak a korabeli marxista irodalomban. A szerzők többsége azonban (pl. Radek) a marxi elemzést elsősorban a kispolgárság politikai arculatának és társadalmi elhelyezkedésének meghatározásánál veszi igénybe. Az első olyan koncepció, amely e két fogalmat tulajdonképpen azonosítja, Thalheimeré.[47]

[45] *Bergler:* Fasizm – najomnij otrjad kontr-revoljucii. Goszizdat. Ukraini 1923.

[46] Ugyanott, 22. old.

[47] Über den Faschismus. Újra közli: Faschismus und Kapitalismus. Theorien über die sozialen Ursprünge und die Funktion des Faschismus. Párizs 1972. 19–38. old. – – Napjainkban ismét előtérbe került a fasizmus hasonló jellegű megközelítése. (Lásd erről *Nemes Dezső:* A fasizmus kérdéséhez. Magvető 1976.) Ezek a mai törekvések

A korabeli marxista irodalomban tehát már egyértelműen körvonalazódott az a gondolat, hogy a fasizmus a kapitalizmus rendszerében többet jelent egyszerű államforma-változásnál, bár a változás lényegét még nem sikerült egyértelműen megfogalmazni. A megközelítés sokoldalú: egyrészt vizsgálja a fasizmusnak az uralkodó osztályhoz, illetve annak egyes csoportjaihoz való viszonyát, a mozgalom tömegbázisának jellegéből fakadó sajátosságait, a hatalomért küzdő és a már hatalmon levő fasizmus közötti különbséget, másrészt mindezeket figyelembe véve igyekszik meghatározni a munkásmozgalom feladatait. Lényegében tehát minden fontosabb, a fasizmus marxista meghatározásához szükséges elemet felvillant. Általánosan elfogadott összefoglaló szintézis azonban még nem jött létre. Ez a feladat a Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságának III. ülésére várt.

2. Az olasz munkáspártok bírálata a Komintern III. plénumán

A Komintern kibővített Végrehajtó Bizottsága 1923. június 12-én ült össze. Mint már láttuk, a KIVB mind a fasizmus hatalomra jutását megelőző időszakban, mind pedig a Marcia su Romát követően, messzemenően figyelembe véve az olasz munkásmozgalomban kialakult bonyolult helyzetet, igyekezett tartózkodni az OKP politikájának nyilvános bírálatától. A párt vezetőivel folytatott eszmecserék során viszont a KIVB tagjai gyakran éles szavakkal fogalmazták meg eltérő véleményüket (így az Arditi-ügy kapcsán 1921 végén és a IV. kongresszus idején). Megfelelő káderek hiányában azonban minden esetben kénytelenek voltak megelégedni ígéretekkel. Ígéretekkel, amelyek végrehajtását a Bordiga-vezetés egy pillanatig sem gondolta komolyan. Ilyen előzmények után került sor az olasz kérdés vitájára a plénum első napirendjének, a VB beszámolójának részeként.

A napirend előadója, Zinovjev, ezúttal már nem részletkérdésekben vitatkozott az olasz pártvezetéssel. Nem feszegette ugyan az OKP korábbi hibáit, viszont annál határozottabban mutatott rá a Bordiga-vezetés helyzetelemzésének képtelenségeire a Marcia su Roma óta eltelt időszak-

azonban inkább arra irányulnak, hogy a Thalheimer előtti helyes irányvonalat folytassák, tehát a marxi elemzésből hasznosítható részek felhasználását és nem a sematikus azonosítást tekintik feladatuknak. (Vö. *A. A. Galkin:* Szociologija neofasizma. Nauka. Moszkva, 1971. 31. old.)

ban. „Már a IV. kongresszus idején világos volt a Komintern VB előtt, hogy Olaszországban a főellenség Mussolini – mondotta Zinovjev. – Az Olasz Kommunista Párt Bordiga vezette Központi Bizottsága más álláspontot foglalt el ebben a kérdésben. Az olasz küldöttség azt állította, hogy a főellenség nem Mussolini, hanem, akárcsak korábban, Serrati."[48] Ezt követően Zinovjev meglehetősen ironikus hangon ismerteti a kommunisták álláspontjának változását a szocialista párttal kapcsolatban. A szocialisták római kongresszusa után a Komintern a két párt egyesülését sürgette. Ekkor Bordigáék egyszerűen „elszabotálták" a határozat végrehajtását. Amikor viszont bebörtönözték a Kominternhez való csatlakozásért fellépő szocialista baloldalt, így a szocialista párton belül többségre jutott a Pietro Nenni–Arturo Vella irányzat, s a Komintern – figyelembe véve a megváltozott helyzetet – a két párt antifasiszta egységfrontját javasolta, Bordigáék elővették az egyesülésről szóló határozatot, és annak végrehajtása mellett kardoskodtak.

Zinovjev nem csinált titkot abból, hogy a Komintern vezetői most elszánták magukat rá: „bármibe is kerül, létrehozzák az Olasz Kommunista Párt olyan Központi Bizottságát, amely valóban garancia lesz a Komintern határozatainak végrehajtására".[49]

Ehhez hasonló, bár formájában szolidabb az a bírálat, amely az olasz munkásszervezeteket az egységfronttaktika és a munkás-paraszt kormány stratégiájának alkalmazásával kapcsolatos magatartásuk miatt érte. Zinovjev, aki a plénumon igen határozottan azon az állásponton volt, hogy „a munkás-paraszt kormány jelszava a proletárdiktatúrához vezető *utat* jelenti"[50], és döntő szerepe van az antifasiszta harcban, azért marasztalja el az olasz munkáspártokat, hogy nem ismerték fel a parasztság megnyerésének fontosságát. „Se a reformisták, se a kommunisták, se a maximalisták nem mozdították az ujjukat sem annak érdekében, hogy a parasztokat a fasiszták ellen vezessék. Nem elég világos számukra, hogy a jelenlegi fasiszta Olaszországban a munkás-paraszt kormány jelszavát minden másnál inkább alkalmazhatnák."[51]

Zinovjev beszámolóját éles vita követte. A IV. kongresszushoz képest

[48] Protokoll der Konferenz der erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale. Moskau, 12–13. Juni 1923. (A továbbiakban: Protokoll der Konferenz). Hoym. Hamburg 1923. 18. old.

[49] Ugyanott, 20. old.

[50] Ugyanott, 38. old.

[51] Ugyanott, 40. old.

azonban a helyzet egy dologban lényegesen megváltozott. Mivel az OKP vezetőinek Bordiga vezette szárnyát nem képviselhette senki – tagjai Mussolini börtönében ültek –, az ekkor már a centrumhoz tartozó, a Gramscival szimpatizálókkal együttműködő Terracini (a plénumon Urbani néven szerepelt) lépett fel a Tasca–Scoccimarro képviselte irányvonallal szemben. A frontok így leegyszerűsödtek, ez azonban közel sem jelentette, hogy a megoldás is egyszerűbbé vált volna.

Terracini szinte teljes mértékben az olasz párt balos irányvonalát fejtette ki. Kétségbe vonta a KIVB értékelésének helyességét a szocialisták római kongresszusáról, majd felrótta a Komintern-küldötteknek, hogy különböző állásfoglalásokat képviseltek Olaszországban: az egyik a két párt egyesülését sürgette, a másik az egységfrontot, az együttműködést.[52]

Elsőként Radek válaszolt Terracini vádjaira. Lényegében nem tett mást, mint hogy ismertette és ismételten megerősítette a KIVB korábbi állásfoglalását: a kommunista párt elzárkózó magatartását nem menti, hanem súlyosbítja a szocialista pártvezetés egységfrontellenes magatartása. A kommunisták nagy lehetőséget szalasztottak el azzal, hogy nem leplezték le a szocialista vezetőket, s ha közvetve is, de gátolták az antifasiszta összefogást.[53]

Manuilszkij (Beruzzi és Dimitri néven szerepel a jegyzőkönyvben) beszédében mentegetni igyekezett az OKP vezetését. Támadta Radekot, aki – véleménye szerint – azt fejtette ki, hogy az OKP felelős a fasizmus hatalomra jutásáért.[54] Manuilszkij beszédéből, valamint Radek egy utalásából ugyanakkor megállapítható, hogy Manuilszkij volt a Kominternnek az a képviselője, aki a két párt együttműködését sürgette, és megértőbb magatartást tanúsított az olasz kommunistákkal szemben, mint a másik képviselő, Rákosi Mátyás. Ezért is furcsa kissé, hogy Terracini a kongresszuson éppen az ő általa képviselt irányvonalat támadta a legélesebben. Furcsa, bár az ok kézenfekvő: Manuilszkij, aki korábban a KIVB-ben minden elkövetett annak érdekében, hogy az olasz párt nehéz helyzetére való tekintettel tompítsa a pártvezetés bírálatát, most kénytelen volt kijelenteni: „az olasz kérdésben egyetért a VB fenntartásaival".[55]

[52] Ugyanott, 46–47. old.

[53] Ugyanott, 62. old.

[54] Ez a rész hiányzik a jegyzőkönyvből, viszont közli a plénum bulletinje. (Bulletin der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale. [A továbbiakban: Bulletin]. 7. szám. 1. old.)

[55] Protokoll der Konferenz. 77. old.

Ezt azért tartotta szükségesnek, mert az olasz delegáció éppen rá, mint Komintern-küldöttre hivatkozva bírálta a KIVB álláspontját.

A szocialista párt baloldali frakcióját a vitában Saitta képviselte. (Ez valószínűleg Maffi fedőneve; rajta kívül a plénumon Vincenzo Pagella vett részt a szocialisták közül.) A fasizmus elleni harc helyzetéről, lehetőségeiről nem beszélt, csak a pártegyesüléssel kapcsolatos szocialista nézeteket foglalta össze. Érzékeltette, hogy a szocialista baloldal nem kívánja levetetni a napirendről az egyesülést, de a Bordiga-vezetés koncepciója miatt pillanatnyilag inkább csak együttműködésre hajlandó.[56]

Saittát követően kapott szót Tasca. (A plénumon Serra néven szerepelt.) Beszédében élesen elítélte a pártvezetést, az egész párt antifasiszta politikáját: „Vajon megtett-e mindent [ti. a párt. – *Sz. G.*], ami erejéből tellett? Nem. Nagy harci lehetőségei voltak. A párt, amennyiben felhívással fordul az egész munkásosztályhoz a reakció elleni harc érdekében, elsőrendű pozíciókat biztosíthatott volna a maga számára. Pártunk ezt nem tette meg, mivel vezetői, akik mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a párt tisztaságát mindenáron megőrizzék, sohasem jutottak el a tömegekhez."[57] Míg a párttagok egyénileg részt vettek az antifasiszta harcokban, a párt maga „nem adta pecsétjét" az egységes akciókra. „Ez a felfogás nem vezethetett máshoz, mint kudarchoz."

Scoccimarro (Negri néven szólalt fel) elvileg egyetértett Tascával. „A forradalom jövője a tömegekkel való kapcsolattól függ" – mondotta. De míg az irányvonal megváltoztatásának szükségességéről csak általánosságokban beszélt, azt viszont határozottan megmondta, hogy fenntartásai vannak a szocialistákkal szemben.[58]

Rákosi Mátyás, a másik livornói Komintern-küldött, az utolsó felszólaló volt az olasz kérdés vitájában. Állásfoglalása korábbi véleményének ismeretében nem meglepő – ugyanis ismét közvetíteni próbált. Beszédének bevezetőjében igyekezett megnyugtatni az olasz kommunistákat, hogy senki sem vádolja őket a fasizmus hatalomra jutásáért.[59] A továbbiakban azonban szinte kizárólag a szocialista párt baloldalát dicsérte és a kommunista pártvezetést bírálta. Legnagyobb hibájául azt rótta fel, hogy „szo-

[56] Ugyanott, 80–81. old.

[57] Ugyanott, 82. old.

[58] Ugyanott.

[59] Zinovjev is hangsúlyozta zárszavában, hogy kritikai észrevételeit fenntartja, de félreértés ne essék, nem a KP-t teszi felelőssé a fasizmus hatalomra jutásáért. (Ugyanott, 100. old.)

cialista barátainkat nem támogatta súlyos harcukban. Az Olasz Szocialista Pártban tomboló súlyos harcok idején a csendes szemlélő szerepét játszotta . . ."[60]

A plénum idején ülésező olasz bizottság vitáiban az OKP vezetésén belüli két irányzat határozottabban elkülönült, és tagjai világosabban is megfogalmazták eltérő álláspontjukat.[61]

A többséget, tehát tulajdonképpen a Bordiga-féle irányvonalat képviselő Gramsci, Scoccimarro és Terracini felszólalásában azt fejtegette, hogy a fasizmus uralmát hamarosan forradalmi válság fogja megszakítani. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a párt fő feladata továbbra is „tisztaságának" megőrzése, erőgyűjtés az elkövetkezendő időszak forradalmi harcaira. Az olaszországi helyzetet alapvetően tévesen jellemezték. „Az a helyzet, amelyet a fasiszta kormányzat idézett elő, objektíve jóval kedvezőbb a kommunisták tevékenysége szempontjából, mint a korábbi."[62] A szocialistákkal való együttműködést ezen az alapon jóval határozottabban utasították el, mint ahogyan az a plenáris üléseken elmondottakból gondolható volt. A bizottsági ülések vitájából kitűnik, hogy nemcsak az egységfront ellen volt kifogása a többségnek, hanem ellenezte a két párt egyesítését is. Gramsci a következőkkel indokolta álláspontjukat: „Nem szeretnénk, ha Olaszországban ugyanaz történne, mint Magyarországon, hogy az egyesülés következtében a forradalmi hullám közeledtekor ugyanazt tegyük, amit a magyar elvtársak tettek, és amiről ők maguk is úgy vélekednek, hogy nem volt teljesen helyes. Olaszországban ma ugyanolyan a helyzet. A fasiszta kormányzat periódusát követően a proletariátus döntő harcainak periódusába lépünk, a hatalom kivívásának időszakába. Ez a periódus a többé-kevésbé távoli jövőben beköszönt. Nehéz megmondani, hogyan fog alakulni az olaszországi helyzet közvetlenül a hatalom megragadásáig, de feltételezni lehet, hogy a fasizmus felbomlása a proletariátus hatalomért folytatott döntő harcának kezdetét jelenti."[63]

A kisebbség közel sem volt ilyen optimista az olaszországi helyzet megítélésében. A fő feladatnak, akárcsak a Komintern, a lehető legszé-

[60] Ugyanott, 83. old.

[61] A bizottság három alkalommal tartott ülést: június 13-án, 16-án és 27-én. (Bulletin 5. szám. 2. old.)

[62] *Spriano:* Id. mű, 278. old.

[63] Gramsci beszédét a *Lo Stato operaio* 1924. április 24-i számából idézi *Spriano:* Id. mű, 279. old.

lesebb antifasiszta blokk létrehozását tartotta. Tasca hozzászólásában olyan koncepciót terjesztett elő, amely két lépcsőben kívánta megoldani ezt a feladatot. Az első lépcsőben a szocialista párttal akartak kialakítani szorosabb együttműködést, majd az így létrejött egységfrontra támaszkodva egy átfogóbb, a néppárti baloldalt is magában foglaló antifasiszta blokkot.[64]

Az olaszországi helyzet eltérő értékelése, a párt feladatainak meghatározásában mutatkozó különbség ellenére megismétlődött az, ami a korábbi Komintern-üléseken történt. Az olasz párt küldöttsége, akárcsak a IV. kongresszuson, egyhangúlag jóváhagyta az olasz kérdésről elfogadott határozatot. A többség ismét alávetette magát a kötelező fegyelemnek, bár nyilatkozatában visszautasította a párt korábbi politikáját bíráló megjegyzéseket, noha ezek a határozatban is szerepeltek.[65]

Az olasz kérdéssel foglalkozó határozat három részből áll. Jelentősége, hogy igen röviden, mégis lényegretörően foglalja össze a korabeli nemzetközi kommunista mozgalom taktikai elképzeléseit az antifasiszta egységfront létrehozásáról. És nem általában, hanem egy konkrét történeti szituációt értékelve, az adott lehetőségeket és a rendelkezésre álló erőket számba véve foglal állást és utasít.

A határozat első részében azt vizsgálják, miért nem sikerült végrehajtani a IV. kongresszuson elfogadott döntéseket. Az okok közül a legfontosabb az első helyen szerepel: maga a fasiszta terror. Ez a fő ok közvetlenül és közvetve is hatott. Közvetlenül úgy, hogy a fasiszták terrorizálták s végül is illegalitásba kényszerítették a forradalmi mozgalmat, azaz „a munkások soraiban demoralizálódást idéztek elő". Közvetve: a szocialista párt nem eléggé határozott része, világosan látva, hogy a kommunistákhoz csatlakozással maga is üldöztetéseknek lesz kitéve, lemondott az azonnali egyesülésről.

Csak másodrendű, de az előzőkkel szorosan összefüggő tényezőként említik a szocialista párt jobboldalának praktikáit. E jobboldal ugyanis éppen a demoralizálódást, a kommunisták és az egyesülés híveinek üldözését kihasználva szerveződhetett erős frakcióvá, majd juthatott csekély többségre.

[64] Ugyanott. – A Tasca által mondottak jelentőségét nem csupán a Komintern vezetőivel, különösen Rákosival, Zinovjevvel és Humbert-Droz-val kialakult kedvező kapcsolata, hanem az is növelte, hogy 1923 nyarán, Bordiga letartóztatása következtében Togliatti és ő volt a pár gyakorlati irányítója Olaszországban.

[65] Protokoll der Konferenz. 311. old.

Harmadik tényezőként említették az OKP KB hibás taktikáját, amelyet szélsőségesen dogmatikusnak minősítettek. Az olasz kommunisták hibájául róták fel, hogy „nem vetettek számot azzal, hogy a munkásmozgalom helyzete alapvetően megváltozott és a forradalmi munkásság összefogása az egyesült kommunista pártban létkérdés a proletariátus számára. A Központi Bizottság többsége nemcsak hogy nem végzett rendszeres kampányt a IV. kongresszuson elfogadott határozatok végrehajtása, azaz a szocialista párttal való egyesülés érdekében, de valójában meghiúsította e határozatok végrehajtását."[66]

A határozat második részében az Olasz Kommunista Párt konkrét feladatait jelölték meg. A legfontosabbnak az összefogás érdekében folytatott agitáció megkezdését tartották. Felhívták a figyelmet arra, hogy „minden eszközzel támogatni kell a szocialista pártnak azokat a tagjait, akik a kommunistákkal való egyesülés hívei." (Ez a 2. pontként szereplő kitétel azért került be a határozatba, mert a pártvezetés többségi irányzata még ebben az időben is a Serrati vezette baloldal elleni támadásokban látta a fő feladatot.) Utasították a kommunista pártot arra is, hogy a Komintern határozatainak figyelembevételével közvetlenül is tegyenek egységfrontjavaslatokat. A határozat e részének utolsó pontja, amely kétségtelenül a legérzékenyebben érintette a többségi pártvezetést, a következőképpen hangzott: „A kommunista párt Központi Bizottságának olyan összetételűnek kell lennie, hogy az a fenti intézkedések végrehajtását garantálja."[67]

A határozat harmadik része tartalmazza az Olasz Szocialista Párttal kapcsolatos állásfoglalást. Megállapítják, hogy a szocialista pártot is igen súlyosan érintette a fasiszta terror. A római kongresszuson még 32 000 főt számláló párt 1923 tavaszára, a milánói kongresszus idejére 9000 főre apadt. Válaszul a pártvezetés június 10-i levelére – amelynek lényege, hogy minden előzetes feltétel nélkül az egész pártot vegyék fel a Kominternbe – két konkrét javaslatot tettek: azonnal hozzanak létre „akciószövetséget" a kommunista párttal, s küldjenek egy bizottságot Moszkvába a csatlakozással kapcsolatos teendők megbeszélésére.[68]

Áttekintve az olasz helyzet vitáját, megállapítható: a két álláspont, a

[66] Ugyanott, 312. old.

[67] Ugyanott, 313. old.

[68] Ugyanott, 313–314. old. – A szocialista párt levelét Lunacsarszkij olvasta fel a plénumon. (Ugyanott, 308–310. old.)

Komintern, illetve az olasz pártvezetés többségének álláspontja lényegesen különbözött egymástól. Az első az adott történelmi körülményeket számba vevő, az osztályharc lehetőségeinek megfelelő taktika és stratégia alkalmazását sürgette, míg a másik a jelen feladatait másodrendűnek tekintette s a realitásokat egy eljövendő időszak reményeivel cserélte fel, az utóbbit ítélve fontosabbnak. E két álláspont igen világos, a korábbiaknál határozottabb elkülönülése mellett új vonás volt, hogy a Komintern vezetősége most már nyíltan kifejezte a bizalmatlanságát a Bordiga-féle vezetés iránt, és követelte a Központi Bizottság átalakítását. Az egységfrontpolitika, az antifasiszta összefogás programjának megvalósítását azonban továbbra is hátráltatták azok a tényezők, amelyekre a határozatban is utaltak: a kommunista és a szocialista baloldal vezetői Mussolini börtöneiben voltak (ezért nem vehetett részt sem Bordiga, sem pedig Serrati a plénum munkájában), a szocialista párt jobboldali vezetősége gyakorlatilag szabadon érvényesíthette befolyását a pártban, és a kommunista párt vezetői között is olyan élesek voltak a személyi ellentétek, hogy semmi remény nem volt arra, hogy a Bordiga-szárny, amely a plénumot követően kisebbségbe került a pártvezetésben, együttműködjön a Tasca vezette irányzattal. Ez a súlyos helyzet végül is úgy oldódott meg, hogy Gramsci határozottabban fellépett a Komintern irányvonalát elutasító, azt opportunista fordulatként értékelő Bordigával szemben.

3. A fasizmus elemzése a plénumon

Míg az olaszországi helyzettel és az olasz munkásmozgalom feladataival kapcsolatos vitában elsősorban az antifasiszta harc gyakorlati feladatait, a kommunista párt és a baloldali szocialisták akcióprogramját vitatták meg a felszólalók, addig a fasizmussal foglalkozó napirend során átfogóbb értékelések hangzottak el.

„A fasizmus elleni harc" témában a fő referátumot az előzetes tervek szerint – súlyos betegsége ellenére is – Zetkin tartotta. Beszámolója – ez túlzás nélkül megállapítható – a plénum legjelentősebb és legmaradandóbb dokumentuma. A nemzetközi munkásmozgalom történetével vagy a fasizmussal foglalkozó könyvtárnyi irodalom minden egyes darabja hosszabban vagy rövidebben kitér erre az elemzésre, legyen írója kommunista, szociáldemokrata vagy polgári beállítottságú. Egyhangúan elismerik: Zetkin beszámolója a korszak legjelentősebb fasizmus-elemzése,

egyben az első átfogó, a fasizmust és az antifasiszta harc lehetőségeit egyaránt elemző Komintern-dokumentum.[69]

Zetkin referátumának elkészítésében részt vett Sas Gyula is: beszámolót állított össze hozzá. Ezenkívül Zetkin felhasználta Radeknek és Zinovjevnek a IV. kongresszuson elmondott beszédeit, valamint a kongresszuson elfogadott határozatot. E források alapján állította össze 1923 márciusában Frankfurtban tartott előadását is.

Zetkin beszéde három nagyobb szerkezeti egységre tagolódott. Az első részben, a különféle fasiszta mozgalmak és az olaszországi fasiszta rendszer elemzéséből kiindulva, megfogalmazza a fasizmus legáltalánosabb törvényszerűségeit, bemutatja történeti útját. A második részben a német fasiszta mozgalommal foglalkozik, a harmadikban a plénum elé terjesztett határozattervezet egyes pontjaihoz fűz megjegyzéseket.

Felszólalásának elején Zetkin szükségesnek véli, hogy bemutassa és cáfolja a fasizmussal kapcsolatos téveszméket. Ezért már a bevezetőben megfogalmazza a fasizmus legáltalánosabb meghatározását: „A fasizmus a világburzsoázia általános támadásának legerőteljesebb, legkoncentráltabb, klasszikus kifejeződése a jelenlegi pillanatban."[70]

Különösen fontosnak tartja, hogy cáfolja azt a helytelen álláspontot, amely szerint a fasizmus nem más, mint a burzsoázia „puszta terrorja". Ismét, akárcsak Frankfurtban, a magyarországi fehérterror példáját említi; ezúttal azonban már pontosabban mutat rá a két rendszer közötti lényeges különbségre: „Magyarországon a terror a proletariátus győzelmes, bár rövid forradalmi harcát követte: a burzsoázia átmenetileg megrettent a proletariátus hatalmától. A Horthy-terror bosszú a forradalomért. E bosszú végrehajtója a feudális tisztek kicsiny kasztja volt. A fasizmussal egészen más a helyzet. A fasizmus egyáltalán nem a burzsoázia bosszúja a harcrakelt proletariátussal szemben. Történetileg, objektíve szemlélve, a fasizmus inkább büntetés, *büntetés azért, hogy a proletariátus nem vitte tovább, nem fejlesztette tovább az Oroszországban megkezdett forradalmat.*" A másik lényeges különbség, hogy „a fasizmus hordozói nem egy kicsiny kaszt tagjai, hanem széles társadalmi rétegek, nagy tömegek, amelyek egészen a proletariátusig terjednek".[71] Zetkin

[69] *Pirker:* Komintern und Faschismus. Stuttgart 1965. 118–120. old., *Nolte:* Id. mű, 88–111. old., Faschismusanalyse und Antifaschistischer Kampf der Kommunistischen Internationale und der KPD. 1923–1945. Sendler. Heidelberg 1974. 21–61. old.

[70] Protokoll der Konferenz. 203–205. old.

[71] Ugyanott, 205. old.

most is azért különíti el egymástól a burzsoázia ellenforradalmi terrorját és a fasizmust, hogy az antifasiszta harc sajátos jellegét hangsúlyozza. „A fasizmust nem küzdhetjük le csupán fegyveres úton – hogy ezt a kifejezést használjuk –, hanem ideológiailag és politikailag is le kell vernünk" – állapítja meg. Ezt követően tér ki a fasizmussal kapcsolatos szociáldemokrata értékelésekre. Otto Bauer hamburgi felszólalását ismertetve lényegében annak az elképzelésnek a tarthatatlanságáról beszél, amely nem tesz különbséget terror és terror között, a burzsoázia terrorja és a proletárdiktatúra között.

Zetkin rámutat arra is, hogy alapvetően téves Bauernek és általában a szociáldemokratáknak az a felfogása, miszerint a fasizmusban a tőkés társadalmi rendszer ereje nyilvánul meg. „A fasizmus egyik gyökere valójában a kapitalista gazdaság és a polgári állam bomlása" – állapítja meg. E fejtegetésének célja tulajdonképpen az, hogy bemutassa, mennyire tarthatatlan a Bauer által meghirdetett kivárási taktika, amely csupán a parlamenti lehetőségek kihasználásában látja az ellenállás lehetőségét és megelégszik azzal, hogy a Szocialista Munkásinternacionálé hozzon létre tájékoztató irodát a reakció megnyilvánulásainak tanulmányozására. Ezeket a részeket Zetkin idézi is Bauer beszédéből.[72]

A fasizmus rövid meghatározása, a kommunista és más nézetek áttekintése csupán bevezető. Indoklása annak az elemzésnek, amelynek során Zetkin igyekszik meghatározni a fasizmus létrejöttében legfontosabb szerepet játszó tényezőket.

Elsőnek a gazdaság és a társadalmi élet különböző területein megnyilvánuló válságjelenségekkel foglalkozik. Kiindulópontja – Radek IV. kongresszusi beszédéhez hasonlóan – a háborút követő gazdasági és politikai válság. Zetkin nem tért ki e válság jellemzésére, csupán azokat a vonásait elemezte, amelyek a fasizmus, a fasiszta mozgalmak létrejöttében kisebb vagy nagyobb szerepet játszottak. Ebből a szempontból a legfontosabbnak a különféle társadalmi osztályok és rétegek helyzetének megváltozását tartotta.

Zetkin a fasiszta mozgalom létrejöttének vizsgálatakor kiemelkedő szerepet tulajdonított a középrétegek válságának. A válságjelenségek elemzésekor is ennek a rétegnek a helyzetét írja le a legrészletesebben, és csupán utal a munkásosztálynak, a burzsoáziának, valamint az uralkodó osztály egyes csoportjainak helyzetére. Zetkin abból indul ki – és ez a

[72] Ugyanott, 206–207. old.

későbbiekben több félreértésre adott okot[73] –, hogy a fasiszta mozgalom kibontakozásának előfeltétele egy olyan politikailag aktivizálódott, ugyanakkor társadalmi létükben fenyegetett tömeg megjelenése, amely nem kapcsolódik szorosan egyik alapvető osztályhoz sem. Olyan tömegekről van szó, amelyek az osztályharcban mindig arra az oldalra állnak, ahol egyrészt a győzelem esélyei nagyobbak, másrészt lehetségesnek vélik érdekeik megvalósítását. A középrétegek súlyos válságát azonban Zetkin nem tekinti a fasizmus okának, csupán olyan szükséges előfeltételnek, amely nélkül nem képzelhető el a fasiszta mozgalom létrejötte. És ebből a szempontból – különösen a munkásosztály és politikai pártjai számára – valóban elsőrendű fontosságú volt azon okok vizsgálata, mi állította a forradalom potenciális szövetségeseit az ellenforradalom oldalára.

Zetkint a középrétegek helyzetének részletesebb vizsgálatára késztette az is, hogy a fasizmus és az ellenforradalom más formái közti döntő különbséget éppen e tömegek sajátos szerepében látta. Hogy mennyire nem tekintette ugyanakkor a középrétegek szerepét még a fasiszta mozgalom szerveződésének időszakában sem kizárólagos tényezőnek – a fasiszta rendszer létrehozásáról már nem is szólva –, azt jól mutatja, hogy már e résznél is szükségesnek tartotta leszögezni: „A fasizmus lényegét azonban nem érthetjük meg teljesen, ha fejlődését, amelyet az állam financiális helyzete és csökkenő tekintélye nem kevésbé segít, csupán ebből az egy okból kiindulva tárgyaljuk.[74]

Zetkin beszédének ez az a pontja, ahol megállapítható: fasiszta mozgalomnak és fasiszta rendszernek csak a reakció olyan formáját tekinti, ahol megjelenik egy jobboldali tömegmozgalom. Ugyanakkor – és ezt feltétlenül hangsúlyozni kell, mert ennek figyelmen kívül hagyása okozta a félreértést Zetkin koncepciójának értékelésekor – a kispolgárság nem meghatározója a fasizmus alapvető céljainak, hatalma jellegének. Nem meghatározója annak ellenére, hogy a kibontakozás időszakában bizonyos felszíni jelenségekből erre lehetne következtetni. Zetkin mind a fasiszta mozgalom tömegmozgalommá válásához, mind a fasiszta rendszer létrejöttéhez egyetlen döntő és meghatározó tényezőt tart végső soron szükségesnek – és ez a tényező a burzsoázia fellépése. A burzsoáziának ugyanis – és ezt több ízben is kiemeli beszédében – nem csupán a fasiz-

[73] Togliatti is úgy véli, hogy Zetkin fasizmus-meghatározásában nem tudta „összekapcsolni a két elemet: a burzsoázia diktatúráját és a kispolgári tömegek mozgalmát". (*Palmiro Togliatti:* A fasiszta diktatúra fő jellemzői. PFK 1976. 3. szám. 91. old.)

[74] Protokoll der Konferenz. 208–209. old.

mus hatalomra juttatásában, hanem magának a fasiszta mozgalomnak a megerősödésében is döntő szerepe van. „A burzsoázia már nem várhatja osztályuralmának biztosítását csupán államának reguláris hatalmi eszközeitől. Ezért fogad fel egy illegális, államon kívüli hatalmi szervezetet. E szedett-vedett martalóccsapatot a fasizmus kínálja fel számára. A burzsoázia nem csupán kézcsókkal fogadja a fasiszták szolgálatait, írott és íratlan törvényeivel ellentétben a legnagyobb mozgásszabadságot biztosítva számukra. Továbbmegy ennél. Táplálja és fenntartja őket, segíti fejlődésüket minden rendelkezésére álló eszközzel – pénzszekrényével és politikai hatalmával."[75]

Az alapvető ok, amely előidézte a fasizmus létrejöttét, tehát a burzsoázia gazdasági és politikai válsága, vagy ahogyan azt Zetkin konkretizálja, a gazdasági és politikai elnyomást biztosító „hatalmi eszközök" válsága.

Zetkin természetesen foglalkozik a fasizmus és a munkásmozgalom viszonyával is. Elsőként azt vizsgálja, mennyiben terheli felelősség a munkásmozgalmat a kialakult helyzetért. Nem azt kutatja elsősorban, hogy a munkásszervezetek megfelelő módszerekkel szálltak-e szembe a fasizmussal, hanem azt, hogy miért nem volt képes az európai munkásmozgalom a válságnak egy olyan megoldására, amely forradalom segítségével biztosíthatta volna a szocialista kiutat. Zetkin ugyanis nemzetközi méretekben ebben látja a fő problémát. Egy győztes szocialista forradalom esetén ugyanis semmi esélye sem lett volna a burzsoáziának: sem arra, hogy hagyományos módszerekkel, sem arra, hogy a fasizmus segítségével stabilizálja saját diktatúráját. Ez a motívum megtalálható a Komintern szinte valamennyi korábbi fasizmus-elemzésében is, ám Zetkinnél van egy jelentős különbség: nem direkt módon veti fel a problémát, hanem egy bizonyos történeti helyzethez köti. Azt vizsgálja, milyen hatással van a reformista politika az aktivizálódott, a proletárdiktatúrával szimpatizáló, ugyanakkor a gazdasági válság által létükben fenyegetett társadalmi osztályokra, rétegekre: „A proletarizálódott vagy a proletarizálódástól fenyegetett kis- és középpolgári rétegek, az alkalmazottak, a polgári értelmiségiek a háborús pszichológia hatására bizonyos mértékig bíztak a reformista szocializmusban. A reformista szocializmus »demokráciájától« világméretű fordulatot reméltek. Ezeket a várakozásokat azonban mélységes kiábrándulás követte. A reformista

[75] Ugyanott, 211. old.

szocialisták csendes koalíciós politikát folytattak, amelynek árát a proletariátussal és az alkalmazottakkal együtt a különféle hivatalnokok, értelmiségiek, a kis- és középpolgárok fizették meg. Ezek a rétegek általában nem rendelkeztek elméleti, történeti, politikai iskolázottsággal. Szimpátiájuk a reformszocializmus iránt nem gyökerezett mélyen. Így történhetett, hogy nem csupán a reformista vezetőkbe vetett bizalmukat vesztették el, hanem magába a szocializmusba vetett bizalmukat is."[76] Zetkin, határozottabban mint Frankfurtban, felveti azt a problémát is, hogy a „szocializmusból kiábrándult polgári elemekhez proletár elemek is csatlakoztak".

Mindez azonban nem jelenti azt, mintha Zetkin egyáltalán nem tulajdonított volna fontosságot az antifasiszta ellenállás erőtlenségének. Ebben látta a proletariátus lehetséges szövetségesei elfordulásának másik okát, amiért viszont hangsúlyozottan a kommunista pártokat tette felelőssé: „Nem kétséges, hogy éppen némely igen aktív, energikus, forradalmi érzésű proletár nem találja hozzánk az utat, vagy szembefordul velünk ezen az úton, mivel úgy érzi, hogy nem vagyunk elég tetterősek, támadó fellépésűek, és mivel nem értettünk hozzá, hogy eléggé világosan tudtukra adjuk, miért kellett az adott körülmények között egy indokolt kényszerű visszalépést végrehajtanunk."[77]

A fasiszta mozgalmak létrejöttének nemzetközi előfeltételeit tárgyaló rész végén állapítja meg: „Kézenfekvő, hogy a fasizmus a különböző országokban más-más jellegű a kialakult konkrét körülményeknek megfelelően. Azonban két lényeges vonás valamennyi országban azonos: egy álforradalmi program, amely igen ügyesen alkalmazkodik széles társadalmi tömegek hangulatához, érdekeihez és követeléseihez, valamint a legbrutálisabb, legerőszakosabb terror alkalmazása."[78]

Zetkin legáltalánosabb fasizmus-meghatározása a következő: az uralkodó osztály a fasizmusban vél reakciós, ellenforradalmi megoldást találni a háború utáni gazdasági és politikai válságban, a tőkés társadalom stabilizálása céljából. Ez határozta meg a nemzetközi kommunista mozgalom viszonyát a fasizmushoz. A fasiszta mozgalom törekvései reakciósak, a mozgalomhoz csatlakozott erők azonban csak részben és bizonyos körülmények hatására azonosulnak az uralkodó osztály céljai-

[76] Ugyanott, 209. old.
[77] Ugyanott, 209–210. old.
[78] Ugyanott, 211–212. old.

val. A kommunista mozgalomnak, de általában a munkásmozgalomnak is ez utóbbit figyelembe véve kell kialakítania a fasiszta mozgalomban résztvevőkkel szemben folytatott politikáját, amelynek célja a mozgalom felbomlasztása és nem fegyveres felszámolása.

Mondanivalóját Zetkin az olaszországi mozgalom és a Mussolini-rendszer példájával teszi szemléletesebbé. Különösen tanulságosnak tartja a fasiszta mozgalom kibontakozásának időszakát (1920 végétől Mussolini hatalomra jutásáig). E kibontakozást két tényező tette lehetővé. Az első és legfontosabb, hogy az uralkodó osztály, amely a forradalmi fellendülés időszakában a hagyományos eszközök segítségével sikerrel használta ki a munkásosztály vezető erőinek perspektívátlan politikáját és megakadályozta a válságból kivezető forradalmi út megvalósulását, a forradalmi fellendülést követően már nem rendelkezett a tőkés társadalom stabilizálásához szükséges legális államhatalmi eszközökkel. A gazdasági és politikai válság közepette, amikor a munkásmozgalomnak még jelentős erői vannak, az „egyesült ellenforradalom" a fasizmus felé fordul: „A burzsoázia, mind az ipari, mind pedig az agrár, nyíltan pártfogásába vette a terrorista fasizmust, támogatta pénzzel és más eszközökkel."[79] Ez a folyamat természetesen változást idézett elő a fasizmus jellegében. Kialakult az agrárius érdekeket képviselő squadrizmus (a rohamosztagosok mozgalma) és az „igazi" fasizmus, az ipari burzsoázia érdekeit előtérbe helyező Mussolini-csoport.

Zetkin látja az „agrárfasizmus" térnyerését, hangsúlyozza sajátos szerepét, azonban nem abszolutizálja jelentőségét még a vidéki megmozdulásokban sem. Ugyanakkor a fasizmuson belül bekövetkező változásokat az uralkodó osztály e két fő csoportjának egymáshoz való viszonyával magyarázza. Ezzel oldja meg Zetkin azt a dilemmát, amely korábban szinte egységesen megfigyelhető volt a kommunisták körében, amikor arra próbáltak választ adni: a fasizmuson belüli ellentmondások miért nem vezettek és miért nem vezethetnek a mozgalom felbomlásához.

Zetkin a hatalomért folyó harc időszakát összeveti a már hatalomra jutott fasizmus pár hónapjával. Ebből még világosabban kitűnik, hogy a korabeli kommunista fasizmus-felfogás mennyire nem a „kispolgári fasizmus" elméletén nyugodott. Ennek során Zetkin, a fasiszta mozgalom programjából kiindulva, tényekkel bizonyítja, hogy a programnak éppen antikapitalista és a dolgozók, szűkebb értelemben a kispolgárság érdekeit

[79] Ugyanott, 214–215. old.

megfogalmazó része merült feledésbe.[80] A hatalomra került fasizmus azonban annak ellenére, hogy éppen a burzsoázia érdekeit képviselve a mozgalom „ideológiai csődjét" idézte elő (amelyet – teszi hozzá Zetkin – a politikai csőd is hamarosan követni fog), nem omlik össze automatikusan. Azért nem, mert nem azonos magával a fasiszta mozgalommal. „Ellenkezőleg, számolnunk kell azzal, hogy a fasizmus minden terrorista eszköz igénybevételével megkísérel hatalmon maradni. Ezért kell a forradalmi olasz proletariátusnak még súlyos harcokra felkészülnie."[81]

Nemzetközi kommunista tanácskozáson Zetkin e referátumában hangzik el először elemzés a németországi fasiszta mozgalomról. Zetkin itt elsősorban a fasizmus németországi gyökereit igyekszik meghatározni. Három pontban foglalja össze azokat a belső tényezőket, amelyek a fasiszta mozgalom kialakulásának kedveztek. Elsőnek most is a gazdasági helyzetre utal, amely a vesztett háború, a jóvátételek közvetlen hatására kedvezőtlenebbül alakult, mint Európa más országaiban. Másodsorban tesz említést az állam felbomlásáról, a hatalmi szervek válságáról. Harmadik tényezőnek pedig „a munkásmozgalom csődjét" tekinti. E tényezők mellett azonban kiemelkedő jelentőséget tulajdonít annak a hatásnak, amelyet Mussolini hatalomra jutása gyakorolt a német reakcióra. „Az a szilárd meggyőződésem – mondotta Zetkin –, hogy sem a békeszerződések, sem pedig a Ruhr-megszállás nem segítette annyira a német fasizmust, mint Mussolini hatalomra jutása. Ez volt a legerőteljesebb ösztönzés a német fasiszták számára." Éppen ezért tartotta Zetkin – akárcsak a Komintern vezetőinek többsége – elsőrendű feladatnak az olasz fasiszta rendszer felszámolását.

Beszédének befejező, az előterjesztett határozat egyes pontjaihoz magyarázatot fűző részében tért rá Zetkin a fasizmus elleni harc kommunista felfogásának indoklására. A fasizmus lényegi vonásából, abból tudniillik, hogy „A fasizmus a világburzsoázia általános támadásának legerőteljesebb, legkoncentráltabb, klasszikus kifejeződése", nem lehetett egyértelműen megszabni az antifasiszta harc stratégiáját és taktikáját. Ezen általános vonás mellett most is éppen azokból a speciális, sajátos jellemzőkből kellett kiindulni, amelyek megkülönböztették a fasizmust a

[80] E részletes elemzés adataiban és koncepciójában egyaránt megegyezik a Sas Gyula munkáiban, cikkében találhatókkal. (Vö.: Protokoll der Konferenz 218–223. old.; *Sas Gyula:* Hatalmon a fasizmus. 123–124. old., Der Faschismus in Italien. 42–52. old.)

[81] Protokoll der Konferenz. 233. old.

tőke támadásának más formáitól. És e jellemzők közül minden kétséget kizáróan a legfontosabb az volt, hogy a tőkés reakció e változatának hordozója, eszköze egy tömegmozgalom: „Tudatában kell lennünk annak – amint azt már a bevezetőben mondottam –, hogy a fasizmus éhezők, szükséget szenvedők, egzisztencia nélküliek mozgalma. Arra kell törekednünk, hogy azokat a társadalmi rétegeket, amelyek most a fasizmus rabjai lettek, vagy megnyerjük harcuknak, vagy legalábbis semlegesítsük."[82]

A határozat-tervezettel kapcsolatos megjegyzései során Zetkin kitér a munkás-paraszt kormányra is. Kifejti, ennek jelentősége az antifasiszta harcban éppen az, hogy a munkásmozgalom, a kommunisták bizonyíthatják a tömegek előtt: harcukkal az ő mindennapi érdekeiket védelmezik a burzsoáziával szemben. Zetkin megállapítja, hogy az antifasiszta harc sikere érdekében a „Kommunista Internacionálé minden egyes szekciójának az a kötelessége, hogy az ország adott konkrét körülményeinek megfelelően közelítse és oldja meg e feladatokat".[83]

Megfigyelhető, hogy akárcsak a referátumban, a határozat-tervezethez fűzött gondolatok sorában is viszonylag csekély terjedelmet szentel Zetkin a fegyveres antifasiszta harc szervezésének. Ez nem véletlen, és semmiképpen sem jelenti azt, mintha ennek nem tulajdonítana kellő fontosságot. A fegyveres harci formáról nem kellett külön szólni a proletárforradalomért vívott közvetlen harchoz képest. Lehetőségei ismertek voltak a kommunista pártok számára, sőt több országban már ki is épültek a harci szervezetek. Zetkin megemlítette a németországi önvédelmi alakulatokat, a jól funkcionáló üzemi századokat. De e néhány mondatos résznél is inkább az antifasiszta küzdelem legfontosabb alapelvének, az egységfrontnak az alkalmazását hangsúlyozta: „A fasizmus elleni proletár harc és önvédelem az egységfronttal jelent egyet. A fasizmus nem kérdezi, hogy a munkás fehér-kék bajor lelkületű, a feketevörös-arany burzsoá köztársaságért vagy a sarló és kalapácsos vörös zászlóért rajong, hogy Wittelsbach visszatérését kívánja vagy Ebertért lelkesedik, esetleg a mi kedves Brandler barátunkat kívánja a német szovjetköztársaság elnökeként látni. Hogy lesújtson, elegendő számára, ha osztálytudatos proletárral találja magát szemben. Ezért kell a munkásoknak párt- és szakszervezeti különbség nélkül összefogniuk a harcban."[84]

[82] Ugyanott, 228. old.
[83] Ugyanott, 230., 231. old.
[84] Ugyanott, 231–232. old.

Zetkin referátumát vita követte, inkább kiegészítő korreferátumok, mintsem a fasizmussal és az antifasiszta harccal kapcsolatos megjegyzések formájában. A felszólalók a különböző országokban szervezkedő fasiszta és jobboldali ellenforradalmi szervezeteket, mozgalmakat ismertették, illetve az egyes országokban kialakult helyzet kapcsán megvizsgálták, hogyan lehetne és egyáltalán lehetséges-e alkalmazni a fő referátumban elhangzott taktikát.

A felszólalók első csoportját alkották azoknak az országoknak a képviselői, ahol a Komintern álláspontja szerint számítani lehetett a fasiszta mozgalom megjelenésére. Elképzeléseik azonban merőben eltérőek voltak. Így például Wladisław Krajewski, aki a lengyelországi helyzetről számolt be, azt állította, hogy fasiszta veszélyről nincs szó, a szociáldemokratákkal való együttműködés pedig a Lengyel Szocialista Párt elzárkózó politikája, illetve a kommunista párt illegalitása miatt szervezetileg nem megoldható.[85] Šmeral viszont – a csehszlovák párt elnökhelyettese, a KIVB Elnökségének póttagja – a jóval kedvezőbb csehszlovákiai körülmények ellenére is szükségesnek vélte, hogy a párt kidolgozza antifasiszta koncepcióját. Ennek keretében hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a kommunisták közvetlenül forduljanak a tömegekhez a földreform megvédése, a nemzeti függetlenség és a munkás-paraszt kormány jelszavával.[86]

A második csoportban a fasizmus által közvetlenül fenyegetett országoknak, illetve az olyanoknak a képviselői szólaltak fel, ahol már kialakult a fasiszta mozgalom. E felszólalók is több olyan gondolatot vetettek fel, amely országuk sajátos körülményeiből következett. Az osztrák Joseph Frey például azt mérlegelte: nem lenne-e előnyös, ha a kommunista párt feladná az Anschluss-szal kapcsolatos elutasító álláspontját, hogy a német párttal egyesülve hathatósabban léphessen fel a fasizmussal szemben.[87]

Paul Böttcher, ha nem is fejezte ki magát mindig világosan, nyilván-

[85] Feliks Kon – szintén lengyel kommunista, a Nemzetközi Vörös Segély egyik kezdeményezője – ugyanebben az időben határozottan azon a véleményen volt, hogy Lengyelországban egy olaszországihoz hasonló folyamat zajlik, amelynek eredménye egy fasiszta fordulat lehet. Beszámol fasiszta jellegű szervezetekről és Mussolini rendszerének népszerűségéről. (Krizisz burzsuaznoj Polsi. Krasznaja Nov. Moszkva 1923. 59. old.)

[86] Protokoll der Konferenz. 233–234., 238. old.

[87] Ugyanott, 237. old.

valóan az antifasiszta harc bázisának kiszélesítésére törekedett. Felszólalásában és a plénum közleményében megjelent cikkében a fasizmus elleni harc helyzetével és az antifasiszta egységfront németországi tapasztalataival foglalkozik. Beszámolójában két oldalról közelítette meg a teendőket, a fasiszta mozgalom kettős jellegére utalva. Ideológiai téren – mondotta – abból adódnak feladatok, hogy „a fasizmus valójában egy szociális tartalommal rendelkező politikai mozgalom" (itt a fasizmus tömegmozgalom jellegére gondolt), míg az egységfront alapján szervezett direkt antifasiszta akciók szükségességét a fasizmus funkciójából („a fasizmus a tőke támadásának legaktívabb élcsapata") vezette le.[88] Mindkét feladatkör megoldásához nagy lehetőséget látott az üzemi bizottságok mozgalmában. Felhívta ugyanakkor a figyelmet arra, hogy ezen a területen éppen a kommunista párt nem rendelkezik olyan erővel, hogy az üzemekben szervezkedő fasisztákkal szemben eredményes lehetne. Ezzel is indokolta az egységfront szükségességét. A kommunisták és a szociáldemokraták összefogására a német nemzetiszocialisták nyíltan szociáldemokrata-ellenes politikája biztosított lehetőséget. Példaként a bajor nemzetiszocialisták Versailles elleni agitációját említette, amelynek során a „tőrdöfés legendáját" éppen a szociáldemokrácia megtámadására használták fel. Erre is hivatkozva megkérdőjelezte a pártok szerint elkülönült védelmi munkásszázadok létjogosultságát. Hangsúlyozta, hogy csak az egységfront alapján alakított munkásszázadok fellépése szoríthatja ki a fasisztákat az üzemekből. Bejelentette, hogy a kommunista párt Szászországban már tett ilyen jellegű javaslatot, és Lipcse megyében sikerült is az üzemi tanácsok alapján üzemi századokat alakítani.[89]

A napirendhez az olasz delegáció részéről Tasca (Serra néven) szólt hozzá. Elsősorban a Zetkin által elmondottakhoz kapcsolódott, bár néhány általános jellegű megállapítást is tett a fasizmus kialakulásának okairól és az antifasiszta harc lehetőségeiről. Megfogalmazásából érződött, hogy nem kíván kitérni a párt feladataira, a taktika és stratégia kérdéseire. Ezt annál kevésbé tehette, mivel álláspontja jelentősen eltért az olasz pártvezetés többségének álláspontjától, s e kérdéseket az egész delegáció nevében elmondott beszédében kerülni igyekezett. A fasizmus keletkezését „a forradalom csődjéből" vezette le, hangsúlyozva a fasisz-

[88] Bulletin, 1923. június 13. 5. szám. 2. old.

[89] Protokoll der Konferenz. 234–235. old.; Bulletin, 1923. június 13. 2. old. és június 14. 2. old. — Az ún. Dolchstosslegende szerint a szociáldemokrácia hátországi háborúellenes agitációja miatt veszítette el Németország a világháborút.

ták azon állításának képtelenségét, hogy ők mentették meg Olaszországot a forradalomtól: „Történeti szempontból ennek az ellenkezője az igaz. A fasizmus a forradalom csődjéből keletkezett. A gyárfoglaló mozgalom idején a szocialista párt a következő dilemma elé került: részvétel a polgári kormányban, vagy azonnali forradalom. A baloldal megakadályozta a kormányban való részvételt, amelyet egyébként a tömegek is elleneztek. A hatalom azonnali megragadása nem volt lehetséges, és a párt nem értett ahhoz, hogy a forradalmat gyakorlati módon előkészítse és a tömegeknek megmutassa a forradalomhoz vezető utat. Ekkor kezdtek a kiábrándult tömegek a fasizmus felé fordulni."[90]

Az egységfront-politika alkalmazásával kapcsolatban csupán egy-egy megjegyzése volt. Közvetve megkérdőjelezte az illegális tevékenység célszerűségét: „Nem szabad elfelejtenünk, hogy a teljes mértékben illegális szervezet, amennyiben nem felel meg a miliőnek, semmiféle eredményt sem érhet el. Illegális akciónkat az olaszországi helyzet [Leben] valamenynyi jelenségének figyelembevételével kell kialakítani."[91]

Az olasz küldöttség írásos jelentése, ellentétben Tasca beszámolójával, részletes és konkrét adatokkal kívánta alátámasztani a többség koncepcióját. A közölt dokumentáció azonban nemritkán éppen e koncepció ellenkezőjét bizonyítja.

A jelentés egyik legérdekesebb és legújszerűbb része kétségtelenül a bevezető, amely az uralkodó osztályokon belüli csoportok érdekellentéteit tárgyalja.[92] Csakhogy – ellentétben a Komintern általános irányvonalával – sem ezekből az ellentétekből, sem pedig abból a körülményből nem vonják le a széles körű antifasiszta összefogás lehetőségét, hogy a kispolgárság és fennmaradt politikai szervezetei elfordultak a fasizmustól. Sőt, az ellenzék különféle csoportjainak egymástól eltérő, „a filofasizmustól az alkotmányos ellenzéki" politikáig terjedő álláspontjára hivatkozva fel sem vetik az összefogás lehetőségét.[93]

A jelentés egyik legellentmondásosabb része „A munkásmozgalom és a fasizmus" című alfejezet. Itt ugyanis teljesen eltekintenek attól a hatástól, amelyet a munkásmozgalomra a fasizmus előretörése és hatalomra jutása gyakorolt. Megelégednek azzal, hogy bejelentik: „A fasizmus befolyása a munkásosztályra csaknem a nullával egyenlő." És úgy vélik, hogy „a

[90] Protokoll der Konferenz. 236. old.
[91] Ugyanott, 237. old.
[92] Bulletin, 1923. június 12. 2. old.
[93] Ugyanott, június 13. 2. old.

munkásmozgalom lassú feléledésének periódusa kezdődik." Míg azonban a szervezetek dezorganizálódásáról részletes adatokat közölnek, az új folyamat megindulását nem tudják tényekkel alátámasztani.

Az elmondottak után már nem lehet meglepő, hogy a jelentés a többségi pártvezetés „minél rosszabb, annál jobb" koncepciójának meghirdetésével zárul: „A reakció azonban egyáltalán nem gyengíti a pártot – ellenkezőleg, erősíti. És ez nem csupán a fasizmus, hanem az egész burzsoázia halálos ítéletét jelenti."[94]

Utolsónak Karl Radek szólalt föl, ekkorra már Zetkin mellett kétségtelenül az egységfront-politika legmarkánsabb képviselője. Beszéde megfelelt az előzetes várakozásnak: a plénumon nagy tetszést, a plénumot követően éles vitákat váltott ki, amelyeknek utórezgései még napjainkban is megfigyelhetők. Ez a történelembe ún. Schlageter-beszéd néven bevonult felszólalás fogalommá vált, és mint minden fogalomnak, a megértés mellett osztályrészéül jutott a meg nem értés és a helytelen értelmezés is. Miről szól ez a sokat emlegetett, magyarázott és félremagyarázott beszéd?

Történeti magvát Gilbert Badia a következőképpen foglalja össze: „A szabadcsapatok – főleg Bajorországból – különítményeket indítottak a Ruhr-vidékre, azzal a megbízással, hogy szabotázsra lázítsanak. Ahogyan az esseni gyűlés[95] tagjai előre látták, a megszállás bátorítólag hatott a német nacionalizmusra. Életre keltek és erőre kaptak a fasiszta, fajvédő (völkisch) szervezetek, s szent egységet hirdettek a megszállók ellen. Egyik hírhedt vezérük Leo Schlageter volt. A franciák májusban elfogták és agyonlőtték. A nácik később nemzeti hősnek nyilvánították."[96] Ennyi a történet, amelyből Radek egy momentumot ragadott ki: a francia imperializmussal szembeszálló, a német nép vélt érdekeiért életét áldozó Schlageter „az ellenforradalom becsületes katonája" volt és az, hogy az ellenforradalom és nem a forradalom, a munkásmozgalom, a nép valódi érdekeinek oldalán harcolt, semmiképpen sem szükségszerű. Akárcsak

[94] Ugyanott.

[95] 1923 húsvétján Essenben ifjúsági nagygyűlés volt, amelyen mintegy 15 000 fiatal tiltakozott a megszállás ellen. A kivezényelt francia katonaság megtagadta a kiadott tűzparancsot.

[96] *Gilbert Badia:* Németország tegnap és ma. Kossuth Könyvkiadó 1965. 116–117. old. – Talán érdemes megemlíteni, hogy a német nacionalizmus már korábban is igyekezett hasznot húzni Schlageter halálából: a sírnál Erich Ludendorff, világháborús vezérkari főnök, majd köztársaságellenes puccsista mondott hangzatos beszédet.

Zetkin, Radek is abból indult ki, hogy a fasizmust támogató tömegek annak a sajátos német nacionalista agitációnak az áldozatai, amely két ellenség leverésével akarja megoldani az országban kialakult gazdasági és politikai válságot: a politikai válságot a versailles-i szerződésért „felelős" munkásmozgalom, a gazdasági válságot a Németországot kirabló antanttőke leverésével. A munkásmozgalom elleni agitációban felhasználják azt az ellenszenvet, amely a középrétegek körében nem utolsósorban a sztrájkharcokkal kivívott előnyök hatására alakult ki, a gazdasági helyzetért pedig a külföldi tőkét teszik felelőssé, apellálva tömegeik antikapitalista érzelmeire is. Ezt magyarázva Radek kitér a különféle társadalmi rétegek helyzetére. Kimutatja, hogy az ország problémáit nem lehet megoldani a parasztság és az értelmiség mindennapi érdekeinek, létfeltételeinek biztosítása nélkül, s ugyanakkor a harcot nem lehet leszűkíteni egy külföldi erő, az állig felfegyverzett antanthadsereg elleni, a siker legcsekélyebb reményével sem kecsegtető küzdelemre. Nem utasítja el a versailles-i békerendszer revíziójának szükségességét, de a realitásokra hivatkozva nem tartja időszerűnek. E harc elsőrendű előfeltételének egy erős Németország létrehozását tartotta, amely már szövetségesekkel az oldalán léphetne fel a nemzetközi porondon. A Komintern munkás-paraszt kormány koncepciójának megfelelően ez a Németország még nem a proletárdiktatúra Németországa lenne, hanem egy széles népi egységfronton alapuló hatalom: „Győzelmes, munkás néppé egyesülve Németország képessé válik arra, hogy feltárja energiájának és az ellenállásnak nagy tartalékait. Amennyiben a nép ügye a nemzet ügyévé válik, a nemzeti ügy is népi üggyé lesz. A harcoló munka népévé egyesülve támogatásra fog találni valamennyi népnél, amely létéért küzd. Aki nem ebben az értelemben készíti elő a harcot, az csupán késégbeesett tettekre lesz képes, nem pedig az igazi harcra."

Beszédének záró mondataiban Radek azt is megjelöli, melyik erő képes e harc szervezésére és vezetésére: a kommunista párt. „A kommunista párt meg fogja mondani ezt az igazságot a német nép legszélesebb tömegeinek, mivel e párt nem csupán az ipari munkások mindennapi betevő falatjáért küzdő párt, hanem azé a harcoló proletariátusé is, amely felszabadulásáért küzd, a felszabadulásért, amely egyenlő egész népének szabadságával, *mindazok szabadságával*, aki dolgozik, szenved Németországban. Schlageter már nem ismerheti meg ezt az igazságot. Mi azonban bizonyosak vagyunk abban, hogy a schlageterek százai megismerik és megértik."[97]

[97] Protokoll der Konferenz. 244–245. old.

A Schlageter-beszéd mondanivalóját 1923-ban senki sem értette félre. Nem értelmezték úgy, mintha a kommunisták együttműködést vagy egységfrontot ajánlottak volna fel a fasisztáknak. Az egységfrontot mereven elutasító szociáldemokraták a „nacionál-bolsevizmus" újjáéledéséről cikkeztek, a jobboldali vezetők pedig – a nacionalistáktól a fasisztákig, amint azt később látni fogjuk, szedett-vedett érveléssel – igyekeztek híveiket meggyőzni a kommunista helyzetértékelés tarthatatlanságáról, saját politikájuk helyességéről. Egyet azonban mindannyian világosan felismertek: a beszéd célja a nacionalista, álforradalmi frázisok leleplezése és a helyzet megváltoztatásáért tenni kívánó tömegek megnyerése. S valóban, ez a beszéd nem volt más, mint az antifasiszta harc ideológiai részfeladatainak konkrét, a sajátos németországi viszonyokat figyelembe vevő kifejtése. Nem véletlen, hogy Zetkin rövid zárszavában a következőket mondotta. „Radek finom és mély szavai mélyen megrendítették öreg harcos szívemet. E szavak jellemzik a helyzetet, megjelölik feladatainkat."[98]

A Schlageter-beszéd szövege egyértelmű választ ad egy másik félreértésre is, arra tudniillik, hogy a Komintern állítólag „a kispolgári és értelmiségi elemet látta a legjellegzetesebbnek a fasizmusban".[99] Itt általában személy szerint Radeket és Zetkint említik. Radek valójában éppen az ellenkezőjét fejti ki beszédében. A kispolgári és értelmiségi csoportoknak a fasizmushoz való csatlakozását úgy tekinti, mint e társadalmi rétegekben kialakult hamis tudat megnyilvánulását. Megállapítja ugyan, hogy a kispolgárság és az értelmiség helyzeténél fogva különösen alkalmas arra, hogy bizonyos konkrét történelmi helyzetekben a burzsoázia, illetve az uralkodó osztály egyik vagy másik csoportjának oldalára álljon, de ki-

[98] Ugyanott, 245. old.

[99] Ez a félreértés nem csupán az olyan szociáldemokrata, illetve polgári munkákban kísért, mint Braunthalé, aki kommunista–fasiszta egységfronttörekvésnek minősíti a beszédet (Geschichte der Internationale. 2. köt. Verlag J. H. W. Dietz Nachf. Berlin–Bonn 1978. 296–297. old.), vagy Poulantzasé (Id. mű, 261. old.), hanem marxista munkákban is. (*K. K. Sirinya–Horst Schumacher:* Der Kampf der internationalen Arbeiterbewegung gegen den Faschismus. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. 1975. 1. szám. 3. old.; *Ormos–Incze:* Európai fasizmusok. 1919–1939. Kossuth Könyvkiadó 1976. 16. old.) E félreértésnek – a marxista elemzőknél – kettős oka van. Egyrészt nem veszik figyelembe, hogy az adott korszakban éppen erre a vonásra kellett felhívni a kommunista mozgalom figyelmét, ezzel is bizonyítani az antifasiszta harc tömegmozgalom jellegének szükségességét, másrészt, hogy az olasz fasizmusban, de a németben is, e korai időszakban még jelentősen módosította a rendszer, illetve a mozgalom arculatát e kispolgári tömegbázis.

mutatja, hogy ezzel tulajdonképpen lemond saját érdekeinek képviseletéről és perspektivikusan sajátos társadalmi létéről is. Amit esetleg cserébe kap, az nem sok: az egyén puszta létfenntartásának lehetősége. Ezt ismerték fel a kommunista mozgalom teoretikusai és vezető politikusai, ebben látták a fasizmus erejét és belső ellentmondásainak gyökerét is. A fő hangsúlyt, ahogyan az a plénumon elfogadott határozatból kitűnik, két dologra helyezték: egyrészt annak a sajátos történeti szituációnak a vizsgálatára és jellemzésére, amely kedvez a fasiszta mozgalom kialakulásának és a fasizmus hatalomra jutásának, másrészt az egyes országok társadalmi struktúrájának vizsgálatára. E koncepció azonban semmiképpen sem volt az ő egyéni kezdeményezésük, ezt később maga Radek is kifejtette a Komintern V. kongresszusán.

A plénum utolsó napján elfogadott határozat azonban – akárcsak Zetkin beszéde – a fasizmus legáltalánosabb meghatározásával kezdődik: „A fasizmus korunkra jellemző hanyatló jelenség, a tőkés gazdaság fokozódó bomlásának és a burzsoá állam szétesésének kifejeződése."[100] Ezúttal tehát nem a fasizmus osztályjellegét hangsúlyozzák, mint a Zetkin-referátum elején található bevezető mondat, hanem a fasizmusnak az imperializmus rendszerében betöltött szerepét, helyét határozzák meg. A definíció célja egyértelműen annak leszögezése, hogy a fasizmus nem forradalmi, nem haladó jelenség, hanem a hanyatló kapitalizmus uralmi rendszere.

Az az általános megállapítás, hogy a fasizmus egy mélyreható válság terméke, kiegészül a válság jellemzésével és a különféle társadalmi osztályokra, rétegekre gyakorolt hatásának leírásával is. Ezzel kívánnak válaszolni a kérdésre: vajon mi volt az oka annak, hogy a legkülönbözőbb osztályok és rétegek képviselői a fasizmusban kerestek menedéket?

A válság kettős jellegét és a kettős jellegből következő hatásokat a határozatban is külön-külön vizsgálják. Míg a gazdasági válságot, amely „a remények ellenére megsemmisítette a kis- és középburzsoázia népes rétegeinek, a kisparasztságnak és az értelmiségnek korábbi létfeltételeit és biztonságát", önmagában nem tekintik olyan tényezőnek, amely ellenforradalmi irányba fordította a tömegeket, sőt legalább annyira a forradalmasodás irányában is hatott, addig a politikai válságnak a munkásosztály számára kedvezőtlen kimenetelét már egyértelműen negatív tényezőnek tartják.

[100] KIVD 165. old.

A határozat a fasizmust kettős jellegű szociális képződménynek tartja. Ezen belül megkülönbözteti a fasiszta mozgalom bázisát alkotó „történelmi ismereteket és politikai felkészültséget nélkülöző, szociális tekintetben tarka, szedett-vedett" tömeget és azt a funkciót, amelyet e mozgalomnak be kell töltenie a munkásosztály és a burzsoázia között folyó osztályharcban. A fasizmus funkciója – állapítják meg a határozatban – nem vezethető le a mozgalom tömegbázisát alkotó rétegek és osztályok érdekeiből, és a fasiszta programban sem mutatható ki, mivel egy másik társadalmi osztály érdekeit jeleníti meg: „A burzsoáziának, hogy biztosítsa érdekeit a munkásosztállyal vívott harcban, agresszív ütőerőre van szüksége. A burzsoá állami erőszak régi, állítólag »apolitikus« apparátusa már nem biztosítja kielégítő módon a »rendet«. Az erőszak kezdi megteremteni különleges harci osztagait a proletariátus elleni harcra. Ilyen osztályjellegű harci osztagokat szállít a burzsoáziának a fasizmus."[101]

A Komintern antifasiszta politikája, amint az Zetkin referátumából és Radek hozzászólásából egyértelműen kitűnik, határozottan a fasizmus „e kettős jellegén" alapult. Ez magyarázza, hogy a fasiszta mozgalom elleni fellépésben nem a „fegyverek", hanem az agitáció, a mozgalomhoz csatlakozott különféle társadalmi erők valós érdekeinek feltárása és képviselete került előtérbe, míg a direkt akciók, a munkásszázadok arra voltak hivatottak, hogy meggátolják a fasizmust funkciójának betöltésében. E kettős jellegből egyben következett az is, hogy fokozott figyelmet kellett tanúsítani a fasiszta mozgalmon belüli erőviszonyok, a fel-felbukkanó, időszakonként kiéleződő belső ellentétek gyökereinek feltárására is. Mindehhez nagymértékben járultak hozzá a plénumon elhangzott és a határozatban egésszé formált elemzések: hatásuk kiterjedt az egész nemzetközi kommunista mozgalomra, elősegítették az olaszországi és különösen a németországi antifasiszta harcot.

4. A Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé a fasizmus ellen

A Profintern, mint láttuk, kezdettől fogva részt vett, nemritkán kezdeményezőként az antifasiszta harc nemzetközi irányvonalának kimunkálásában. 1923 tavaszától, a frankfurti konferenciától azonban már nem önállóan, hanem a Komintern és Profintern Akcióbizottsága keretében.

[101] Ugyanott, 166–167. old.

A Végrehajtó Iroda ülésein az antifasiszta harccal összefüggő valamennyi általános megmozdulás szervezésével az Akcióbizottságot hatalmazták fel, míg a konkrét problémák, pl, az olasz szakszervezeti egység, vagy a fasiszta korporációk elleni fellépés, továbbra is a PVI napirendjein szerepeltek. Változatlanul nagy figyelmet szentelt a Profintern a fasiszta mozgalmak jelentkezésének a különböző országokban.[102] A fasizmus jelenségének általánosabb elemzése azonban ily módon nem kerül az ülések napirendjére egészen 1923 nyaráig, a Profintern Központi Tanácsának üléséig.

A Központi Tanács ülésére a kibővített KIVB III. plénuma után, 1923. június 25. és július 2. között került sor. A Profintern szervezeti szabályzata szerint a két kongresszus közötti időszakban a Központi Tanács végezte az irányítást. E szerepét azonban ténylegesen a VI töltötte be. A Központi Tanács tevékenysége inkább hasonlítható a Komintern kibővített VB-üléseihez. Nem állandó szervezet volt, hanem évente egy-egy alkalommal összeülő, a Profintern irányvonalával és hosszabb távú akcióival foglalkozó fórum. Munkájában nem vett részt valamennyi tagszervezet képviselője, csupán a legjelentősebb szakszervezetek képviselői. Így az 1923 nyarán megrendezett, sorrendben harmadik Központi Tanácsülésen 15 ország küldöttei jelentek meg, bár a Profinternnek akkor 41 országban voltak szervezetei.[103]

Az ülést, akárcsak a Komintern III. plénumát, két ízben is elhalasztották.[104] Előkészítése – az első közleményből ítélve – már április végén megkezdődött. Andrés Nint bízták meg a fasizmusról szóló, eredetileg 5. napirendi pontként szereplő beszámoló elkészítésével. (A beszámoló később a 3. napirendi pontként hangzott el.) Nin a Komintern-dokumentumok mellett a Profintern saját anyaggyűjtésére, helyzetelemző beszámolóira is támaszkodhatott. A Profintern munkatársai, különösen a frankfurti konferenciát követően, arra kerestek választ, milyen lehetőségei vannak a szakszervezeti akcióegységnek a fasizmus elleni harcban. (Ilyen jellegű megbeszélésre már Frankfurtban, közvetlenül a konferencia befejezése után sor került Lozovszkij vezetésével: elsősorban az egységfront

[102] CPA IML 534. f. 3. op. 45–46. ő. e. A Profintern Végrehajtó Irodájának jegyzőkönyvei. 1923. április 5 – október 4.

[103] PWA 1923–1924. 61–65. old.; Die Internationale Gewerkschafts-Bewegung. 286–289. old.

[104] Inprekorr, 1923. április 20. 540. old.; május 18. 710. old.; Krasznij Internacional Profszojuzov, 1923. 5–6. szám. 927. old.

németországi lehetőségeit elemezték.)[105] Nin tagja lett a PVI 1923 májusában alakult különbizottságának, amelyet „a fasizmussal foglalkozó anyagok gyűjtésére" hoztak létre. (A bizottságban Ninen kívül részt vett Enderle, Nowak és Tresso, valamennyien a PVI tagjai; titkára Fischmann volt.)[106] Nem sokkal később, a PVI május 18-i ülésén, amelyen többek között Terracini tett jelentést az olasz szakszervezetek helyzetéről és perspektíváiról, Nint „a fasiszta mozgalom szervezeti kérdéseit és perspektíváit tanulmányozó" bizottság tagjává is kinevezték. (A bizottság tagja volt rajta kívül Enderle, Heller és Sahnovszkij. Terracinit egy írásos anyag összeállításával bízták meg.)[107]

Nin június 28-án, a tanácsülés negyedik napján tartotta meg előadását, de a vita és a zárszó áthúzódott a következő napra. A referátum olyan alapvető problémákat is felvetett, amelyeket a Komintern ülésén már feleslegesnek tartottak megismételni. Ennek az a magyarázata, hogy a tanácsülés az első olyan nemzetközi megbeszélés volt, ahol a szakszervezeti vezetők kicserélhették véleményüket a fasizmusról, illetve megismerkedhettek a fasizmussal kapcsolatos nézetekkel.

Beszédének elején Nin két kérdéssel foglalkozott: a fasizmus meghatározásával és jellegének megítélésével.

A fasizmust a kapitalizmuson belüli uralmi formákhoz, elsősorban a polgári demokráciához hasonlította: „Úgy határozható meg – mondta beszédének elején –, mint a kapitalizmus erőszakos, törvényen kívüli tevékenysége, amely hatalmának helyreállítása céljából az ipari és mezőgazdasági kisburzsoáziára és a deklasszált elemekre támaszkodik. Jellemzője a burzsoázia valamennyi olyan korábbi politikai kategóriájának megvetése, mint a demokrácia, a jog, a parlamentarizmus, a szabad gyülekezés stb., valamint a munkásszervezetek és a forradalmi vezetők ellen alkalmazott legszélsőségesebb erőszak."[108]

Összevetve Nin beszámolójának a fasizmus meghatározásával foglalkozó részét a Komintern IV. kongresszusán elhangzott elemzésekkel vagy a Zetkin-referátumban található meghatározással, az állapítható meg,

[105] CPA IML 534. f. 3. op. 45. ő. e. 18. old. – Lozovszkij beszámolója a Profintern Végrehajtó Irodájának 1923. április 5-i ülésén.

[106] Ugyanott, 80. old. – A PVI május 7-i ülésének jegyzőkönyve, rövidítve.

[107] Ugyanott, 98–100. old.

[108] *Andresz Nin:* Fasizm i profszojuzi. Krasznaja Nov. Glavpolitproszvet. Moszkva 1923. 3–4. old. (A kiadvány az előadói beszédet, a zárszót és az elfogadott határozatot közli.)

hogy Nin sem történetileg, sem pedig elméletileg nem nyúl olyan mélyre, mint az előbb említettek. Megfogalmazásai általánosabb jellegűek, leegyszerűsítettek. E leegyszerűsítés egyik következménye az lett, hogy a belső osztályerőviszonyok alakulásának figyelmen kívül hagyása, a gazdasági és politikai struktúrában bekövetkezett változások lényegtelenné degradálása egy olyan általános fasizmus-koncepció feleleventésére vezetett Ninnél, melyet a Kominternben már meghaladtak. Nin ugyanis a fasizmust a polgári demokrácia szerves folytatásának tekintette, a kapitalizmus kiteljesedésének, az egyetlen továbbra is járható útnak a tőkés termelési módon belül.

Az előadó a beszámoló második részében használta fel azokat az anyagokat, amelyeket a Profintern különféle bizottságaiban, illetve vezető szerveinek ülésein dolgoztak fel. E dokumentumok alapján áttekintést adott az olasz, német, osztrák, magyar, francia, spanyol, argentin fasiszta mozgalmakról. Inkább ismertető jelleggel, mintsem elemzően: bemutatta az egyes országokban működő fasiszta és fasiszta jellegű szervezeteket anélkül, hogy kiemelte volna sajátosságaikat. Az általános, közös vonások hangsúlyozására korlátozta mondanivalóját. Így például Magyarország esetében nem beszélt fasiszta diktatúráról, de megállapította, hogy „a többi országhoz képest Magyarországon a fasiszta mozgalom igen korán kibontakozott. Itt fellelhető e mozgalom valamennyi létező és jellemző vonása." Fasiszta szervezetnek az Ébredő Magyarokat tekinti. Nin – határozottabban, mint Zetkin – úgy véli, hogy a fasiszta mozgalom kibontakozására a Tanácsköztársaság leverését követően került sor, és nem a forradalom elleni küzdelem idején.[109]

Beszéde végén az előadó a konkrét tennivalókat összegező határozat tervezetét ismertette. Indoklásánál nem a Komintern-plénumon elhangzottakra hivatkozott, hanem a korábbi alapelvekre, amelyeket Frankfurtban, illetve a berlini szállítómunkás-konferencián fogadtak el, s melyek alapján ezt a dokumentumot kidolgozták. Feladatul jelölte meg, hogy a fasizmus által veszélyeztetett országokban helyi és országos antifasiszta bizottságokat kell létrehozni, e bizottságok munkájának, valamint a nemzetközi szolidaritásnak az összehangolásával pedig meg kell bízni a Háborús Veszély és a Fasizmus Elleni Nemzetközi Akcióbizottságot.[110]

[109] Ugyanott, 30–32. old.
[110] Ugyanott, 42–45. old.

A Nin előadói beszédét követő vitában kilenc felszólaló vett részt. A felszólalások zöme, akárcsak a Komintern-fórumokon, az egyes országokba tevékenykedő fasiszta szervezetekről közölt újabb adatokat. Néhány hozzászóló azonban kísérletet tett mind a fasizmus meghatározására, mind pedig az antifasiszta harc további lehetőségeinek felvetésére. A felszólalások színvonala – amennyire ez a kivonatos jegyzőkönyvből megállapítható[111] – nem érte el a Komintern-plénumon elhangzottakét.

Az osztrák Franz Koritschoner, a KIVB tagja, mintegy a bonapartizmus-teória utánérzéseként, azt fejtegette, hogy a fasizmus nem egyszerűen a forradalmi fellendülést követően kialakult politikai irányzat, hanem polgári forradalmak után kialakult irányzat, amikor is a burzsoázia a parasztsággal kötött szövetséget az ipari proletariátussal szemben.

A holland Louis de Visser a fasizmus funkciójával kapcsolatban többek között hangsúlyozta: a fasizmus mindenesetre hozzájárul ahhoz, hogy a kapitalizmus rendszerében mindeddig nagy szerepet játszó demokratikus illúziók lelepleződjenek.

John R. Campbell angol küldött – egyébként az egyik legszínvonalasabb felszólaló – a III. KI-plénumon elmondottakkal szemben leegyszerűsítve, az ellentétpárok éles szembeállításával fogalmazott. Szerinte a fasizmus elleni harcban meg kell különböztetni a burzsoáziától a fasizmus tömegbázisát jelentő elnyomorodott kispolgári, szegényparaszti és munkásrétegeket, akik eszközt jelentenek a fasiszták kezében. A fasizmuson belül ezek az erők „nem törekszenek a kapitalizmus tudatos erősítésére". Véleménye szerint ugyanakkor kizárólag éppen ezeknek az erőknek a jelenléte különbözteti meg a fasizmust a „közönséges fehérterrorista mozgalomtól".

A francia Herclet is a fasizmus és más reakciós szervezetek közötti különbségre hívta fel a figyelmet.

Valamennyi felszólaló osztotta Bianchi (Ottavio Pastore olasz küldött fedőneve) koncepcióját. Bianchi, támogatva a Nin előadói beszédében elhangzottakat, az aktív ellenállás szükségességét és lehetőségeit fejtegette.[112] Ugyanakkor Nin zárszavából kiderül, hogy sem az egységfront melletti

[111] A vitáról nem áll rendelkezésre pontos jegyzőkönyv, csupán egy rövidített ismertetés, amely a *Krasznij Internacional Profszojuzov* 1923. júliusi számának mellékleteként jelent meg „Jelentés a Vörös Szakszervezeti Intenacionálé Központi Tanácsa III. ülésének munkájáról" címmel, 144 oldal terjedelemben.

[112] Krasznij Internacional Profszojuzov, 1923. 7. szám. Melléklet. 63–71. old.

kiállás, sem pedig a fasizmus és más reakciós formációk elhatárolása nem volt egyöntetű a vitában felszólalók beszédében.

Nin zárszavában többekkel vitába szállt. Főleg azokkal, akik, mint az amerikai Amter, az indonéz Malaka és a japán Macumoto, azt állították, hogy országaikban fasiszta rendszer van. Amter egyenesen kijelentette, hogy „Amerika a fasizmus klasszikus országa".[113] 1923 nyarán már minden bizonnyal kuriózumnak számított a német Habai felszólalása, aki megkérdőjelezte az egységfront alkalmazásának lehetőségét az antifasiszta harcban és a mindennapi követelésekért folytatott küzdelemben. Nin határozottan leszögezte válaszában: „Fenntartom véleményemet, hogy az egységfrontért való harc alapvető feladatunk a fasizmus elleni harcban", majd hozzáfűzte: a munkásosztály kiábrándultságát, passzivitását éppen mindennapi érdekeinek feladása váltotta ki.[114]

Áttekintve Nin beszámolóját és az azt követő vitát, feltűnő, hogy bár a főbb elvi megállapítások lényegében megegyeztek a Komintern fórumain elfogadott alapelvekkel, nem sikerült a szakszervezeti mozgalom területén konkretizálni azokat a teendőket, amelyeknek már megvalósítási tervét is kidolgozták erre az időre a Kominternben.

Mindez természetesen rányomta bélyegét a tanácskozáson elfogadott határozatra is. A 15 pontból álló dokumentumban az egységfrontnak csupán leszűkített változata fedezhető fel: a forradalmi szervezetek összefogásának szükségességét hangsúlyozza. Az antifasiszta harc lehetőségei között szerepel ugyan az önvédelmi szervezetek alakítására szólító felhívás, a munkásosztály és a parasztság körében végzendő agitációs munka feladatai, a propaganda a fasiszta szervezetekben, a sport- és ifjúsági szervezeteken belüli tevékenység és az olasz emigráció soraiban folyó antifasiszta szervezkedés támogatása – mindez azonban túl általánosan. A három utolsó pont az, amelyben igyekszenek a szervezeti kereteket is meghatározni. A 13. pontban „A háború és fasizmus elleni nemzetközi bizottság" támogatására a frankfurti konferencián elfogadott határozat megvalósítására szólítanak fel, a 14. pontban a Nemzetközi Szállítómunkás Szövetség berlini konferenciáján elfogadott alapelvekből kiindulva a nemzetközi szakmai szervezeteken belüli antifasiszta tevékenység kibontakoztatásának kimunkálását sürgetik. A 15. pontban azt hang-

[113] *Nin:* Id. mű, 46. old.
[114] Ugyanott, 50. old.

súlyozzák, hogy bár a fasizmus nemzetközi jelenség, az antifasiszta harcot elsősorban az olasz fasizmus ellen kell megvívni.[115]

A Profinternben – úgy tűnik – nem figyeltek fel arra a törekvésre, hogy a Komintern az antifasiszta harc szervezeti kereteit, a nemzeti és nemzetközi antifasiszta bizottságok munkáját kezdettől fogva, de különösen a III. plénumon elfogadott határozatban valamennyi kommunista és nem kommunista munkásszervezet szoros együttműködésére kívánta alapozni. A Profintern önállóságának hangsúlyozása, illetve az önállóság formai oldalainak gyakori előtérbe helyezése hozzájárult a nem kommunista szervezetek, szakszervezetek megnyeréséhez, gyakran azonban akadályozta az antifasiszta tevékenység koordinálását.

*

A Kommunista Ifjúsági Internacionálé, a KII nem folytatott önálló antifasiszta politikát. Feladata az volt, hogy a Komintern tagszervezeteként a nemzetközi kommunista mozgalom határozatait átültesse az ifjúságpolitika területére. Teendőit a fasizmus elleni küzdelemben már körvonalazták a III. plénumon elfogadott irányelvek. Ezek megfogalmazásakor különös figyelemmel voltak az ifjúság veszélyeztetett helyzetére, hiszen a fasiszta demagógia nem csupán Olaszországban, hanem Németországban is komoly sikereket ért el a fiatalok között. Nem utolsósorban ez volt az oka annak, hogy a fasizmus 1923 nyarára az Ifjúsági Internacionáléban is fokozatosan a figyelem középpontjába került.

A Kommunista Ifjúsági Internacionálé Nemzetközi Irodájának IV. ülését 1923. július 10–18. között tartották meg Moszkvában. A Nemzetközi Iroda a legtekintélyesebb tagszervezetek képviselőiből tevődött össze, szerepe hasonló volt a Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságához. Nem állandó szervezet volt, egyes kérdéscsoportok megvitatására hívták össze. Ezúttal, a IV. ülésen, 17 szervezet képviselői vettek részt. Napirenden a KII programja és a Komintern III. plénumán elfogadott egyes határozatokból fakadó feladatok megvitatása szerepelt.[116] Az elfogadott határozatok teljesen eltértek a Profintern határozatától, mint ahogyan a szervezet jellege is más volt.

[115] Ugyanott, 56–59. old.

[116] Jugend-Internationale, 1923. 9. szám. 290. old.; Inprekorr, 1923. április 11. 503. old.

Az első napirendi pont „A politikai helyzet és a kommunisták feladatai" volt, előadója az eredetileg felkért Zinovjev helyett Karl Radek; a beszéd legnagyobb figyelmet keltő része az antifasiszta harccal foglalkozott.[117]

Radek nagy feladatra vállalkozott: több mint kétórás beszédében összefoglalta a Komintern III. plénumán kifejtett főbb gondolatokat. A nemzetközi helyzet ismertetésével kezdte és a nemzetközi kommunista mozgalom feladatainak összegezésével fejezte be beszédét. A gazdag tartalmú referátum nem utolsósorban azért is érdekes, mivel ez az utolsó olyan dokumentum a húszas években, amelyben világosan és egyértelműen, a Komintern hivatalos álláspontjaként fejtik ki a munkás-paraszt kormány, az egységfront és az antifasiszta harc összefüggéseit, a kommunista szövetségi politika lényegét, főbb formáinak tartalmát és célját.

A szövetségi politika, a fasizmus és az antifasiszta harc problémája Radek beszédének több pontján felbukkan. A „Harc a burzsoázia táborában" című fejezetben az olaszországi helyzet kapcsán részletesen szól a fasizmus osztályjellegéről,[118] az osztályerőviszonyokban bekövetkezett változásokról; Németországot említve pedig azokat az okokat vázolja, amelyek a parasztság és a középrétegek helyzetében jelentős változást idéztek elő, megteremtve annak előfeltételeit, hogy e társadalmi erők a nacionalizmushoz csatlakozva a weimari köztársaság megdöntésén fáradozó junkerek és ipari tőkés csoportok ágyútöltelékévé váljanak.[119] „A munkásosztály növekvő ellenállása" című fejezetben azt állapítja meg, hogy az 1920–1921-es mélypontot követően ismét kedvezőbbekké váltak a munkásosztály számára a feltételek: „*A tőke támadásának nincs vége, azonban csúcspontján túljutottunk*" – állapítja meg. Ennek jeleként a szakszervezetek taglétszámának növekedése mellett elsősorban a Labour Party győzelmét említi. Elemzése során, bár nem hagy kétséget afelől, hogy elsősorban a reformista, a burzsoáziával való együttműködést hirdető szervezetek megerősödéséről van szó, azt kívánja bizonyítani, hogy a munkásszervezetek előretörése, függetlenül attól, hogy milyen irányzatot kép-

[117] Radek referátumának csak az utolsó három részét közli a *Jugend-Internationale* (1923. augusztus. 12. szám. 375–379. old.). A beszéd teljes terjedelemben a *Die Kommunistische Internationale* 1923. évi 27. számában jelent meg.

[118] Radek Aquila (Sas Gyula) könyvének második kiadására hivatkozva ismerteti az olaszországi fasizmus fejlődésének főbb állomásait, szembesíti propagandájában vallott céljait a fasiszta diktatúra valóságos politikai intézkedéseivel. – Die Kommunistische Internationale, 1923. 27. szám. 21–23. old.

[119] Ugyanott, 23–24. old.

viselnek, a munkásosztály harcai számára teremt kedvezőbb feltételeket. Hasonlóan ítél a „Hága és Hamburg" fejezetben a szociáldemokraták egyesüléséről, amelynek nemcsak negatív oldalát hangsúlyozza, hanem azt a munkásosztály soraiban egyre erősebb egységtörekvéseknek is tulajdonítja.[120]

Az egységfrontnak szentelt terjedelmes részben Radek áttekinti a különféle akciók sorsát, kezdve a három Internacionálé 1922. áprilisi berlini konferenciájától, amelyet a dolgozók mindennapi érdekeinek védelmére rendeztek meg, a hamburgi egyesülési kongresszusig. Nem köntörfalaz, levonja az eseményekből a következtetést: a nemzetközi munkásszervezetek együttműködése nem valósult meg. A Komintern nem érhette el célját, mivel a másik két Internacionálé a szervezeti egység helyreállításában reménykedve vett részt a megbeszéléseken, s nem az együttműködés, az egységfront céljából. Az egyesülés gondolatával pedig a Komintern mindig élesen szemben állt. Ami a szakszervezeti egységet illeti, a helyzetet elsősorban a szociáldemokraták Amszterdami Internacionáléjának merev elzárkózása határozta meg. Ezért Radek elsősorban az alsóbb szintű szervezetekkel való akcióegységet sürgette, illetve az együttműködést azokkal a vezetőkkel, akik többé-kevésbé szükségesnek látták az erők összefogását. Két konkrét példát említett: a szállítómunkások egységkonferenciáját Berlinben, és Fimmen fellépését az Amszterdami Internacionálén belül. Ez utóbbiról igen hosszan beszélt, s önkritikát gyakorolt azért az éles hangért, amelyet Hágában, az Amszterdami Internacionálé rendezte nemzetközi békekongresszuson Fimmennel szemben használt. Azzal mentegette magát, hogy akkor még nem olvasta Fimmen brosúráját, amelyből meggyőződhetett arról, hogy Fimmen valóban az osztályharcos szociáldemokraták közé tartozik.[121]

Beszéde e részének végén fogalmazza meg Radek a Komintern akcióegység-politikájának lényegét az adott helyzetben: „Azok a tapasztalatok, amelyeket az egységfronttaktika kapcsán szereztünk, nemcsak hogy nem alkalmasak arra, hogy bennünk azt az érzést keltsék, hogy nem helyes úton járunk, hanem százszorosan is meggyőztek arról, hogy *az alkalmazott taktika a helyes, hogy ez az az út, amelyen ha nem is sikerül a nagy szociáldemokrata pártokat arra kényszerítenünk, hogy velünk együtt lépjenek fel a közös akciókban, az azonban sikerülni fog, hogy a szociáldemokrata*

[120] Ugyanott, 25–27., 28. old.
[121] Ugyanott, 30–31. old.

munkások nagy tömegeit együttes harcra mozgósítsuk a legközelebbi feladatok érdekében."[122]

Az egységfront-politikának ez a felfogása lényegében tér el attól az elképzeléstől, hogy e politika céljává a munkástömegek elhódítását, a szociáldemokrata pártok tömegbefolyásának csökkentését tegyék. Ettől a Komintern fórumain ilyen határozottan még sohasem határolták el magukat a nemzetközi kommunista mozgalom vezetői. Egyedül ez az egységfront-politika lehetett az alapja adott esetben egy munkás-paraszt kormánynak, a munkásosztályt is fenyegető háborús veszéllyel és a munkásszervezeteket megsemmisítéssel fenyegető fasizmussal szemben.

A szövetségi politikával foglalkozó részben („A politikai szövetségek kérdése") azonban Radek nem ezt a gondolatmenetet folytatja. A munkás-paraszt kormány mellett érvelve általánosabb elvi kiindulópontot keres és talál. Lenin kompromisszum-elméletére hivatkozva igyekszik meggyőzni hallgatóságát arról, hogy a proletariátus önmagában képtelen történelmi küldetésének betöltésére. Ezt az oroszországi forradalom példájával bizonyítja. Részletesen elemzi a számba jöhető szövetségesek, a parasztság, az értelmiség és általában a középrétegek helyzetében bekövetkezett változásokat, amelyek lehetővé teszik, hogy együttműködés jöjjön létre a munkásosztály és más, az egyes országok lakosságának többségét alkotó, ugyancsak kizsákmányolt tömegek között. Ezt azonban mindig egy forradalmi perspektíva szemszögéből teszi. Az egységfront-politika és az erre épülő munkás-paraszt kormány koncepció Radek beszédének „A fasizmushoz való viszony" című részében formálódik egységes egésszé. Radek kiindulópontja itt – akárcsak Zetkiné a III. plénumon – a fasizmus osztályjellegének és a fasiszta mozgalom osztályösszetételének kettőssége: a fasizmus kispolgári tömegeket szervező és mozgósító mozgalom a nagytőke, a kapitalista társadalom céljai érdekében. Ismét Aquilára hivatkozik. Elfogadja fasizmus-ábrázolásának megállapításait, ugyanakkor bírálja az általa javasolt taktikát. Választ keres ugyanarra a kérdésre, amelyet már a IV. kongresszuson, majd azt követően is több ízben felvetettek a különböző kommunista fórumokon: miben különbözik a fasizmus a tőkés társadalomban fellelhető más uralmi formáktól? Válasza megegyezik Zetkinével, egy ponton azonban többet nyújt annál: nem csupán gyakorlatból vett példákkal, eseménytörténeti párhuzamokkal mutatja be a különbségeket, hanem elméletileg is meghatározza, miben egye-

[122] Ugyanott, 32. old.

zik és miben különbözik a fasizmus más formáktól. „*Az ellenforradalom végcélja szempontjából semmi különbség nincs Curzon, Mussolini, Cankov, Horthy és Schlageter között, akit a franciák agyonlőttek* – mondja Radek. – *Aki nem áll a proletárforradalom talaján, aki nem törekszik a proletariátus uralmának megvalósítására, annak tevékenysége, bármit is akarjon elérni, végül is a kapitalizmus helyreállítására vezet.* Aki azt mondja, hogy a fasizmus a régi kapitalizmus visszaállításának formája, az azt mondja, hogy Curzon, Mussolini, Horthy és Cankov fasiszta. Beköszönt az éjszaka, és sötétben minden tehén fekete."[123]

A különbözőség tehát, amint azt Radek hangsúlyozza, a végcél alapján nem mutatható ki. A fasizmus ezen a szinten megegyezik a kapitalizmus más uralmi formáival. Mélyebb elemzésre van szükség ahhoz, hogy a fasizmussal jelentkező sajátosságokat meghatározhassuk.

A probléma Radek és – természetesen – az egész kommunista mozgalom számára az volt, hogy megértesse: egyedül a fasizmus sajátos jegyeinek figyelembevételével állapítható meg, dolgozható ki az antifasiszta harc taktikája, mérhetők fel a nemzetközi kommunista mozgalom és az egyes kommunista szervezetek reális lehetőségei, konkrét tennivalói. Radek ezért a következőkben határozta meg a fasizmus és a tőkés társadalom és más uralmi formái közötti különbséget: az eltérés taktikai jellegű; az uralkodó osztály a korábbitól eltérő eszközökkel és módszerekkel lép fel az osztályharcban. „*Nem csupán azt fontos elemezni, hogy egy mozgalom mely végső cél szolgálatában áll, hanem az is fontos, hogy megállapítsuk, mely rétegekre támaszkodik. Attól függően ugyanis, hogy milyen következtetéseket eredményez ez az elemzés, alaktjuk ki taktikánkat.* Azokra az emberekre, akikre Curzon támaszkodik, nem gyakorolhatunk semmiféle befolyást. A cityt nem változtathatjuk szövetségesünkké. Ha azonban azt kérdezik, hogy meg tudjuk-e nyerni a parasztokat, akikre Mussolini is támaszkodott és azokat a munkásokat, akikre szintén támaszkodott, úgy nyilvánvaló: meg tudjuk tenni. *Minden ellenforradalmat a fasizmus névvel illetni tartalmatlan agitációs frázis, nem felel meg a valóságnak.*"[124] A fasizmus újszerűségét Radek abban látja, hogy hatására az ellenforradalom táborába olyan tömegek kerülhettek, amelyekre éppen a forradalmi proletariátus számít osztályharcában. Ezt a tételt 1922 végétől már valamennyi kommunista dokumentum tartalmazza. Radek gondolatmenetében az az

[123] Ugyanott.
[124] Die Kommunistische Internationale, 1923. 27. szám. 36. old.

új, hogy plasztikusan tükrözi a Komintern vezető szerveiben lefolyt viták, eszmecserék logikáját. Új továbbá következtetésének határozottsága. Radek egyértelműen leszögezi: az egységfronttaktikával összefüggő módszerek alkalmazása önmagukban nem elégséges a fasizmus elleni harcban. „Mit kell tenni Olaszországban? Giulio Aquila elvtárs brosúráját olvasva: »proletár egységfrontot«. Ez az ő egyetlen receptje. Leverhetjük-e mi egyedül Mussolinit? Mussolini a parasztok széles rétegeire és a városi kispolgárságra támaszkodik. Meg tudjuk-e őket nyerni szövetségesnek? Igen. Mussolini rendszerében egyre nagyobb nyomorúság vár rájuk. *A széles kispolgári fasiszta mozgalom ellen a proletár egységfront az első feltétel. A kispolgárság megnyerése [azonban] szükséges e harc érdekében.*"[125]

Ezért tartotta Radek a III. plénum legfontosabb mondanivalójának az egységfront-politika szövetségi politikává szélesítését. Hangsúlyozta, hogy nem csupán a szövetség fontosságát kell megérteni, hanem azt is, mit jelent magának a szövetségnek a fogalma. „Elvtársak – mondotta beszédének utolsó részében –, a Végrehajtó Bizottság kibővített ülésének legfontosabb feladata volt, hogy az egységfronttaktika megerősítésén túl valamennyi ország kommunista tömegeivel megértesse: *rendkívül fontos a szövetségesek felkutatása, bárhol legyenek is találhatók, akikkel együtt fogjuk vezetni az elkövetkezendő akciókat.* A mi amszterdamijaink, valamint a Kommunista Internacionálé bizonyos részei úgy vélik, hogy szövetségest mondva az örök hűségre teszünk esküt. Ha a parasztok és kispolgárok örökre velünk együtt haladnának, úgy egyáltalán nem szövetségesek lennének, hanem besorolhatnánk őket a Kommunista Internacionáléba. A szövetség fogalmán különféle erőknek konkrét célok érdekében történő összefogását kell érteni."[126]

Radek beszédének egyik hiányossága, hogy a fasizmus elleni harcról szólva nem tesz említést a szövetségi politika konkrét lehetőségeiről, illetve formáiról. A munkás-paraszt kormányról korábban elmondottakra csupán utal, bár e forma beillesztése az antifasiszta harc kereteibe kétségtelenül komoly előrelépést jelenthetett volna. Úgy tűnhet, hogy Radek csupán az előzőkben elhangzottak megismétlését hagyta el, hiszen a nemzetközi kommunista mozgalom stratégiai célkitűzését éppen azokban az országokban, ahol a fasiszta veszély komolyan fenyegetett, a munkás-

[125] Ugyanott, 37. old.
[126] Ugyanott, 40. old.

paraszt kormányban, egy átmeneti hatalmi formáért való közvetlen harcban jelölte meg. A probléma azonban nem ilyen egyszerű. Mind a III. plénumon, mind pedig az Ifjúsági Internacionálé ülésén elmondott beszédéből az tűnik ki, hogy bár a különféle szintű vezetők részletesen beszéltek a fasizmus elleni harc lehetőségeiről, elemezték az egyes feladatoknak megfelelő harci formákat és módszereket, egy dolgot mégsem tisztáztak kellő pontossággal: vajon arra korlátozódik-e a fasizmus elleni küzdelem, hogy megakadályozzák a formálódó fasiszta szervezetek térnyerését, felbomlasszák és szétverjék a fasiszta mozgalmat, megdöntsék az olasz fasiszta rendszert? Az antifasiszta harccal foglalkozó határozatok, amelyeket 1923 nyarán a nemzetközi kommunista szervezetek[127] fogadtak el, valóban csupán ilyen feladatokat jelöltek meg. A munkás-paraszt kormány mint célkitűzés, részévé lett az antifasiszta harcnak, ám a konkrét feladatok és módszerek pontos megjelölésével ellentétben meglehetősen általános formában. Nem utolsósorban ez tette lehetővé, hogy továbbra is hangot kapjanak és helyenként politikai irányvonalként érvényesüljenek olyan nézetek, amelyek a fasizmus elleni harcot lényegében mint a proletárdiktatúráért folytatott küzdelmet értelmezték.[128]

Ennek ellenére megállapítható, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom különböző fórumain elfogadott határozatok 1923 nyarára komplex akcióprogrammá fejlődtek. Ezt két szinten, két formában kívánták végrehajtani: egyrészt a fasizmustól leginkább veszélyeztetett országok kommunista szervezeteinek akcióival, másrészt az egész nemzetközi munkásmozgalom egységes fellépését szervező, az antifasiszta érzelmű társadalmi szervezeteket és szervezetlen erőket átfogó nemzetközi antifasiszta akcióbizottság újjászervezésének meggyorsításával, korábbi programjának bővítésével.

[127] A KII irodájának ülésén elfogadott határozat lényegében megegyezik a III. plénumon elfogadott dokumentummal. (Ez utóbbit is elfogadták saját határozatként.) A különbség csupán az, hogy a feladatokat az ifjúsági szervezetek szempontjainak figyelembevételével fogalmazták meg. (Die 4. Bürositzung der KJI. 17–32. old.; Inprekorr, 1923. augusztus 8. 1136. old.)

[128] Az olasz párton kívül a jelentősebb szekciók közül ilyen nézetek elsősorban a német pártban érvényesültek. A Balkáni Kommunista Föderációban is csupán az 1923. szeptember 9-i bulgáriai felkelés leverése után kezdődött lassú változás. (CPA IML 504. f. 1. op. 26. d. A Varga Iroda jelentései. Einheitsfront in Deuthschland. 11–13. old., Italien 2–3. old., Balkan 1–2. old.)

Antifasiszta akciók és a nemzetközi antifasiszta szervezetek tevékenysége Németországban

A nemzetközi kommunista szervezetek tanácskozásain, főképp a fasizmussal foglalkozó napirendi pontoknál érzékelhető, hogy a mozgalom egyre nagyobb figyelmet fordított a szerveződő német fasiszta mozgalomra. Összefüggött ez azzal az állásponttal is, hogy a hatalomra jutott fasizmussal, tehát az olasz rendszerrel szemben az olasz munkáspártok támogatásán túl elsősorban az elszigetelés politikájával, hasonló európai rezsimek hatalomra jutásának megakadályozásával lehet eredményt elérni. Ennek a nézetnek a kialakulásához nagyban hozzájárult az olasz kommunisták véleménye, akik a Komintern és a Profintern fórumain több ízben is hangsúlyozták: ennél nem is várnak többet a nemzetközi munkásmozgalomtól. Így Tasca a III. plénumon tartott beszédének végén kifejtette, hogy kételkedik az Olaszországgal szemben tervezett nemzetközi bojkott hatékonyságában, illetve megszervezésének lehetőségében. Az volt a véleménye, hogy „a külföldi kommunisták közvetlenül nem tudnak segítséget nyújtani. Az jelentene hathatós támogatást, ha hazájukban teljesítenék kötelességüket, azaz figyelembe vennének minden tanulságot, ami tapasztalatainkból és vereségünkből levonható."[1] Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az antifasiszta egységfront létrehozásának szükségességéről nem voltak meggyőződve sem a szocialista, sem a kommunista pártban, nem is szólva a polgári antifasiszta beállítottságú csoportokról. Ennek oka elsősorban az volt, hogy Mussolininak 1923 nyarától egészen 1924 végéig súlyosabbnál súlyosabb válságokkal kellett szembenéznie, ezért ebben az időben még nem látszott kizártnak a diktatúra összeomlása, esetleg megszüntetésének alkotmányos lehetősége, s így az egyes pártok már a fasizmust követő időszakra tartogatták erejüket. A pol-

[1] Protokoll der Konferenz. 273. old.

gári pártok még reménykedtek abban, hogy a Mussolini-rendszer megváltoztatható, átalakítható a korábbinál jobboldalibb, de a demokrácia játékszabályait betartó, a „rohamosztagok garázdálkodását" felszámoló parlamentáris rendszerré.[2]

A németországi fasiszta szervezetek és megmozdulások elemzésének előtérbe kerülését azonban elsősorban az országban kialakult belpolitikai helyzet indokolta.

1. A „Schlageter-agitáció" és az antifasiszta nap Németországban

A téli-tavaszi Ruhr-válságot forró nyár és viharos ősz követte. Az infláció egyre szédületesebb mértéket öltött és fokozódó munkanélküliséggel párosult. Egy aranymárka 1923 januárjában még 4300, novemberben már 522 milliárd papírmárkával volt egyenlő. A munkanélküliek száma az 1923. júliusi 186 000-ről 1924 januárjáig 1 439 780-ra növekedett.[3] A munkanélküliség egyik sajátossága volt, hogy a korábbiakhoz képest rendkívül megnőtt (3,5%-ról 26,4%-ra) a szervezett, tehát elsősorban a nagyobb üzemekből elbocsátott munkások aránya. Az első világháború idején és azt követően az iparban elhelyezkedettek és hamarosan munkanélkülivé válók ösztönös megmozdulásaihoz, az infláció által különösen érzékenyen érintett kistermelők lázongásaihoz, az elkeseredett, fizetésüket kosarakban, hátizsákban cipelő alkalmazottak mozgalmaihoz a munkásosztály mind hatalmasabb sztrájkjai járultak. Mindamellett a sztrájkok mutatói – számuk, résztvevőik létszáma, a kimaradt munkaórák – nem érték el az előző évekét, a sztrájkoló szervezett munkások és alkalmazottak száma is csökkent.[4] E sztrájkok és megmozdulások jellege eltért a korábbiaktól. Míg 1923 januárjáig csupán gazdasági követelésekért folyt a küzdelem, s még márciusban is a Ruhr-vidék megszállása elleni passzív rezisztencia dominált, júniustól kezdve már egyre határozottabban politikai jelleget öltöttek a munkabeszüntetések és a tüntetések. Nagy visszhangra talált a KPD januárban meghirdetett és azóta következe-

[2] *Spriano:* Id. mű, 279. old.; *Francesco Nitti:* Bolsevizmus, fasizmus, demokrácia. Pallas. Budapest é. n. 62–64. old.; *Ormos–Incze:* Id. mű. 165. old.,; *Chabod:* Id. mű, 73. old.; *Kis Aladár:* Id. mű, 169. old.; *Silone:* Id. mű, 170–171. old.

[3] GDA 3. köt. 286. old.,; PWA 1925–1926. 722. old.

[4] PWA 1923–1924. 582–583. old.

tesen alkalmazott taktikája, a kétfrontos harc jelszava: „Üsd Poincarét a Ruhrnál és Cunót a Spreenél!"[5] A KPD lipcsei kongresszusa az 1923. február 1-én elfogadott taktikai irányelvekben – nem utolsósorban Radek határozott álláspontjának hatására – a munkáskormányt mint a proletárdiktatúrához vezető átmeneti formát hirdette meg, majd a Kominternt III. plénuma után hasonló értelemben foglalt állást a munkáspárti kormány mellett.[6]

A kommunisták mellett azonban növelték befolyásukat a jobboldali és nacionalista szervezetek is, köztük Hitler Nemzetiszocialista Német Munkáspártja. (Ismert német rövidítése: NSDAP.) A Komintern vezetői a német kommunistákkal egyetértésben úgy értékelték a helyzetet, hogy az országban kialakult gazdasági és politikai válság egy jobboldali fordulat lehetőségét is magában hordozza. A kialakult helyzet valóban sok szempontból – különösen az államhatalom ingatagságát tekintve – hasonlított az olaszországira. A Kominternt és a KPD-t azonban legalább ennyire a fasiszta szervezetek elleni harc előtérbe helyezésére sarkallta egy másik körülmény is: a politikailag aktivizálódott paraszti és más kispolgári elemek megnyerésének lehetősége.

E kettős feladat felismerésének eredményeképpen „1923 júniusának végén határozott fordulat következett be a párt taktikájában" – írja jelentésében a Varga Iroda egyik munkatársa.[7] E fordulat a korabeli megfigyelők szerint is szorosan összefüggött Radek Schlageter-beszédével, s hamarosan két igen látványos eseménysorozat hívta fel rá a figyelmet. Az egyik az 1923. július 29-re meghirdetett antifasiszta nap, a másik a többségében kommunisták által szervezett nyilvános gyűlések sorozata volt, amelyekre nacionalista és fasiszta szónokokat is meghívtak. Mindkét eseménysorozat, de különösen az utóbbi, nagy visszhangot keltett Németország-szerte, majd vitákat váltott ki a nemzetközi munkásmozgalom különböző fórumain.

A Schlageter-agitáció tulajdonképpen már június 26-án megkezdődött,

[5] Die Rote Fahne, 1923. január 23. – Raymond Poincaré francia miniszterelnök rendelte el a Ruhr-vidék megszállását; Wilhelm Cuno német miniszterelnök ekkor meghirdette a passzív ellenállást.

[6] Bericht über die Verhandlungen des III. Parteitages der Kommunistischen Partei Deutschlands. Zentrale der KPD. Berlin 1923. 421. old.; AKPD 1923. július 11-i felhívása. Die Rote Fahne, 1923. július 12. Részleteket közöl a dokumentumból: GDA. 3. köt. 655–656. old.

[7] CPA IML 504. f. 1. op. 26. d. 6. old.

amikor a *Die Rote Fahné*ban megjelent Radek beszéde. Ezután egy brosúra következett, bevezetőjeként ugyancsak a Radek-beszéddel, utána a német sajtóban már szintén megjelent két fontosabb polemikus írás következett: Ernst Graf zu Reventlow-nak,a Deutschvölkische Freiheitspartei egyik vezetőjének, a *Reichwart* című berlini hetilap szerkesztőjének „Radekkel együtt?" című írása, és Arthur Möller van den Brucknak a *Gewissen* című hetilapban („az egyetlen »gondolkodó« nacionalista orgánum" – mondta róla Radek) megjelent cikké. A brosúrát két válaszadó írás zárta: Radeké a *Vorwärts*, a *Die Zeit*, a *Vossische Zeitung* cikkeire, illetve a *Gewissen*nek a brosúrában is leközölt írására, valamint Paul Frölich válasza Reventlow-nak.[8]

Mind Radek, mind pedig Frölich alapvetően három dolgot kívánt tisztázni: a kommunistáknak a fasizmushoz, a különféle tömegmozgalmakhoz és végül a nemzeti érdekekhez való viszonyát. Mindhárom kérdésre egyértelmű választ tartalmaz Radek említett írása a brosúra végén, mely „A fasizmus, mi és a szociáldemokraták" címet viseli.[9] Radek mindenekelőtt leszögezi, hogy a kommunisták a német fasizmusban igen komoly veszélyt látnak. „A fasizmus nagy veszély, esetleg nagyobb is annál, mint ahogyan azt a *Vorwärts* urai gyanítják, akik már több ízben bebizonyították, mennyire nem értenek a helyzetértékeléshez" – írja a szociáldemokratákkal polemizálva.[10] Ezt követően azt magyarázza, hogy a fasizmus elleni harcnak nemcsak hogy nem mond ellent, de szerves része az a politika, amely a fasiszta mozgalomhoz csatlakozott vagy ahhoz közeledő tömegek semlegesítését, esetleg, amennyiben lehetőség van rá, megnyerését tűzi ki céljául. Hangsúlyozza, hogy ő nem Schlagetert ünnepelte, sőt kimutatta tettének értelmetlen voltát. A tömegeknek értelmes és cselekvő, sajátos érdekeiket kifejező programot kell nyújtani. „Amennyiben a német munkásosztály nem lesz képes rá, hogy ezeket az eszméket tudatosítsa a nagy kispolgári tömegekben, úgy vereséget fog szenvedni, de legalábbis hosszú időre kitolódik a győzelme."[11]

Ezzel összefüggésben tér rá a kommunistáknak a nemzeti érdekekkel kapcsolatos állásfoglalására. Érvelése e résznél még gondosabb. Hiszen

[8] Schlageter. Eine Auseinandersetzung Karl Radek, P. Frölich, Ernst Graf zu Reventlow, Möller van den Bruck. Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten. Berlin 1923.

[9] Ugyanott, 5–7. old. (Közli még: Inprekorr, 1923. július 6. 1003–1004. old.)

[10] Ugyanott, 6. old.

[11] Ugyanott, 7. old.

míg a fasizmussal vagy a fasisztákkal való kollaborálás vádját elég egyszerűen vissza lehetett utasítani és az egyébként is csak a szociáldemokraták részéről hangzott el, a nacionalizmus, a „nacionál-bolsevizmus", a szociálsovinizmus vádjával szemben már nehezebb volt a helyzet. Radek egyrészt kifejtette, hogy a kommunisták internacionalista elveivel nincs ellentmondásban a nemzeti érdekek melletti kiállás, másrészt rámutatott arra, hogy a munkásosztály éppen azáltal válik képessé történelmi küldetésének teljesítésére, hogy nem csupán nemzetközi, hanem az ennek előfeltételét jelentő nemzeti feladatait is megoldja. A Komintern és a német párt által követett irányvonal a németországi helyzetnek megfelelő egyetlen valóban forradalmi és reális politika. „*Egy elnyomott, szétdarabolt nép vezetőinek a szájában a pacifista szólamok vagy gyávaságot jelentenek vagy hazugságot, s ez okvetlenül kiváltja a nép egészséges ösztöneinek tiltakozását.* Amennyiben nem sikerül a kispolgári népi tömegekben felkelteni a munkásosztály iránti bizalmat, hogy vezetésével lerázhatják a nemzeti elnyomást, úgy ezek a tömegek eszközzé válnak e csatatér hiénáinak kezében, akik legőszintébb nemzeti érzelmeiket arra fogják felhasználni, hogy Németországban a reakció hatalmát hozzák létre, amely Németországot még inkább a mocsárba vezeti."[12] Ugyanakkor, számolva a nemzetközi realitásokkal, egyértelműen megmondta, hogy a kommunisták nem ígérgethetik felelőtlenül a versailles-i szerződés azonnali felrúgását, annak politikai és gazdasági következményeinek megszüntetését: „Nem ígérjük a tömegeknek, hogy ha ma Németországban munkáskormány jut hatalomra, úgy az egy karmozdulattal lesöpri az ország válláról Versailles terheit. Azt azonban tudjuk, hogy először is megkíséreljük e terheket levenni a szegények, a dolgozók válláról és azokéra helyezni, akiknek azt viselniük kell. Másodsorban azt is tudjuk, hogy harcolni fogunk és harcolnunk kell a versailles-i béke ellen úgy, ahogyan az orosz nép is harcolt és harcol az elnyomására tett kísérletekkel szemben."[13]

A kampány jelentős eseménye volt az antifasiszta nap. 1923. július 12-én hirdették meg a *Die Rote Fahne* hasábjain. Az eredeti terv szerint Németország valamennyi helyi kommunista szervezetének nyilvános gyűléseket kellett volna kezdeményeznie, amelyek különböző, a helyi lehetőségeket maximálisan kihasználó formákban (felvonulások, az önvédelmi alakulatok erődemonstrációja, gyűlések) alkalmasak lettek volna a

[12] Ugyanott, 8. old.
[13] Ugyanott, 7. old.

helyi lakosság legszélesebb rétegeinek mozgósítására. A területi pártszervezetek által közzétett felhívások egységes szemléletet tükröznek: valamennyiben megtalálható a munkás-paraszt kormány jelszó és az a megállapítás, hogy „nem csupán az elvtársaknak, hanem a szakszervezetek, pártok és szövetségek valamennyi proletárjának, az alkalmazottaknak, a szegényparasztoknak, az indifferenseknek és a keresztény munkásoknak ezen a napon meg kell valósítaniuk az egységfrontot".[14]

Az antifasiszta nap szervezésébe bekapcsolódtak a Háborús Veszély és a Fasizmus Elleni Nemzetközi Akcióbizottság területi szervezetei is. Felhívásaikat különböző antifasiszta és munkásszervezetek írták alá. A braunschweigi Akcióbizottság felhívását pl. aláírta a Német Építőmunkások Szakszervezeti Szövetsége, az Ácsmunkások Központi Szövetsége, az Állami és Községi Alkalmazottak Szövetsége, a Rézművesek Szövetsége, a Német Famunkásszövetség, a Szíjgyártó és Táskaiparosok Szövetsége, a Szabad Színpad („Freie Bühne"), a „Szolidaritás" Munkás Kerékpáros Szövetség, a KPD, a KJD területi szervezetei.[15] Az akcióbizottsági dokumentumok is szólnak a munkás-paraszt kormány megalakításának szükségességéről, s felhívnak a polgári demokratikus jogok megvédésére. A fő jelszavak: „A fasizmus egyet jelent az egyesülési jog felszámolásával, a választójog korlátozásával, a dolgozókat védő törvények és a nyolcórás munkanap felszámolásával."[16] A KPD és az SPD kelet-szászországi vezetősége közös gyűléseket hirdetett. „Az egyetlen erő, amely győzedelmeskedhet a fasizmuson, a munkás-paraszt kormány. Éljen az antifasiszta egységfront!" – írták az antifasiszta napot megelőzően már egy héttel országszerte kifüggesztett plakátokra.[17]

A KPD és az Akcióbizottság kísérletet tett rá, hogy más tartományokban is bevonja az akciókba az alsóbb szintű pártszervezeteket. Így járt el Poroszországban – és nem sikertelenül. Ezt igazolja a porosz belügyminisztérium egyik jelentése, amelyet a szabadságát töltő Severingnek küldött meg államtitkára. A jelentés szerint Poroszországban 50 000–100 000 ember megmozdulására lehet számítani, és nem csupán kommunistákra, hanem szociáldemokratákra, valamint pártonkívüliekre, antifasiszta

[14] ZPA IML f. KPD DF VI/117. A KPD alsó-szászországi szervezetének felhívása: útmutató az antifasiszta nap szervezéséhez.; Ugyanott. VI/106. 10–11. old. Országos felhívás és plakát. StAP. Pr. Br. Rep. 30 Bln. C. Tit. 95. Sek. 9. Bd. d. Nr. 3. 7. old.

[15] ZPA IML f. KPD DF VI/117.

[16] Ugyanott.

[17] Ugyanott. VI/106. 4., 5–6. old.

szervezetek tagjaira is. A jelentés készítője felhívja a figyelmet, hogy éppen ezért nem lenne célszerű a rendezvények teljes betiltása, de meg kellene kísérelni legalább „a szabad ég alatt tartandó gyűlések, felvonulások megakadályozását".[18]

A porosz kormány, miután a központi kormányzattal is konzultált, végül július 24-én, vagyis öt nappal az antifasiszta nap előtt hozta meg döntését. A sajtó másnap közölte: a belügyminiszter rendeletileg betiltott minden szabad ég alatt tartandó összejövetelt. A betiltás precedenssé vált, Szászország és Türingia kivételével kiterjedt egész Németországra.[19]

A Komintern, de elsősorban a KPD vezetői súlyos és felelősségteljes döntés elé kerültek: lehet-e vállalni az összecsapást, vagy visszakozzanak, és csak az engedélyezett keretek között szervezzék meg az akciót? A Kominterntől a válasz gyorsan, már július 26-án megérkezett. Radek táviratban közölte, hogy a KIVB nem tartja eléggé felkészültnek a német pártot, így javasolja, hogy korlátozzák a megmozdulásokat, gyűléseket.[20]

Egyértelmű volt a KPD Központi Bizottságának döntése is. A kommunista lapokhoz július 26-án eljuttatott közlemény kimondja, hogy az antifasiszta napot a lehetőségekhez képest kell megrendezni. Majd a szociáldemokrata és a jobboldali propaganda vádjaira válaszolva leszögezik:

[18] Archiv der sozialen Demokratie. (A továbbiakban: ASD) (1969 előtt Archiv des Parteivorstandes der SPD. Bonn–PVA) Nachlass Severing. Mappe 20. 147. dok. 1–2. old.

[19] Ugyanott. Mappe 76. 13., 14. dok., 1. old.; Volks-Zeitung, 1923. július 25.

[20] Ebben az időben a Komintern felelős vezetői közül többen szabadságukat töltötték, így Radek maga hozta e döntést. Eljárását és álláspontját később Zinovjev élesen bírálta, többek között az OK(b)P XIII. konferenciáján. (Inprekorr, 1924. február 25. 286. old.) Mindez azonban már a hamburgi felkelés leverése után történt, amikor Radek és Brandler leváltása lényegében eldöntött kérdés volt. Bár az antifasiszta nap az 1923-as év jelentős eseménye lett, erős túlzásnak kell tekinteni azokat a megállapításokat, mintha Moszkvában, illetve a Komintern vezetőségében az akció lefolyásának megváltoztatása nagy vitákat váltott volna ki. Erre már az események között eltelt rövid idő sem adhatott alkalmat. Azok a szerzők (*Verner T. Angress:* Stillborn Revolution. The Communist Bid for Power in Germany, 1921–1923. Princeton 1963. 359. old.; *Edward H. Carr:* History of Soviet Russia. IV. köt. London 1954. 186. old.; *Marie-Luise Goldbach:* Karl Radek und die deutsch- sowjetischen Beziehungen 1918–1923. Neue Gesellschaft GmbH. Bonn–Bad Godesberg 1973. 124–125. old.), akik éles vitákat feltételeznek, túlértékelik a júliusi események fontosságát, illetve, teljesen alaptalanul, a fegyveres felkelés első szakaszának tekintik. A dokumentumok ennek ellenkezőjét bizonyítják, bár a legfontosabb közülük, Zinovjev beszéde, némileg félreérthető.

„Az az igazság, és ezt mi nyíltan és világosan kimondjuk, hogy a kommunisták nem gondolnak arra, hogy július 29-én kirobbantják a polgárháborút." A megmozdulások azt a célt szolgálják, hogy mozgósítsák azokat a tömegeket, „amelyek ma még megengedik, hogy igába fogják őket, vagy tévedésből az ellenség táborában vannak".[21]

Július 29-én országszerte megtartották a tervezett gyűléseket. Összetűzésre sehol sem került sor. Néhány városban, ahol a KPD erős és befolyásos szervezetekkel rendelkezett, nyilvános megmozdulások is voltak, de a rendőrség ezeken a helyeken nem avatkozott be. A szervezők figyelembe vették a KPD KB döntését. Frölich, az antifasiszta nap tapasztalatairól szólva, a következőket írta: „A tüntetések megtartása a párt számára egyet jelentett volna a hatalom megragadásáért folytatott harccal, és ebben a helyzetben ez csak vereséggel járhatott."[22] A polgári sajtó csupán a berlini gyűlések résztvevőinek számát 160 000-re becsülte; a korabeli források országosan – beleértve Szászországot és Türingiát is – 500 000 és 1 millió közötti résztvevőről írtak.[23] A már idézett források megegyeznek abban, hogy bár a Komintern és a KPD kimondottan egységfronton alapuló, de annál szélesebb, parasztokat, értelmiségieket és más szimpatizánsokat is mozgósító akciókat kívánt szervezni, az antifasiszta nap végül is elsősorban munkásmegmozdulás lett, s résztvevőinek többsége kommunista szervezetek tagja volt.

E hiányosság ellenére az antifasiszta nap a húszas évek legjelentősebb olyan demonstrációja volt, amelynek során valóban tömegek mozdultak meg, tiltakozva nem csupán az egyre fokozódó gazdasági terhek miatt, hanem a reakció, elsősorban a fasiszta szervezetek fokozódó aktivitása ellen is. Olyan politikai megmozdulás, amelynek célja a baloldal pozícióinak erősítése, a válság hatására aktivizálódott tömegek megnyerése volt.

Az antifasiszta nap másik sajátosságaként értékelhetjük, hogy nem kampány jellegű megmozdulás volt, mint több korábbi és későbbi rendezvény, amely egy-egy eseményhez kapcsolódott (pl. Mussolini hatalomra jutásához vagy a Ruhr-válsághoz), hanem egy átfogó, de különö-

[21] ZPA IML f. KPD DF VI/106. 13. old. – E dokumentum alapján jelent meg Ernst Meyer neve alatt az *Inprekorr* július 27-i vezércikke „Antifasiszta nap Németországban" címmel. (1081. old.)

[22] Inprekorr, 1923. augusztus 1. 1108. old.

[23] A résztvevők számát igen nehéz lenne megállapítani, hiszen számtalan kis összejövetel zajlott le. A GDA és a *Chronik* még megközelítő számadatot sem közöl, csupán azt írja, hogy „százezrek vettek részt". (GDA 3. köt. 403., 147. old.)

sen a németországi körülmények között kiteljesedő koncepció megvalósulásának láncszeme.

Radek július 29-én, az antifasiszta nappal egyidőben Moszkvában vetette papírra elemző cikkét. A németországi helyzet főbb vonásainak és várható perspektíváinak figyelembevételével körvonalazta a német munkásmozgalom és a KPD előtt álló feladatokat.[24] Miben látta Radek a kialakult helyzet lényegét? Kikövetkeztetve az események alakulását, tényként szögezte le, hogy a Ruhr-vidék megszállásával szemben meghirdetett passzív ellenállás csődöt mondott, a német burzsoázia kapituláció előtt áll.[25] Ez pedig feltétlenül a belpolitikai helyzet kiéleződéséhez fog vezetni. A válság egyik sajátossága, hogy a szociáldemokrácia „többé nem az ellenforradalom döntő tényezője, mint 1919-ben és 1920-ban volt. A szociáldemokrácia holt tömeggé változott. *A polgári ellenforradalom aktív erői a fasisztáknál*, az egységet nélkülöző nacionalista mozgalmak szervezeteinek százaiban *találhatók*."[26] A szociáldemokrata politikából, a párt megváltozott helyzetéből azonban az is következett, hogy az ellenforradalmi kísérletekkel szemben egyedül a kommunista párt vezetésével lehet felvenni a harcot. Egyedüli megoldás Radek szerint a szociáldemokrata baloldallal létrehozott egységfront, amely „ma egyet jelent átmeneti követeléseink szilárd fenntartásával, a termelés ellenőrzésének, a proletariátus felfegyverzésének jelszavával, a munkás-paraszt kormánnyal mint a baloldali szociáldemokratákkal való együttműködés bázisával." Mindennek megvalósítására azonban egyedül a proletariátus nem képes. Meg kell nyerni a kispolgári tömegeket is – tér rá cikkének második felében Radek a lényegre, amit különben számtalan más írásában is hangsúlyoz. Itt azonban már kifejezetten azt akarja bizonyítani, amit a Schlageter-beszédet követően a nacionalisták és a fasiszták kétségbe vontak: a kommunisták nem csupán taktikai megfontolásokból hirdetik a kizsákmányoltak nemzeti egységét. „A kisparasztok, a tisztviselők, a magánalkalmazottak, a proletarizálódott értelmiségiek, gondol-

[24] Inprekorr, 1923. augusztus 3. 1115–1117. old. A német burzsoázia közelgő csődje és Németország Kommunista Pártjának feladatai.

[25] A passzív ellenállás feladását a Stresemann-kormány jelentette be nem egészen két hónap múlva, szeptember 26-án. A gyors összeomlást elsősorban külpolitikai okok idézték elő, bár feltétlenül hozzájárult a német gazdaság erőtlensége és a belpolitikai viszonyok labilitása is. Részletesen elemzi a történéseket *Zsigmond László:* Id. mű, 354–383. old. Színesen írja le az eseményeket *Kerekes Lajos:* Hitler-puccs a sörházban. Kossuth Könyvkiadó 1976. 80–82. old.

[26] Inprekorr, 1923. augusztus 3. 1116. old.

kodjanak bár ma még reakciós-nacionalista módon, ők a mi erőtartalékaink. Amikor Németország Kommunista Pártja kijelenti, hogy nem csupán az ipari munkásság érdekeiért kíván harcolni, hanem mindenki érdekében, aki a kapitalizmus igáját nyögi, ez *egyáltalán nem taktika, hanem a proletariátus osztálystratégiája.* Taktikának azokat az intézkedéseket nevezzük, amelyek *egyetlen ütközet megnyeréséhez szükségesek.* A stratégia intézkedések összessége, amelyek *a háború megnyeréséhez szükségesek.* Amikor megkíséreljük a kispolgári tömegek megnyerését, azt nem kicsinyes ravaszkodásból, nem a fasiszta mozgalom rövid időre történő szétrobbantása céljából tesszük, sőt nem is azért, hogy szövetségeseket nyerjünk meg a hatalom megragadásához. Egy hatalmas, sokmilliós réteg meghódításáról van szó, amelyre szükségünk van a hatalomért folytatott küzdelemben, amelyre szükségünk van a szocializmusért folytatott harcban."[27]

Radek cikke olyan időpontban jelent meg, amikor a KPD már javában dolgozott az agitációs gyűlések előkészítésén. E gyűlések célja azonos volt a cikkben megfogalmazott koncepcióval: a helyi kommunista szervezetek nyilvános vitagyűlésekre hívták meg a nacionalista és fasiszta szervezetek tagjait. Augusztus folyamán több ilyen gyűlésre is sor került, melyeknek egy részét – viszonossági alapon – fasiszta szervezetek hirdették meg. A néhány fennmaradt dokumentumból[28] megállapítható, hogy ezeken a vitákon mind a kommunista, mind pedig a völkisch- és fasiszta szervezetek agitátorai azokat az érveket használták – kiegészítve természetesen a konkrét vitapartner szájából éppen elhangzott kijelentésekre adott replikával –, amelyek már június–július során a Schlageter-cikkel kapcsolatos sajtóvisszhangban is szerepeltek.

A vitagyűlések eredményeit a KPD KB augusztus 2. és 5. között megtartott ülése összegezte, amelyen a Radek–Brandler irányvonal ellen apelláló ellenzék vezére, Ruth Fischer is elismerően szólt a párt tömegbefolyásának növekedéséről. Az ellenzék kilenc tagja csupán formai okokból tartózkodott a politikai helyzetről szóló határozat megszavazásakor. Tulajdonképpen csak azt kifogásolták, hogy beszámolójában Brandler

[27] Inprekorr, 1923. augusztus 3. 1117. old.

[28] Ilyen Münzenberg augusztus 4-én kelt Zinovjevnek küldött beszámolója az antifasiszta nap sajtóvisszhangjáról. Részletes beszámolót csupán a Stuttgartban augusztus 2-án az NSDAP és 10-én a kommunisták által megrendezett gyűlésekről adtak ki. (CPA IML 542. f. 1. ő. e. 8–14.; Hakenkreutz und Sovietstern. Deutschlands Weg–Deutschlands Rettung. VIVA. Berlin 1923.)

„súlyos megjegyzéseket tett" rájuk.[29] A fasizmusról és az antifasiszta harcról szóló határozatot – amelyben egyebek mellett hangsúlyozták, hogy ezután is kell akciókat szervezni a középrétegek megnyerésére – egyhangúlag fogadták el. Tehát 1923 augusztusának elején az ellenzék is egyetértett abban, hogy „A kispolgári tömegeknek az aktív együttműködés érdekében való megnyerése, de legalábbis teljes semlegességének biztosítása a proletár osztályharc érdekében semmiképpen sem taktikai manőver, hanem abszolút stratégiai szükségszerűség. Ez nem a fasizmussal, hanem a fasizmus ellen kötött szövetség."[30]

A Schlageter-agitációhoz kapcsolódó antifasiszta rendezvények egészen az októberi harcokig fontos szerepet játszottak a Komintern és a KPD politikájában. Ezzel az antifasiszta harc előzőleg kidolgozott feladatait alkalmazták a sajátos németországi feltételek között. Ennek során a KPD ki tudott törni a korábbi elszigeteltségből. Tömegpolitikát folytatott, megfogalmazta és képviselte a német társadalom valamennyi elnyomott és kizsákmányolt rétegének érdekeit, az 1921-es márciusi vereség óta először mozgatott meg milliós tömegeket. Ha nem is tudjuk pontosan, számokkal mérni a párt befolyásának növekedését, a pozitív változást a taglétszám jelentős gyarapodása is jelzi: míg 1921 harmadik negyedének végén a pártnak 218 555 tagja volt, 1923 nyarutóján elérte, majd őszén túlhaladta a 300 000 főt.[31]

Joggal merült fel ugyanakkor a kérdés: mi ösztönözte a Kominternt és a KPD-t egy ilyen erőteljes, a pártélet egészét meghatározó antifasiszta politika folytatására olyan időszakban, amikor a korabeli politikusok előtt is nyilvánvaló lehetett, hogy a szervezetileg gyenge, kisebb-nagyobb csoportokra tagolódó fasiszta szervezetek Németországban nem olyan erősek, hogy egy Marcia su Berlint megvalósíthassanak? Annál is fontosabb a válasz erre a kérdésre, mivel a KPD a tárgyalt időszakban nem csupán az egyik, hanem a szovjet párt után a legfontosabb osztaga volt a nemzetközi kommunista mozgalomnak, politikájának sikerei és balsikerei nagyban meghatározták a Komintern irányvonalát.

Mindent összevetve, Németországban az erőteljes antifasiszta politika

[29] Inprekorr, 1923. augusztus 8. 1141. old. A *Chronik* (148. old.), bár jelzi, hogy az ellenzék csak tartózkodott, úgy állítja be, mintha elvi nézeteltérésekről, a stratégia bírálatáról lett volna szó.

[30] Inprekorr, 1923. augusztus 8. 1142. old.

[31] Chronik, 140. old.; Inprekorr, 1923. augusztus 3. 1116. old., PWA 1923–1924. 51. old.

kialakítását több tényező magyarázza. Először is: a Kominternben 1921 nyarát követően mind határozottabban érlelődött az a felismerés, hogy az európai munkásmozgalom, és azon belül is különösen a német mozgalom feladata pillanatnyilag nem a proletárdiktatúra kivívása, hanem a kommunista párt szervezeti erejének, eszmei tisztaságának és egységének, nem utolsósorban tömegbefolyásának szélesítése. Másodszor: azoknak a pártoknak, illetve párton belüli csoportoknak a politikája, akik ezzel az irányzattal szembehelyezkedtek, nem volt eredményes, sőt ez a politika Olaszországban és nem sokkal később Bulgáriában a munkásmozgalom súlyos vereségének egyik oka lett. Végül, harmadszor: a németországi helyzet értékelésekor eltérő vélemények is napvilágot láttak, különös tekintettel az újabb lehetőségekre.

Az első két pontban szereplő tényezők hatása nem lehetett kétséges: egyértelműen az antifasiszta politika előtérbe kerülését segítették. A harmadsorban említett nézetkülönbségekre hivatkozva azonban többféle következtetésre is lehet jutni, különösen ha az októberi kudarc szerves előzményének tekintjük az eseményeket.[32]

A nézeteltérések a korszak jellegének más-más megítéléséből fakadtak. Egyesek úgy vélték, hogy a németországi válság az egész polgári társadalom felbomlásának jele, érlelődik a forradalmi helyzet. E vélemény legszélsőségesebb hirdetői a Ruth Fischer és Arcady Maslow vezette berlini szervezethez tartoztak. Mások, így elsősorban Radek és Brandler, a reakciós erők fokozatos térnyerését látták jellemzőbbnek, és perspektivikusan lehetségesnek tartottak egy olaszországihoz hasonló fordulatot. Ennek megfelelően az egyik csoport a forradalmi harcokat közvetlenül elősegítő intézkedéseket sürgette, a másik a munkásosztály és ezen belül is a kommunista párt pozícióinak erősítését tartotta fő feladatnak. Tehát ismét ama két irányzat szembenállásának vagyunk tanúi, amelyek vitája 1921 óta jellemezte a nemzetközi kommunista mozgalmat. Csakhogy ezúttal, a

[32]A nem marxista történészek munkáiban általánosan elterjedt véleményt fogalmaz meg Nolte (Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen. Piper. München 1968. 92., 95. old.), aki az egész folyamatban, beleértve a munkás-paraszt kormány jelszavát is, nem lát mást, mint egy kommunista puccskísérlet előkészítését. (Lásd még *Franz Borkenau:* Der europäische Kommunismus. Francke Verlag. Bern 1952. 48. old.; *Pirker:* Id. mű, 59. old.; *Poulantzas:* Id. mű, 180–181. old.) A marxista történetírás nagyobb figyelmet fordít az események ismertetésére, bár nemritkán eltúlozza a gazdasági és politikai válság mélységét és hatását, a munkások harckészségének fokozódását („Az antifasiszta nap bebizonyította, hogy a munkásosztály nagy része nem kívánt csupán védelmi harcokra korlátozódni" – írja pl. a GDA 403. old.).

németországi helyzetben, már nem csupán elméletileg vetődik fel a kérdés, hanem a két álláspont szembesül a gyakorlattal. Döntésre azonban nem kerülhetett sor: a gyakorlati lépéseket, a konkrét intézkedéseket, amelyeket kétségkívül a Komintern és a német párt vezetésében aktív és döntő szerepet betöltő második irányzat kezdeményezett, a balos irányzat is elfogadta. Támogatta a munkásszázadok szervezését, s a fasiszta szervezetek elleni fellépésben az egész tőkés társadalom elleni általános támadás első ütközeteit üdvözölte. Elfogadta – jóllehet bizonyos fenntartásokkal – az egységfront-politikát, a munkás-paraszt kormányt, s ebben a tömegek, a szociáldemokrata párttagok meghódításának lehetőségét értékelte. Így állt elő az a történelemben nemritkán megismétlődő helyzet, hogy a stratégiailag szemben álló, egymással ellentétes célokat valló politikusok a napi feladatok, a taktikai lépések kitűzésekor és megoldásában lényegesebb kompromisszumok nélkül is szorosan együttműködhettek. Ezt elsősorban a KPD-vezetés egységének megszilárdulása bizonyítja, amit jól tükrözött a KB augusztus 2–5-i ülése. Más kérdés, hogy a baloldal vezetése alatt álló pártszervezetek, így elsősorban a berlini és a hamburgi, nem jeleskedtek sem az antifasiszta nap szervezésében, sem pedig a Cuno-kormány megbuktatását eredményező kampány idején. Sőt, az októberi megmozdulás is a tömegektől való elszakadásukat bizonyította. Nem csupán a „vádlott" és „elítélt" Brandler állította ezeket, de az objektív Zetkin is ezt hangsúlyozta a Komintern V. kongresszusán.[33]

Az eredmények végül is igazolták az egységfrontos, széles szövetségi politikát, ám anélkül, hogy az ellenkező álláspont tarthatatlanságát nyilvánvalóvá tették volna. Ez pedig nagy szerepet játszott abban, hogy a németországi helyzet megváltozásával az antifasiszta harc és a vele szorosan összeforrott, széles körű szövetségi politika háttérbe szoruljon.

Augusztus második felétől ez a folyamat fokozatosan ment végbe, elsősorban a németországi belpolitikai helyzet robbanásszerű megváltozásával összefüggésben. A Cuno-kormány nem tudott felülkerekedni az egyre fokozódó infláción, a növekvő munkanélküliségen, a Ruhr-vidéki káoszon; tehetetlennek bizonyult mind az egyre tömegesebb munkásmegmozdulásokkal, mind pedig a reakciós csoportok szervezkedéseivel szemben. Augusztus 12-én Cunót hárommillió ember általános sztrájkja kényszerítette lemondásra. Az erőviszonyok megváltozását mi sem

[33] Protokoll. Fünfter Kongress der Kommunistischen Internationale. Hoym. É. n. h. n. [Berlin 1924.] 327. old. (A továbbiakban: Protokoll V.)

mutatta jobban, mint az, hogy két nappal korábban a szociáldemokraták és a polgári pártok együttműködése még a kormány fennmaradását ígérte, az országos sztrájkok és tüntetések hatására azonban mégis meg kellett hátrálniuk. Ezzel az általános sztrájk elérte fő célját, melyért a KPD küzdött legkövetkezetesebben.[34]

Németország Kommunista Pártja megerősödése és tömegbefolyásának növekedése szembetűnő volt. A meglepő gyorsasággal már augusztus 13-án hivatalba lépő Stresemann-kabinet első intézkedései nem hagytak kétséget afelől, hogy a fő veszélyt a baloldal előretörésében látja: a jobboldali szociáldemokrata miniszterek asszisztálásával[35] sorra tiltották be a kommunista lapokat. Ez alól a *Die Rote Fahne* sem volt kivétel: szerkesztőségét augusztus–szeptemberben két ízben is feldúlták, több munkatársát letartóztatták, feloszlatták a munkástanácsok kommunista többségű berlini, majd birodalmi bizottságát.[36] A KPD „felvette a kesztyűt", elfogadta a kihívást, más lehetősége nem volt.

A Komintern és a KPD úgy értékelte a helyzetet, hogy Németországban jobboldali fordulat kezdődött, amelyben azonban már nem a fasiszta szervezetek játsszák a fő szerepet, hanem a hagyományos reakció és a vele együtt haladó jobboldali szociáldemokrácia. Ennek következtében háttérbe szorult a munkás-paraszt kormány és vele együtt minden átme-

[34] Die Rote Fahne, 1923. augusztus 11. – A KPD mellett az augusztusi válság idején a gazdasági követeléseken kívül (pl. bérrendezés) a munkás-paraszt kormány létrehozását, a munkásszázadokat betiltó rendelkezések felfüggesztését, a munkás ellenőrző bizottságok elismerését javasolta.

[35] A kormányban a szociáldemokratákat Rudolf Hilferding, Gustav Radbruch, Robert Schmidt és Wilhelm Sollmann képviselte, az utóbbi mint belügyminiszter. (Chronik, 150. old.)

[36] Die Rote Fahne, 1923. augusztus 17. – A polgári történészek igen részletesen foglalkoznak az októberi események előzményeivel. Vizsgálják mikor, hol és ki tűzte napirendre az októberi fegyveres felkelést, behatóan „elemzik" a KPD politikájának alakulását. Igen kevés munka van azonban, amely (mint pl. *Werner T. Angress:* Die Kampfzeit der KPD 1921–1923. Drostem. Düsseldorf é. n. 442–449. old.) arra is rámutat, hogy a KPD új irányvonalának kialakulásában a tömegmozgalmak fellendülésénél nem kisebb szerepet játszottak a jobboldal és a szociáldemokrata miniszterek által kezdeményezett represszív intézkedések. Bírálható a marxista történetírásnak az az álláspontja is, amely szerint a terror „a forradalmi mozgalom további növekedését kívánta megakadályozni" (GDA 409. old.). Hiszen az intézkedések jellege nem hagy kétséget afelől, hogy a cél a kommunisták visszaszorítása, szervezeteik felszámolása volt, tehát mindenképpen több, mint a „további növekedés megakadályozása". A KPD reakcióját is ennek megfelelően kell értékelni.

neti jellegű követelés, ami kedvezőtlenül hatott az antifasiszta harc szervezésére is.

A folyamatot jól érzékeltetik a Komintern és Profintern augusztus 25-i felhívásai. Az egyik nyílt levél – az SZMI-hez és az Amszterdami Internacionáléhoz – „legkésőbb szeptember 10-ig közös konferenciát javasol a Németország ellen készülő intervenció megakadályozására". A másik a világ proletariátusához szól, szolidaritási akciókat sürgetve. Mindkettőben szó van az antifasiszta harcról, de az intervenció gondolatának felvetése nyilvánvalóvá teszi, hogy a nemzetközi forradalmi mozgalom a proletárdiktatúra győzelme esetén bekövetkező külföldi agresszió elhárításához kéri a nemzetközi munkásmozgalom támogatását.[37]

Megjegyezzük, hogy a változás nem minden tekintetben volt gyökeres. Ezt egyébként a Komintern és Profintern felhívása is tükrözi, elsősorban az a körülmény, hogy egyáltalán az SZMI-hez fordultak. Még kevésbé változott a Németországi Kommunista Ifjúsági Szövetség propagandája. A „Flugschriften der deutschen Revolution" sorozatban megjelent brosúrájukban az antifasiszta harcot tekintik időszerű feladatnak, célnak pedig a munkás-paraszt kormányt.[38] Kimutatható a korábbi irányvonal hatása a szászországiak és a türingiaiak politikájában, és nem utolsósorban abban az ingadozásban, amely a fegyveres felkelés előfeltételeinek megteremtésekor volt megfigyelhető.

2. Az Antifasiszta Bizottság és az Antifasiszta Világliga

A németországi antifasiszta akció idején fejeződött be a nemzetközi Antifasiszta Bizottság átszervezése. A bizottság titkári teendőinek ellátásával megbízott Willi Münzenberg júliusban látott munkához, megtartva a Nemzetközi Munkássegélyben (Internationale Arbeiterhilfe – IAH) betöltött főtitkári tisztét is.[39]

Az Antifasiszta Bizottság 1923 júliusában elsősorban Németországban tevékenykedett, berlini központtal. A hivatali munkáról ugyan nem maradtak fenn dokumentumok, néhány közlemény azonban, így elsősor-

[37] Inprekorr, 1923. augusztus 21. 1219–1220. old.; Die Rote Fahne, 1923. szeptember 3.

[38] Was bringen die Faschisten der Arbeiterjugend? Herausgegeben von KJI. 13. old.

[39] CPA IML 538. f. 2. op. 19. ő. e. 97/b old.

ban az antifasiszta nap programjait közlő plakátok és felhívások, arról tanúskodtak, hogy a bizottság tagjai a KPD-vezetéssel együttműködve bekapcsolódtak az antifasiszta kampányba: több gyűlésen előadásokat tartottak a nemzetközi helyzetről, az olasz és a német fasizmusról.[40]

Münzenberg ebben az időszakban Moszkvában tartózkodott, Radekkel és Zetkinnel folytatott tárgyalásokat a bizottság „irányvonaláról, méretéről és felépítéséről".[41] Németországba visszatérve hozzálátott a bizottság átszervezéséhez. Munkájához szerény eszközöket, ugyanakkor gazdag feladattervet kapott. Amint azt a Komintern Titkárságának írta augusztus 10-i levelében, két munkatárssal (Schmittel a Varga Irodából és Marcuval) együtt megkezdte a fasiszta szervezetekre vonatkozó anyaggyűjtést, tervbe vette néhány brosúra és egy szatirikus újság kiadását.[42] Az első időszakban célszerűnek tartotta volna, ha a munkát a németországi fasiszta veszély elleni harcra korlátozzák, és csak később szélesítenék ki tevékenységüket. Berlin után Béccsel (ez augusztus végén sikerült) és Prágával kívánta a kapcsolatokat kiépíteni. Münzenberg levelezéséből az is kiderül, hogy az Antifasiszta Bizottság a korábbi alapokon dolgozott, vagyis a munkásegységfrontnál szélesebb fasizmusellenes szervezet létrehozásán fáradozott.[43] Ennek megvalósítására azonban csak később kerülhetett sor.

[40] ZPA IML f. KPD DF VI/106. 4–6. old.

[41] CPA IML 538. f. 2. op. 19. ő. e. 102. old. Münzenberg levele Pjatnyickijnak. – Münzenberg július 7-én indult el Németországból, és 26-ig tartózkodott Moszkvában. (Ugyanott, 98., 106. old.) Távozását követően, július 29-én, amikorra a Komintern vezetői visszatértek nyári szabadságukról, a Komintern Elnöksége jóváhagyta a bizottság munkatervét. (Ugyanott, 103. old.)

[42] Ugyanott, 107. old. – Schmitről (helyesen: Alfred Schmidt) viszonylag keveset tudunk. Később az Antifasiszta Világligа egyik tagja volt, 1928-ban mint jobboldali elhajlót kizárták a KPD-ból. Valeriu Marcu a nemzetközi munkásmozgalom érdekes figurái közé tartozott. Bukarestben született 1898-ban, apja az AEG német cég bukaresti igazgatója volt. Fiatalon bekapcsolódott a forradalmi mozgalomba. Christian Racovski megbízásából 1916-ban Romániából Svájcba utazott, ahol találkozott Leninnel, megismerkedett és barátságot kötött Münzenberggel. Összekötőmunkát végzett, több ízben járt Párizsban, Moszkvában, Bukarestben. Végül Németországban telepedett le. Részt vett a KII megszervezésében, az IAH munkájában, tagja lett a KPD-nek. Jó publicistaként számos brosúrát, propagandaanyagot készített. A harmincas évek elején eltávolodott a mozgalomtól. A második világháború alatt halt meg Franciaországban. (*B. Gross:* Willi Münzenberg. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart é. n. 119. old.; Biographical Dictionary of the Comintern. Branko Lazitch–Milorad M. Drachkovitch. Hoover. Stanford 1973. 258. old.)

[43] CPA IML 538. f. 2. op. 19. ő. e. 103–105. 111. old.

A Bizottság első jelentősebb eredménye a *Chronik des Faschismus* folyóirat megjelentetése volt. A lap első száma 1923. augusztus 20-án látott napvilágot, és lényegében a fasiszta és más jobboldali szervezetekről összegyűjtött dokumentációt publikálta többnyire sajtószemle formájában, tematikusan rendezve. Az első szám négy, a későbbiek nyolc–tíz oldal terjedelemben, 1000 példányban jelentek meg. Néhány cím: „Felheccelt fasiszta bandák garázdálkodása a legutóbbi általános sztrájk idején"; „A halálfej jegyében – az olasz fasiszta jelvények"; „Egy gazdaságprogram a völkischektől"; „Fasizmus Horthy-Magyarországon"; „A fasiszta mozgalomból" (rovat, sajtószemle alapján); „A völkisch irodalom"; „A németországi fasiszta újságok első listája". Egyidejűleg az új lapéhoz hasonló tematikájú jelentéseket készítettek a KPD KB, személyesen Radek és a Varga Iroda számára. Kiadtak még egy szatirikus képeslapot is *Das Hackenkreutz* címmel, meglehetősen nagy (200 000) példányszámban. A négyoldalas lap karikatúrákat és gúnyverseket közölt. Két száma jelent meg, az első augusztusban a második szeptemberben, majd három hónapra betiltották.[44]

Szeptember közepén Münzenberg ismét Moszkvába utazott. Három hetet töltött a szovjet fővárosban, mégsem tudott érdemi megbeszéléseket folytatni. Ezekben a hetekben ugyanis Zinovjev és a Komintern más vezetői a KPD előtt álló feladatokról, a forradalmi helyzetről és a fegyveres felkelés előkészítéséről tárgyaltak a német párt vezetőivel. Moszkvában tartózkodott Brandler is, rövidebb megbeszélésekre érkezett Maslow, Ernst Thälmann, Fischer és mások. Münzenberg tisztában volt a helyzettel, tudta, mi készül Németországban. „Több napja igyekszem már Önt elérni, sajnos, sikertelenül. Jól tudom, hogy éppen ezekben a napokban önmaga számára is csak perceket tud szakítani" – írja szeptember 20-án Zinovjevnek. Ennek ellenére kéri, hogy röviden beszámolhasson az Antifasiszta Bizottsággal kapcsolatos problémákról.[45] Csakhogy sem Zinovjev, sem pedig a titkárság más tagjai nem tudtak időt szakítani számára. Sikerült azonban, igaz, csak moszkvai tartózkodásának utolsó napjaiban, kapcsolatba lépnie a Komintern és a Profintern Akcióbizottságával, amellyel addig csak levelezett. Az Akcióbizottság számára készített feljegyzésből tudjuk, hogy Münzenberg tulajdonképpen két témáról kívánt Moszkvában tárgyalni: egyrészt tisztázni akarta, hogy az

[44] Ugyanott, 119. old.
[45] Ugyanott, 124. old.

Antifasiszta Bizottság további működése milyen jellegű legyen, másrészt a működéshez szükséges pénzt próbálta megszerezni.[46] Megjegyzéseiből érződik, hogy nem látta világosan a bizottság további sorsát, ezért feltétlenül szükségesnek tartotta a helyzet tisztázását, mielőtt további elképzeléseinek megvalósításához fogna. Végül is megkapta Moszkvában a kért támogatást. Így Berlinbe visszatérve hozzákezdhetett a nemzetközi antifasiszta szervezet létrehozásához.[47]

Münzenberg eredeti elképzelése, hogy a Komintern vezető szerveinek közreműködésével dolgozzon, mint láttuk, a vezetők túlterhelése miatt nem valósult meg. Nem kerülhetett sor arra sem, hogy a szervezet a kontinuitás jegyében, tehát a baloldali szociáldemokraták, a kommunisták és más munkásszervezetek által korább elfogadott dokumentumokra és más megállapodásokra (frankfurti konferencia, berlini szállítómunkáskongresszus) építve alakítsa ki munkáját. Mint láttuk, az augusztusi eseményeket követően a fő hangsúly Németországban a proletárdiktatúráért folytatott harc előkészítésére helyeződött át. Münzenberg egyébként meglehetősen szkeptikusan vélekedett egy német forradalom lehetőségeiről.[48] Ugyanakkor nem fordulhatott a Komintern és Profintern Akcióbizottságához sem, részben mert ezek tagjai is lényegében a KI és a Profintern amúgy is túlterhelt vezetői közé tartoztak, részben pedig mert az Akcióbizottság éppen ebben az időben nem működött.[49] Münzenberg ebben a helyzetben gyorsan felismerte, hogy a leghelyesebb, ha saját lehetőségeire támaszkodik. Október közepén kidolgozta tervét. Lehetőségként számolt a kommunista pártok közreműködésével, de a gyakorlati lebonyolítás során lényegében az IAH apparátusát és kapcsolatait használta fel. A Komintern VB-nek megküldött tervezetet végül is jóváhagyták.[50] A tervezet lényege a következő volt. Az antifasiszta iroda, megtartva a korábbi kereteket, tovább folytatja információs tevékenységét, ki-

[46] CPA IML 534. f. 3. op. 50. ő. e. 68. old.

[47] Erre történik utalás Münzenberg október 14-i, Pjatnyickijhez írt levelében. (Ugyanott, 538. f. 2. op. 19. ő. e. 129. old.)

[48] Erről tanúskodik Zinovjevnek irt levele, amelyben emlékeztet arra, hogy Brandlerrel és másokkal szemben neki már korábban is fenntartásai voltak. Kifejtette, hogy Németországban nem lehet számítani sem egy fasiszta jellegű, sem pedig egy baloldali, forradalmi fordulatra. A november 9-én, tehát a Hitler-puccs napján kelt levélben a fasiszták teljes „szétveréséről" ír. (Ugyanott, 142. old.)

[49] Ugyanott, 534. f. 3. op. 46. ő. e. 191. old.

[50] Ugyanott, 534. f. 3. op. 50. ő. e. 75–76. old. Münzenberg jelentése a KIVB-nek. 1923. október 23.

adja a *Chronik des Faschismus* című lapot, emellett azonban arra törekszik, hogy különböző országokban „antifasiszta szervezeteket hozzon létre kommunistákból, értelmiségi, szociáldemokrata és polgári radikális csoportokból." Mint írja, ilyen szervezetek már vannak az Egyesült Államokban, Franciaországban és Svájcban, s már tettek lépéseket arra is, hogy nemzetközi méretekben összehangolják munkájukat. Külön kiemeli, hogy olyan neves személyiségek, mint Barbusse, Anatole France és Edo Fimmen, már támogatásukról és együttműködésükről biztosították őt.[51] Ettől kezdve az események felgyorsultak.

Münzenberg hozzálátott tervének gyakorlati megvalósításához, az Antifasiszta Világliga létrehozásához. Október 29-én megfogalmazott egy felhívást, amely a Kominternben teljes támogatásra talált. A Titkárság már november 3-i ülésén megtárgyalta és jóváhagyta a Liga tervét, s vállalta az anyagiak biztosítását.[52]

A Titkárság döntésére olyan pillanatban került sor, amikor Németországban a KPD központi bizottsági ülésén a fasizmus győzelméről, a proletárdiktatúráért folyó fegyveres harc kirobbantásáról és a differenciált egységfront-politika elvetéséről hoztak határozatot.[53] Mindebből már arra lehet következtetni, hogy a német párt októberi vereségéből sem a pártban, sem a Kominternben nem vontak le egységes következtetést. A német párt és a Komintern többsége az októberi eseményeket vereségnek tekintette, de benne csupán a forradalmi fellendülés pillanatnyi megtorpanását látta; a kisebbség viszont, ha nem is tartott lehetetlennek egy forradalmi kibontakozást, az adott pillanatban azt tartotta a fő feladatnak, hogy igyekezzenek kiszélesíteni a németországi munkásosztály, a kommunista párt tömegbázisát, szövetségeseinek körét, illetve törekedjenek a nemzetközi szolidaritás kibontakoztatására. A két álláspont között nem vonható éles határvonal, hiszen a szolidaritási akciók szerves részét képezhették a forradalom közvetlen előkészítésének, egy majdani külföldi intervenció elhárításának is. Az azonban, hogy az Antifasiszta Bizottság olyan nemzetközi szervezetet akart kialakítani, amelyben a kommunisták mellett ismét szociáldemokraták és pártonkívüliek tevékenykednének, kétségtelenül eltért a vázolt többségi irányvonaltól.

„A fasizmus ellen! A reakciós rémuralom és a fehérterror ellen! Fel-

[51] Ugyanott, 538. f. 2. op. 19. ő. e. 132. old.

[52] Ugyanott, 143. old.

[53] Bjuletyeny Kominterna o polozsenyii v Germanyii. Moszkva 1923. 10. szám (december 18.)

hívás a Nemzetközi Antifasiszta Liga létrehozására!" című dokumentum az *Inprekorr* november 4-i számában jelent meg. Ugyanabban a számban, amelyben Zinovjev a szociáldemokratákkal való leszámolásra szólított fel, az egységfronttaktikát a kommunista és a szociáldemokrata párt között ingadozó munkástömegek meghódítására korlátozva, a németországi helyzetet az októberi forradalom előtti oroszországi helyzettel összehasonlítva, és amelyben Emil Höllein a „demokratákat és a szociáldemokratákat a nyílt fasiszta diktatúra parlamenti többségének létrehozásával" vádolta.[54] Az idézett kitételekkel szemben a felhívás bevezetője így hangzik: „A fasizmus már régen nem pártkérdés, hanem a társadalom valamennyi rétegének kultúr- és jogi kérdése. A magyar, olasz, bolgár, spanyol és bajor fasiszta hatalomátvételt követő helyzet valamennyi haladó gondolkodású, szabad ember számára világossá tette, hogy a fasizmus nem csupán a kommunizmusnak ellensége – ahogy magáról állítja –, hanem ellensége a szocialista munkásmozgalomnak, az egész munkásosztálynak."

Nyilvánvaló, hogy itt ugyanannak az irányvonalnak a folytatásáról van szó, amelyet A Háborús Veszély és a Fasizmus Elleni Akcióbizottság megkezdett. A folytatásból azonban kiderül, hogy mégis változott némileg a helyzet. A felhívás ugyanis nem a nemzetközi munkásszervezetekhez, nem is egyes pártokhoz szól, csupán általánosságban „valamennyi munkáshoz, dolgozóhoz, haladó módon és szabadon gondolkodó emberhez." Célja nem a politikai pártok és más szervezetek antifasiszta együttműködésének szervezése, hanem önálló, pártoktól független nemzeti szervezetek létrehozása. Az elgondolás tehát eltér attól a korábbi koncepciótól, amely szerint a szélesebb antifasiszta összefogásnak a munkásegységfronton, a szociáldemokrata és a kommunista szervezetek együttműködésén kell alapulnia. Ezt mutatja a megalakult Kezdeményező Bizottság összetétele is: Zetkin lett az elnök, Münzenberg a titkári teendőket látta el. Rajtuk kívül azonban, az Akcióbizottság korábbi aktivistáitól eltérően, elsősorban olyan személyek nevei szerepeltek, akiknek megnyerése a haladó közvélemény értelmiségi csoportjainak közreműködését biztosíthatta. Franciaországból Henri Barbusse, Anatole France, Henri Guilbeaux, Romain Rolland, André Marty, Németországból Georg Gross, Ernst Toller, G. G. L. Alexander, Max Barthel, Dr. Leo Klauber, Wilhelm Herzog, Hollandiából Edo Fimmen, Henriette Roland-Holst,

[54] Inprekorr, 1923. november 4. 1444., 1445. old.

J. Brommert, Amerikából Upton Sinclair, Svédországból Ture Nerman, Karl Zeth Höglund, Oskar Samuelson, Svájcból Willi Trostel, Fritz Platten, Norvégiából Eugen Ollausen, Ausztriából Franz Koritschoner és Dr. Karl Grünberg vett részt a bizottságban.[55] Münzenbergnek nem lehetett nehéz dolga, amikor meg akarta nyerni őket tervének, hiszen valamennyi felsorolt személy tagja volt a Münzenberg által irányított Nemzetközi Munkássegély szervezeteinek, illetve központi vezetőségének.[56]

Nem sokkal a felhívás után jelent meg az Antifasiszta Világliga füzeteinek első száma.[57] Kiderül belőle, hogy a Liga az antifasiszta felvilágosító munka szervezését tartotta legfontosabb feladatának. „Különleges események esetén meg kell kísérelni, hogy a kommunista, szocialista és baloldali radikális parlamenti frakciók közösen lépjenek fel a fasiszta gaztettek és kegyetlenkedések ellen az egyes parlamentekben" – olvashatjuk a brosúrában. Másik fontos feladat a tiltakozó aláírások gyűjtése volt.[58]

A Liga megalakítására tett első lépések már jól mutatták azt, amit az Antifasiszta Bizottság létrehozása még nem jelzett egyértelműen: az antifasiszta harc szervezésének korábbi, a Komintern III. plénumán határozatban rögzített koncepciója leszűkült. Míg ugyanis a határozatban egyértelműen leszögezték, hogy „A legkülönbözőbb irányzatú munkáspártok, munkásszervezetek stb. minden országban hozzanak létre külön szervezetet a fasizmus elleni harc irányítására", addig a Liga programja csupán azt tartalmazta, amit a határozat második részében a Nemzetközi Antifasiszta Bizottságra vonatkozóan megfogalmaztak.[59] Az is valószínű, hogy Münzenberg a kialakult helyzetre való tekintettel tudatosan törekedett a pártoktól teljesen független szervezet létrehozására, hiszen az adott körülmények között aligha volt kilátás maguknak a pártoknak az együttműködésére. A Kominternben viszont nem támogatták teljes mértékben e törekvését. Az Antifasiszta Ligánál nem emeltek kifogást, az átszervezett Antifasiszta Bizottság munkájáról felterjesztett terveket azonban, mivel többnyire szoros kapcsolatban voltak a németországi

[55] Ugyanott, 1450. old. – A felhívás az *Inprekorron* kívül külön röplap formájában is megjelent, amelyet a *Chronik des Faschismus* 8., november 7-i számával együtt küldtek szét, majd december 11-ig valamennyi számban (9–11. szám.) ismét közöltek.

[56] ZPA IML St. 12/96, 2. köt. 55–67. old.

[57] Ziele und Aufgaben der Gruppen und Landesverbände der Weltliga gegen den Faschismus. Schriften der Antifaschistischen Weltliga. Amszterdam 1923.

[58] Ugyanott, 5., 7. old.

[59] KIVD 168–169. old.

politikával, minden esetben egyeztették a KPD vezetőségével, illetve Münzenberget szólították fel, hogy a teendőket és elképzeléseit először a német párttal beszélje meg. Megállapodásra végül is november első hetében került sor. A KPD nem csupán az Antifasiszta Bizottság működéséhez járult hozzá, hanem elfogadta a ligával kapcsolatos elképzeléseket is, mégpedig abban a formában, ahogyan azt Münzenberg eredetileg már vázolta. Szorosabb együttműködésre ugyan nem került sor, de a német párt jelentős segítséget nyújtott a bizottság propagandaanyagainak terjesztéséhez. Vállalta, hogy a *Chronik*ból 5000 példányt átvesz, illetve más hasonló kiadványok terjesztésében közreműködik.

Az Antifasiszta Bizottság munkája november közepére rendszeressé vált, apparátusa is kiegészült. Mint Münzenberg írta, ekkor már három munkatárssal és két technikai segéderővel dolgozott.[60] A munka három területen folyt: gyűjtötték és feldolgozták a fasiszta szervezetekre vonatkozó írásokat, agitációs anyagokat állítottak össze és publikáltak. A bizottság rendszeres kapcsolatot létesített Németországon kívül Ausztriával, Franciaországgal, Olaszországgal, az Egyesült Államokkal, a skandináv államokkal, információkat szerzett Csehszlovákiából és a Balkánról. A kommunista szervezetek mellett különös figyelmet fordítottak „a baloldali szocialista, radiális polgári és értelmiségi csoportok" szervezésére, tájékoztató anyagokkal való ellátásra, cikkeket igyekeztek elhelyezni orgánumaikban.

Rendszeressé vált a bizottság publikációs tevékenysége, emelkedett a kiadványok példányszáma és nőtt a terjedelmük. Ebben az időszakban a *Chronik* átlagosan már 10 000 példányban jelent meg, terjedelme pedig több mint duplájára nőtt. (Általában 12–14 oldalas volt, de néhány száma elérte a 16 oldalt is.) Bár a heti megjelenést, ahogyan eredetileg tervezték, nem tudták biztosítani, a lap legalább tíznaponként rendszeresen megjelent, a korábbinál szebb kivitelben. A dokumentáció áttekinthetőségét a témacsoportok jobb kiemelésén kívül gazdagabb illusztrálással segítették elő. A közölt anyagok jól mutatják az Antifasiszta Bizottság kapcsolatainak bővülését. A jobboldali és a fasiszta szervezetek németországi tevékenysége mellett már figyelemmel kísérik a bolgár, olasz, francia, angol, amerikai, magyar, osztrák, finn, spanyol, svájci, román mozgalmakat is.[61] A dokumentáció mellett egyre nagyobb terjedelemben

[60] CPA IML 543. f. 1. d. 104. old.
[61] Chronik. 1923. 5–10. old.

közölnek elemző cikkeket. E tanulmány jellegű írások eltérnek a kommunista sajtóban általában megjelenőktől: céljuk elsősorban a történtek bemutatása, és szinte egyáltalán nem foglalkoznak a forradalmi mozgalommal. Ez az egyoldalúság az Antifasiszta Bizottság feladatából következik, amelynek lényege, hogy elemző áttekintést, részletes tájékoztatást adjon a jobboldali és a fasiszta szervezetek tevékenységéről.

Hasonló jellegűek voltak az Antifasiszta Világliga füzetei is, amelyekből összesen hat jelent meg. A kis formátumú, 12–50 oldalas kiadványok közül kettő a német fasizmussal (a Hitler-puccsal, majd az azt követő hanyatlással), egy a fasizmusnak a nemzetközi politikában játszott szerepével, egy a bulgáriai terrorral foglalkozott. Az elsőként megjelenő két füzet egyikét, az Antifasiszta Világliga programját tartalmazó kiadványt már ismertettük. Közülük a másik az értelmiség és a fasizmus kapcsolatát elemzi. Mindkét munka tartalmaz olyan részeket, amelyek túllépnek az ismeretterjesztő jellegen, és foglalkoznak az antifasiszta harc konkrét lehetőségeivel.[62]

Sem a *Chronik*ban, sem pedig a Liga füzeteiben nem érzékelhető az egységfront-politika leszűkülése. A szociáldemokrácia és a polgári pártok bírálata mérsékelt, célja az antifasiszta összefogás elősegítése. Ebből a szempontból kérdőjelezik meg a *Chronik* hasábjain az olasz jobboldali szocialisták Nenni-Vella csoportjának politikáját, akik megrettenve a fasiszta terrortól, a kivárás politikáját folytatják; így bírálják a német szociáldemokráciát.[63] Münzenbergék tovább hirdetik a munkás-egységfrontnál szélesebb antifasiszta összefogás szükségességét is – elsősorban a Liga létrehozását sürgető dokumentumokban. Így a bulgáriai terrort leleplező brosúra végén a következő felhívás található: „Munkások, parasztok, polgárok!... Elég vér folyt már, elég az erőszakból, a terrorból és a bűncselekményekből. Csatlakozzatok az Antifasiszta Világligához, kezdjetek harcot a nemzetközi reakció és a fasizmus ellen."[64]

[62] 2. füzet: *Dr. Karl Müller:* Wir Intellektuellen und der Faschismus. (16. old.); 3. füzet: Kahrs Verrat, Ludendorffs Fall, Hitlers Sturz, der nationalsozialistische Weg zu Deutschlands Untergang. (16 old.); 4. füzet; Weltpolitik und Faschismus. (12. old.); 5. füzet: *Matthias Egelhuber:* Glück und Ende der deutschen Nationalsozialismus. (50. old.); 6. füzet: Massenmorde, Weisser Schrecken im faschistischen Bulgarien. (20. old.); 1923. Amstermdam. AWL. Van De Bruin.

[63] Chronik, 1923. 11. szám. december 11. 9. old.; 9. szám. november 16. 1. old.

[64] 6. füzet 20. old. – A bulgáriai eseményekkel, a szeptemberi felkelés előkészítésével és a vereségből levont tanulságokkal nem kívánok foglalkozni, mivel ez az eseménysor nem szerves része a nemzetközi kommunista mozgalom fasizmus-elemzésének és

Eközben egyre súlyosabb lett a helyzet Németországban: sorra lefegyverezték a munkásszázadokat, egyre gyakrabban tiltották be a kommunista lapokat, felszámolták a munkástanácsokat, lehetetlenné tették a munkás ellenőrző bizottságok működését, míg végül november 23-án a KPD-t is betiltották. Szertefoszlott az illúzió, hogy az októberi vereség csak pillanatnyi megtorpanás. Hamarosan az is bebizonyosodott, hogy a forradalom erői nemcsak a támadást, de a visszavonulást sem készítették elő megfelelően. A vereség, amely a német munkásosztály legsúlyosabb veresége volt a háborút követően, szabaddá tette az utat a tőkés stabilizációs tervek megvalósításához, s egyben megkönnyítette a munkásosztály számos korábbi vívmányának megsemmisítését.

A német párt helyzetében beállt kedvezőtlen változás természetesen kihatott az Antifasiszta Bizottság munkájára is. Mivel korábban a propagandaanyagok szétküldése, a gyűlések szervezése elsősorban a KPD szervezeteire hárult, most olyan apparátust kellett felállítani, amely a párt esetleges illegalitásba szorításakor el tudja látni e feladatokat és biztosítja a bizottság legális tevékenységét. A tervezetet Münzenberg december 4-én küldte el a Komintern VB Titkárságának, jelezve, hogy a részletesebb megbeszéléseket majd december közepén esedékes moszkvai útja alkalmával szeretné lebonyolítani. (E tervezetet is csak azért küldte el előre, hogy rövid ottléte elegendő legyen az érdemi tárgyalások lebonyolítására.) A dokumentum egyben bizonyítja: Münzenberg tisztában volt azzal, hogy a Kominternben most a korábbinál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a bizottság munkájának és lehetőséget látnak a folytatására. Nem csupán abból a körülményből ítélhetett így, hogy a politikai munka más feltételei kedvezőtlenül alakultak, hanem abból a támoga-

antifasiszta politikájának. A KIVB, amikor bírálta a bolgár párt helytelen politikáját, amelyre éppúgy az eseményektől való elzárkózás volt jellemző a június 9-i Cankov puccs idején és az azt követő napokban, mint annak idején az OKP esetében, elsősorban a katonai-fasiszta államcsínnyel szembeni népi összefogás lehetőségeit mérlegelte. Ennek alapján foglalt állást a KI a Bolgár Népi Földműves Szövetséggel közösen indítandó fegyveres felkelés és a bolgár munkás-paraszt kormány mellett. *(Georgij Dimitrov:* Vidajuscsijszja gyejatyel kommunyisztyicseszkovo dvizsenyija. Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi. Moszkva 1972. 62–66. old. *Georgi Georgiev:* Bulgarien— September 1923. Dietz. Berlin 1977. 35-37. old.) — A korszakban nem folytak viták a bolgár fasizmus jellegéről, és elemzésére is csupán néhány írás vállalkozott. Ezért ilyen jellegű anyagok felhasználására nem kerülhetett sor az 1965–1972 között lezajlott vitákban. (Ismerteti *Szlavka Petrova:* Viták a fasizmusról Bulgáriában. Párttörténeti Közlemények, 1975. 4. szám. 123–145. old.)

tásból is, amelyben a Komintern november folyamán részesítette a bizottságot. November közepén a Titkárság ismét foglalkozott a bizottság ügyeivel és megküldte a Münzenberg által kért anyagi fedezetet a *Chronik* és más brosúrák kiadására.[65] A Moszkvába küldött javaslat hat pontból állt: „1. A bizottság tovább folytatja munkáját. 2. A bizottságot megerősítik a közép-európai pártoknak azokkal a képviselőivel, akik Berlinben tartózkodnak, hogy a német párt munkájában részt vegyenek. 3. A bizottság törekedni fog arra, hogy kiadásai egy részét bevételeiből fedezze. (Brosúrák eladása, gyűjtések, a *Chronik des Faschismus* bevételei stb.) 4. A Kommunista Internacionálé márciusi kongresszusán bizottságot jelölnek ki e kérdések megvitatására. 5. A fasizmus kérdése szerepelni fog a kongresszus napirendjén. 6. A Kommunista Internacionálé kongresszusa idején konferenciát tart az Antifasiszta Világliga, ahol megvitatják az összefogás kereteit, a tárgyalásokra meghívandók és az abban részt vevők körét, valamint a szervezet jogait."[66]

Mindezek ismeretében nehéz eldönteni, miért változtatta meg eredeti tervét Münzenberg, legalábbis ami az antifasiszta Világligát illeti. Az történt ugyanis, hogy minden előzetes megbeszélés vagy a Kominternnel történt egyeztetés nélkül december 10-én összeült Berlinben a Liga „első nemzetközi ülése".[67] Minden különösebb előkészítés nélkül 14 ország és néhány nemzetközi szervezet 53 küldöttét sikerült összehívni a konferenciára. Németországból a KPD mellett képviseltették magukat értelmiségi és polgári csoportok, megjelent a Németország Szociáldemokrata Pártja néhány helyi vezetője, az Emberi Jogok Ligájának és a Nakanunyének a képviselője (orosz emigráns szervezet, amely ebben az időben már rokonszenvezett a Szovjetunióval). Fimmen személyében ott volt az Amszterdami Internacionálé küldötte is.[68] E képviselők jelenlétének magyarázata, bár ezt sem támasztják alá dokumentumok, igen kézenfekvő. 1923. december 9-én Berlinben ülésezett „A Nemzetközi Munkássegély Németországért" szervezet kongresszusa (ez volt az IAH legjelentősebb csoportja), és az Antifasiszta Világliga megalakításához az itt megjelent küldötteket nyerték meg.

[65] CPA IML 538. f. 2. op. 19. ő. e. 172., 173. old.

[66] Ugyanott, 185. old.

[67] Sem az igen részletes Münzenberg-levelezést tartalmazó IAH-fondban, sem pedig a Komintern és a Profintern Akcióbizottságának anyagaiban nem olvashatunk a konferencia előzményeiről. (CPA IML 542. f. d. 1., 538. f. 2. op. 19. ő. e.)

[68] PI Archívum. 500. f. 16/2. ő. e. 3. old.

Az ülésen természetesen Münzenberg tartotta a fő referátumot. Rövid beszédében ismertette a Liga célját. Politikai irányvonala minden bizonnyal meglepte a korábbi felhívást ismerőket, ugyanis határozottan tükrözte a nemzetközi kommunista mozgalomban 1923 októbere után bekövetkezett fordulatot, amely a Liga alapítására felhívó dokumentumokban még nem érződött. Most, Münzenberg határozat-tervezetének első pontjában hangsúlyozták, hogy fel kell lépni a közép-európai militarista-monarchista és fasiszta kísérletekkel szemben. A második pontban már azt is szükségesnek tartották, hogy a Ligát támogató erők „helyezkedjenek szembe az európai és amerikai országok úgynevezett polgári demokratikus kormányai által ma folytatott politikájával". És, harmadik pontként, „ismerjék el a proletárdiktatúra kivívásának szükségességét, nyilatkozzanak egy, a proletárforradalmat követően létrehozandó munkáspárti kormány támogatása mellett".[69]

A változás szembetűnő. Az antifasiszta munkáról addig elfogadott határozatokban nem találhatók sem a polgári demokráciát negligáló kitételek, sem pedig olyan követelés, hogy a közös tevékenység a proletárdiktatúra szükségességének elismerésével folyjon. Annál is furcsábban hangzottak ezek a követelések, mivel a résztvevők között nemcsak kommunisták, hanem szociáldemokraták, polgári radikálisok is jelen voltak, akik bár minden bizonnyal szimpatizáltak a kommunistákkal, sőt elismerték e szervezetben a kommunisták vezető szerepét, a proletárdiktatúra elvével csak részben értettek egyet és a polgári demokráciáról is másként gondolkodtak. Ez lehetett az oka annak, hogy Marcu és utána Fimmen is fellépett az ellen, hogy elméleti kérdéseket megvitassanak. Mindkettőjük véleménye szerint elsősorban a szervezeti kérdéseket kellett tisztázni az ülésen, meg kellett volna állapodni az egyes országokban létrehozandó csoportok, illetve az ezeket összefogó szervezet munkaprogramjában.[70]

Felszólalások hangzottak el arról, hogyan lehetne megnyerni a különböző társadalmi rétegeket. Az ifjúság bevonásáról Alfons Paquet, a korszak ismert újságírója, az IAH tagja, Lenhoff a „közvetlen munkairányítók" (technikusok, üzemvezetők) forradalmi meggyőzésének fontosságáról, Lukjanov a kis- és középpolgárság megnyerésének lehetőségéről beszélt. Érdemi vitára nem került sor, így nem módosították a Münzen-

[69] Ugyanott.
[70] Ugyanott, 4–5. old.

berg által előterjesztett elképzelést – bár az is igaz, hogy annak pontjait tartalmazó határozatot sem fogadtak el. Így végül is a proletárdiktatúráról és a polgári demokráciáról elmondottak megmaradtak puszta deklarációnak.

Határozatot csupán szervezeti kérdésekről fogadtak el. A megoldás, figyelembe véve a körülményeket, igen jó volt: a német képviselők kimondták a Liga német csoportjának megalakulását, ami valóban konkrét eredményként értékelhető. Felszólították a külföldi résztvevőket, hogy hazatérve hozzanak létre nemzeti csoportokat, s elhatározták, hogy a közeljövőben újabb összejöveteleket fognak tartani.[71]

Az eltérő álláspontok léte és Münzenberg valóban felemás elképzelése, amely egyrészt a különféle irányzatokat képviselő szervezetek összefogását tűzte ki célul, másrészt minden kompromisszum nélkül alkalmazni kívánta a Kominternben éppen hogy körvonalazódó szektás irányvonalat, végül is azt eredményezte, hogy a Liga első ülése egyben az utolsó is volt. Történtek ugyan kísérletek a Liga munkájának kibontakoztatására; így a csatlakozott személyiségeket és csoportokat bevonták az antifasiszta propagandamunkába, a fasiszta szervezetekkel foglalkozó anyagok gyűjtésébe. Ezek a csoportok azonban már az Antifasiszta Bizottság helyi szervezeteiként szerepelnek a dokumentumokban. Végül, 1924 márciusában, sor került a Liga formális megszüntetésére is.[72]

[71] Ugyanott, 5. old.
[72] CPA IML 538. f. 2. op. 23. ő. e. 69. old.

Fasizmus és antifasiszta harc a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációjának időszakában

A kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációja az első világháborút követő gazdasági és politikai válság talaján bontakozott ki. A nemzetközi kommunista mozgalom már 1921-ben felfigyelt e folyamat első jeleire, és – mint ahogy korábban láttuk – egyrészt a kommunista pártok egységfront-politikájának kimunkálásával, másrészt a mozgalom szervezeti és ideológiai egységének erősítésével kísérletet tett a forradalmi időszakban kiharcolt politikai jogok és szociális vívmányok védelmére, egyes esetekben továbbfejlesztésére. E folyamat részeként vizsgálták a különféle reakciós rendszerek, pl. az olasz fasizmus, a bolgár diktatúra létrejöttének okait és következményeit, a magyarországi rendszer politikáját, valamint a németországi ellenforradalmi csoportok megerősödését. Az utóbbi országokban lezajlott folyamatok elemzése alapján, különösen 1924 elejéig, azt a következtetést vonták le, hogy a tőkés rendszer stabilizációja Európa több országában szélsőségesen reakciós diktatúrák hatalomra jutása révén fog végbemenni, amelyek a munkásmozgalom szempontjából az osztályharc különösen kedvezőtlen feltételeinek kialakulását eredményezhetik. Ez volt az oka annak, hogy ebben az időszakban a stabilizációs kísérletek és általában a támadó tőke elleni fellépés mellett a fasizmus elleni harc foglalt el jelentős helyet. A stabilizáció azonban végül is a legtöbb esetben nem szélsőséges formában, hanem a polgári demokratikus irányzatok felülkerekedésével ment végbe, olyan gazdasági és politikai folyamatok eredőjeként, amelyek végső soron a kapitalizmus háború előtti rendszerének helyreállítására irányultak.

A nyugat-európai tőkésországokban, Olaszország kivételével, a reakció nem a fasiszta diktatúra segítségével, hanem a polgári demokrácia hagyományos eszközeivel lett úrrá a háború utáni forradalmi helyzeten. A fasiszta szervezetek fokozatosan vesztettek népszerűségükből. Kor-

mányintézkedések hatására vagy anélkül, politikailag jelentéktelen csoportocskákká váltak. Németországban a Hitler-puccsot követően betiltották az NSDAP-t és a Deutschvölkische Freiheitspartei-t; Franciaországban a radikálisok „baloldali kartelljének" 1924. májusi győzelmét követően az Action Française a teljes jelentéktelenségbe süllyed; a Primo de Rivera 1923. szeptember 13-i államcsínyét követően létrejött prefasiszta diktatúra nem kímélte a különböző fasiszta szervezeteket sem; nem járt sikerrel Magyarországon sem – amit a Kominternben szintén figyelemmel kísértek – a totális fasiszta diktatúra feltételeinek megteremtése.[1] Mély válság jeleit mutatta az olasz fasiszta diktatúra is.

Az új helyzet által megkövetelt stratégiai és taktikai irányvonal kidolgozása 1923 végén, 1924 elején már megkezdődött. Az elemzések egyik eredménye volt, hogy az európai tőkésországok politikai rendszereinek stabilizálódása következtében az osztályharc kevésbé élezett formái kerülnek előtérbe. Megállapították, hogy a kialakult ún. demokratikus pacifista éra objektíve nem kedvez a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harcnak, de alkalmas a forradalom szubjektív előfeltételeinek, ezen belül is elsősorban a kommunista pártok szervezeti és eszmei színvonalának erősítésére. Ezt a törekvést, amelyet a korabeli irodalomban „bolsevizálásnak" neveznek, nem csupán a korszak megváltozott jellege indokolta, hanem az előző időszak forradalmi harcainak tanulságai is. Csakhogy különösen az utóbbi tapasztalatokból több olyan következtetést is levontak, amelyek a későbbiekben helytelennek bizonyultak, nehezítették a kommunista pártok tömegbefolyásának fejlődését, sőt több esetben a taglétszám csökkenését idézték elő. Az egységfront, a munkás-paraszt kormány helytelen értelmezése, a Lenin által használt „szociálsovinizmus" kifejezés „szociálfasizmussá" torzulása, ami a szociáldemokrácia és a fasizmus szerepének azonosítását, az egységfront lehetőségének tagadását jelentette, az ugyanezzel a végkövetkeztetéssel járó „osztály osztály ellen" jelszó, a munkásosztály és a burzsoázia közvetlen összeütközését napirendre tűző forradalmi fellendülés és a szociáldemokráciával való teljes szakítás meghirdetése azt mutatta, hogy „a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalom egyes problémái abban az időszakban nem nyertek következetes marxi–lenini megoldást".[2]

[1] GDA 3. köt. 434. old.; A magyar forradalmi munkásmozgalom története 1–2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 293–294. old.

[2] A Kommunista Internacionálé története. 269. old. – A taglétszámcsökkenés nem csupán a kommunista, hanem a szociáldemokrata pártokban is megfigyelhető volt.

Mindez természetesen hatott a fasizmus és az antifasiszta harc lehetőségeinek elemzésére is. A tőkés állam különböző kormányformáinak leegyszerűsítő megítélése, az egyes politikai irányzatok sematizálása, különbségeik figyelmen kívül hagyása megnehezítette a fasizmusnak mint sajátos jelenségnek az elemzését, gátolta az antifasiszta harcba bevonható nem forradalmi erőkkel való együttműködést. Megállapítható ugyanakkor, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom e korszakban is az egyetlen cselekvő antifasiszta erő volt, amely energikusan küzdött a fasiszta rendszerek felszámolásáért, másutt pedig a kibontakozó, hatalomra törő fasizmus visszaszorításáért.

1. A Komintern Antifasiszta Bizottsága

Az antifasiszta harc jelentőségének csökkenése és a nemzetközi kommunista mozgalomban jelentkező hibás szemlélet egyik következménye az lett, hogy megritkultak, szűkebb térre szorultak a Komintern szervezeti intézkedései a fasizmussal szemben. E leszűkülést Münzenberg már 1923. végi moszkvai útja alkalmával tapasztalhatta. Amint az 1924. január–márciusi levelezéséből kiderül, a reméltnél kevesebb támogatást kapott, így a bizottság egyre komolyabb szervezeti és pénzügyi gondokkal küzdött. Tevékenységét januártól ismét az anyaggyűjtő munkára és a *Chronik des Faschismus* kiadására korlátozta. A lap példányszámát a decemberi 3000-ről sikerült felfuttatni: 1924 februárjától már 15 000 példányban jelent meg. Nem sikerült azonban megvalósítani a francia és az angol kiadás tervét, holott éppen a franciának – ezt az olaszok is külön kérték – valóban lett volna jelentősége. Az általános visszalépést jelzi, hogy a továbbiakban fel sem merül a szélesebb nemzetközi szervezet létrehozásának terve; annál gyakrabban esik szó a bizottság esetleges feloszlatásáról. A levélváltásból az is kiderül, hogy ebben az időszakban, azaz 1924 januárjától egészen a Komintern V. kongresszusáig, a bizottság mint a Komintern szerve működött, és a korábbiaktól eltérően már nem törekedtek tisztán kommunista jellegének megszüntetésére. Mindezt tükrözi az a levelezés, amelyet Münzenberg folytatott Zinovjevvel, Kuusinennel, Pjatnyickijjal, Kolarovval. Kéri őket, kövessenek el minden tőlük telhetőt „a Komin-

(*Bethlen Oszkár:* Párizs, Madrid, Bécs. A Komintern egységpolitikája 1933–1937. Kossuth Könyvkiadó 1968. 13–16. old.)

tern egyetlen valóban működő bizottságának" fenntartása érdekében.[3] Bizonyos jelek ugyanakkor arra mutatnak, hogy a Kominternben továbbra is fontosnak tartották az antifasiszta agitáció szélesebb kereteinek fenntartását. Közvetve ezt tanúsítja Münzenberg 1924. március 20-án Kuusinennek írt levele, amelyben a *Chronik* jelentőségét méltatva kiemeli, hogy a lapnak nagy olvasótábora van „nem kommunista körökben, pl. a baloldali szociáldemokrata és szakszervezeti csoportokban."[4]

Az Antifasiszta Bizottság tevékenységével szembeni fenntartások, amelyek jórészt a KPD ultrabaloldalától eredtek,[5] a Komintern V. kongresszusának előkészületei során háttérbe szorultak. Sőt, a bizottság azt a feladatot kapta, hogy a kongresszus számára dolgozzon ki egy összefoglaló tájékoztatót a fasiszta szervezetekről. 1923 márciusától a *Chronik* kiadása mellett e tájékoztató összeállítása volt a bizottság fő munkája, s ennek fejében ismét biztosították számára a rendszeres tevékenység feltételeit.

Egy hónappal később Münzenberg már jelenthette az első eredményeket a Komintern Titkárságának. Jelentéséből egyben az is kiderült, hogy időközben újabb, még jelentősebb feladattal bízták meg a bizottságot: a fasizmussal és az antifasiszta harccal foglalkozó napirend irányelveinek kidolgozásával.[6] A *Chronik*ban egyre több elemző cikk jelent meg ezekben a hónapokban, majd május második felében elkészült az V. kongresszus számára összeállított anyag is.[7]

A „Jelentés a fasiszta mozgalomról" című kötetet Münzenberg és Sas Gyula állította össze, s benne mintegy keresztmetszetet adnak az Antifasiszta Bizottság tevékenységéről.[8] A jelentés első oldalai igen gazdag dokumentációt tartalmaznak a német fasiszta mozgalomról. Felsorolják a Deutschvölkische Freiheitspartei, a Deutschsoziale Partei és az NSDAP párt- és fegyveres szervezeteit, a Stahlhelm, a Jungdeutscher Orden és a

[3] CPA IML 538. f. 20. p. 29. ő. e. 14–70. old.

[4] Ugyanott, 67. old.

[5] Münzenberg április 24-én azt írta a Komintern Titkárságának, hogy megkísérelte a kapcsolatok helyreállítását a párt vezetőségével, azonban ez nem járt teljes sikerrel, mivel „egyes elvtársak lebecsülik a völkisch-fasiszta mozgalom jelentőségét". (Ugyanott, 88. old.)

[6] Ugyanott.

[7] Ugyanott, 115. old. Münzenberg levele Pjatnyickijnak május 15-én.

[8] Bericht über die faschistische Bewegung. Frühjahr 1924. Unterbreitet dem Fünften Kongress der Kommunistischen Internationale im Auftrage der Komintern Komission gegen den Faschismus von *M. Willi und G. Aquila*. Neues Deutsches Verlag. Berlin.

Vereinigte Vaterländische Verbände osztagainak helyi központjait, a fasiszta sajtóorgánumokat, s tartományi bontásban részletezik a völkisch szervezetek választási eredményeit. E dokumentációt öt térkép teszi szemléletesebbé.[9] A mai szemmel is igen érdekes összeállításhoz előszó járul, amelyben a szerzők a fasizmus kialakulásának felvázolására, illetve lényegének meghatározására vállalkoznak. A fasizmus keletkezését két, egymást történetileg követő jelenséghez kapcsolják: a háború idején felerősödő nacionalista, soviniszta hullámhoz, valamint a háború utáni válsághoz. E két tényező hatását azonban közvetettnek tekintik, hangsúlyozzák, hogy ezek csupán előfeltételei a fasizálódásnak. Igazi alapja az a sajátos helyzet, amely az osztályharcban elsősorban Olaszországban, Németországban és Ausztriában kialakult. Elemzéseik során azonban, a korábbiaktól eltérően, arra a következtetésre jutnak, hogy valamennyi tényező közül a legdöntőbb a kispolgárság politikai fellépése, amelyet mintegy harmadik erő megjelenésének tekintenek. „A fasizmus, keletkezését tekintve, nem más, mint a középrétegek kísérlete arra, hogy a politikát saját kezükbe vegyék. A kispolgárság eredetileg politikai mozgalmáról van szó, amelyet később a nagyipar és a monarchista, fehér ellenforradalmi erők könnyen felhasználtak. A középrétegek mozgalmáról, amelyet később az ipar gazdaságilag legfejlettebb része a kapitalizmus reneszánsza érdekében használ fel."[10]

E meghatározás kétségtelenül visszalépést jelent az 1923 nyarán, a kibővített KIVB III. plénumán elhangzott megfogalmazáshoz képest. A fasizmus kettős jellegének ez a leegyszerűsítése, ti. hogy egyrészt tömegmozgalom, másrészt a nagytőke diktatúrájának megjelenési formája, később a kispolgári fasizmus igen elterjedt elméletéhez szolgáltatott kiindulópontot. A korábbi elemzések ugyanis egyértelműen kimutatták, hogy a politikailag aktivizálódott kispolgárság kisebb-nagyobb reakciós szervezetei már hatalomra jutásuk előtt is csak abban az esetben válhattak szervezett erővé, tömegmozgalommá, ha vezetőik tudatosan vállalkoztak a burzsoá ellenforradalom élharcosainak szerepére. „Az ipar legfejlettebb részének" a döntése – ahogy a német fasizmussal foglalkozó részben írják a szerzők[11] – pedig nem csupán a fasizmus hatalomra jutásakor játszott szerepet, hanem előfeltétele volt a mozgalom létrejöttének és meghatározta annak arculatát is. A fasiszta mozgalom kispolgári jellegének túlhang-

[9] Ugyanott, 3–13. old.
[10] Ugyanott, 14–15. old.
[11] Ugyanott, 30–31. old.

súlyozása vezetett oda, hogy túlértékelték az olasz rendszer belső válságát, illetve tévesen ítélték meg a fasiszta kormány lehetőségeit a válság megoldására. Feltételezték, hogy az olasz fasizmus csak egy partikuláris érdekeket képviselő kispolgári tömegmozgalomra támaszkodva maradhat fenn, s mivel Mussolini letért ezen érdekek képviseletéről, úgy vélték, hogy fokozatosan el fogja veszíteni hatalmát. Ebből következett azután az a feltevés, amiről Aquila is ír az olasz fasizmusról szóló részben,[12] hogy a tömegbázis biztosításának egyetlen lehetősége, ha a fasizmus szövetségre lép a reformista szociáldemokrácia jobboldali vezetőivel. Ez a konklúzió sok tekintetben tükrözte a szociáldemokráciáról ebben az időben kialakított téves megítélést. Nem kevésbé volt hibás a kommunista pártnak ajánlott antifasiszta taktika sem, amelynek lényege így a szociáldemokrácia elleni harc volt. Mindamellett továbbra is szerepel a középrétegek megnyerésének feladata.

Az előszóból szinte teljesen hiányzik a taktikai és a stratégiai célok megfogalmazása. A szerzők ezt megkerülik, nem foglalnak állást sem az egységfront, a munkás-paraszt kormány, sem pedig a proletárdiktatúráért folytatandó harc lehetőségeivel kapcsolatban.

Míg a brosúrában az antifasiszta harcról és a fasizmus jelenségéről általában leírtaknak hibás a koncepciója, maradandó értéket jelentenek a fasiszta mozgalmak elemzését tartalmazó fejezetek. Részletesen, periódusokra bontva mutatják be a német és az olasz fasizmus útját, kitérnek a parasztság és a fasizmus viszonyára, áttekintést adnak az angol, francia, spanyol, magyar és amerikai fasiszta és más ellenforradalmi szervezetekről, majd röviden vázolják a fasizmus lehetőségeit Lengyelországban, Litvániában, Finnországban, Romániában és Japánban.

E tematikus rész jellemzője, hogy a fasizmusban a tőkés társadalom stabilizálásának egyik lehetőségét jelölik meg. Egyértelműen leszögezik ugyanakkor, hogy ez csupán az egyik lehetőség, alkalmazása számos belés külpolitikai tényező függvénye. A német fasizmus fejlődését például három szakaszra osztják. Az első a Kapp-puccsig terjedő időszak, amelyben a belpolitikai válság katonai diktatúra bevezetésével való megoldása állott előtérben. Az erre törekvő erőket támogatta a polgári demokrácia talaján álló szociáldemokrata irányzat. Bekapcsolódtak az eseményekbe a különféle ellenforradalmi, köztük a már megalakult fasiszta szervezetek is. Ez utóbbiaknak azonban ebben az időszakban még nem volt jelentő-

[12] Ugyanott, 86. old.

sebb szerepük: viszonylag erős szervezetekkel elsősorban Bajorországban rendelkeztek. A második szakaszt, amely a Hitler-puccsal ér véget, a szerzők a fasiszta szervezetek előtérbe kerülésével, majd vereségével jellemzik. A fasizmus előretörését két esemény segítette: az egyik Mussolini mozgalmának megerősödése, majd az olaszországi fasiszta fordulat, a másik a Ruhr-vidék megszállása volt. Ez utóbbi különösen nagy szerepet játszott. „A Ruhr-válság előfeltétele volt a német ellenforradalomnak" katonailag, pszichológiailag és gazdaságilag egyaránt. Katonailag a fekete (illegális) Reichswehr és a titkos szervezetek létrehozásával és további kiépítésével stb.; pszichológiailag a legalantasabb nacionalista érzések felkorbácsolásával; gazdaságilag azáltal, hogy lehetővé tette az ellenforradalom állami finanszírozását.[13] Ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy bár a fasizmusnak meghatározott szerepe volt az ellenforradalom táborán belül, ez korántsem jelentette, hogy szervezetei az ellenforradalom legfontosabb osztagai lettek volna. Még az 1923-as gazdasági és politikai válság idején aktivizálódott középrétegek megnyerésében is versengeniük kellett a völkisch és konzervatív szervezetekkel, a hatóságok pedig az ő rohamosztagaik igénybevétele nélkül is le tudták verni a baloldali szászországi és türingiai kormányt. Sőt, abban a pillanatban, amikor a nagytőkének a francia tőkével való kiegyezés, a Ruhr-megszállás elleni akciók beszüntetése lett az érdeke, a kormányon levők habozás nélkül leszámoltak az ellenforradalom e szélsőséges irányzatával. A harmadik periódust tárgyaló részben, amely „A Hitler-puccsot követő bomlás" címet viseli, a szerzők rámutatnak arra, hogy a fasizmus háttérbe szorulását nem csupán a Hitler-puccs szétverése, a párt betiltása okozta, sőt nem is elsősorban ez. Fontosabb szerepet játszott ebben, hogy a fasizmus elvégezte az adott történelmi helyzetben reá háruló feladatot, kivette részét a válság jobboldali megoldásából, s ezután, ha nem is került teljesen légüres térbe, a kialakult stabilizáció kedvezőtlen körülményeket teremtett számára.[14]

Münzenberg és Sas brosúrája amellett, hogy jól érzékeltette a nemzetközi kommunista mozgalomban az antifasiszta harccal kapcsolatos nézetek alakulását, összefoglalta az Antifasiszta Bizottság által készített elemzéseket, a gazdag dokumentációt, nagyban hozzájárult a Komintern V. kongresszusára érkezett küldöttek tájékoztatásához.

[13] Ugyanott, 29. old.
[14] Ugyanott, 29–33. old.

A brosúrában, akárcsak a kongresszuson, nem utalnak az Antifasiszta Bizottság további terveire. Ekkori ugyanis már a bizottság megszüntetését fontolgatták a Kominternben. Fenntartása ellen két érv is szólt: az egyik, a fontosabb az volt, hogy a különféle irányzatokat egyesítő nemzetközi szervezet létrehozása lekerült a napirendről; a másik, hogy a bizottság tényleges feladatát, az anyaggyűjtést és az agitációt az egyes kommunista pártok feladatává tették. Egy ideig foglalkoztak még azzal a gondolattal, hogy a bizottságot mint a Komintern agitációs és propagandaosztályának részét fenntartják. A Komintern Titkársága 1924. július 17-i ülésén ezért a Kun Béla vezette agitációs és propagandaosztály alá rendelte.[15] Münzenberg több javaslatot küldött Kunnak, amelyben a bizottság munkájának fontossága mellett érvelt, de a tényleges munka nem folytatódott.[16] A *Chronik des Faschismus* június 7-én megjelent 14. számát nem követte több, holott 1924 januárjától ennek összeállítása jelentette a bizottság és az Antifasiszta Világliga egyetlen rendszeres tevékenységét. Végül is a KIVB szeptember 13-i ülésén a feloszlatás mellett döntöttek.

2. A fasizmus és az antifasiszta harc a Komintern V. kongresszusán

Az V. kongresszus (1924. június 17–július 8.) mind a nemzetközi helyzetet, mind pedig a kommunista mozgalom helyzetét tekintve igen bonyolult időszakban ülésezett. 1924-ben már előrehaladt a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációja, ugyanakkor a forradalmi mozgalmon belüli nézetkülönbségek kiéleződtek, sőt nyílt összecsapásra is sor került. Ez volt az első olyan kongresszus, amelyen Lenin már nem vehetett részt. Világos és konkrét helyzetértékeléseinek, a vitákban kifejtett szilárd, ugyanakkor az elveken túl a realitásokkal is számoló véleményének, megnyerő személyiségének és nem utolsósorban tekintélyének hiánya a kongresszus résztvevői számára szinte kézzelfoghatóvá tette azt a nagy veszteséget, amely halálával a nemzetközi munkásmozgalmat érte. A kongresszus dokumentumaiban kimutatható a bizonytalanság. Nemritkán ugyanazon dokumentumon belül egymással szögesen ellentétes nézetek jelentkeznek. Ez megfigyelhető a fasizmus tárgyalásakor is, meg az elfogadott határozatban is.

A fasizmus július 2-án került napirendre. A küldöttek két előadó, Bor-

[15] CPA IML 495. f. 30. op. 62. ő. e. 2., 6–8. old.
[16] Ugyanott, 538. f. 2. op. 23. ő. e. 133. old.

diga és a német Hermann Remmele Freymuth álnéven megtartott beszámolóját hallgatták meg. Vitára a kongresszuson történt előzetes megállapodás szerint nem került sor.[17] Elmaradását részben indokolta, hogy más napirendi pontok tárgyalásakor az antifasiszta harc koncepciójáról és a konkrét tennivalókról is beható vitát folytattak. E kérdések közül a legfontosabb az egységfronttaktika és a munkás-paraszt kormány volt. Tárgyalásukra a Zinovjev által előterjesztett KIVB-beszámoló és a világgazdasági helyzettel foglalkozó Varga Jenő-referátum együttes vitájában került sor.

Zinovjev beszámolóját a kongresszuson tapasztalható, már említett általános bizonytalanság mellett elsősorban az jellemezte, hogy leegyszerűsítette a sokoldalú megközelítést és pontos elemzést igénylő elméleti és gyakorlati problémákat. Ez a törekvés talán legegyértelműbben az egységfrontról és a munkás-paraszt kormányról elmondottak során volt megfigyelhető. Beszédének ebben a részében Radekkal és Šmerallal vitatkozva Zinovjev azt fejtegette, hogy az egységfronttaktika kizárólag a proletárforradalom közvetlen előkészítését szolgálhatja, a munkás-paraszt kormány pedig következésképpen nem lehet más, mint a proletárdiktatúra álneve.[18] Hosszan és meglehetősen zavarosan, önmagát többször ismételve mentegetőzött amiatt, hogy a IV. kongresszus idején elfogadta Radek álláspontját: „Azt a hibát követtem el, hogy abban az időben nem vettem észre, hogy nem csupán egy helyes jelszó stilisztikai formálásáról van szó, hanem annak *opportunista* értelmezéséről. Először úgy véltem, hogy kemény megfogalmazásommal [„a munkáskormány a proletárdiktatúra álneve" – *Sz. G.*] talán valóban megnehezíthetem az elvtársaknak a szociáldemokrata munkások körében e jelszóval folytatott agitációját. Röviden: nem ismertem fel azonnal, miért is támadják tulajdonképpen e mondatot."[19] Zinovjev e kijelentése valóban alapul szolgálhat egy olyan feltételezéshez, mintha ő már 1922 nyara óta következetesen ezen az álláspontón lett volna. Mégis, mindazon kívül, ami a II. plénumon, illetve a IV. kongresszuson elmondott beszédéből kivehető, e feltételezés ellen szól az is, hogy Zinovjev első ízben az 1923. őszi németországi helyzetet elemző beszédeiben vetette fel a IV. kongresszuson elfogadott irányvonal módosításának szükségességét. Ezt hangsúlyozta a napirend vitájában Šmeral, ezt bizonygatta az igen izgatottan és nem elég-

[17] Protokoll V. II. köt. 715. old.

[18] Protokoll V. 81. old.

[19] Ugyanott, 79–80. old. – Zinovjev már korábban, a KIVB január 11-i ülésén is hasonló módon érvelt. Inprekorr, 1924. március 24. Különszám. 425. old.)

gé meggondoltan felszólaló Radek, valamint a rá jellemző higgadtsággal és bölcsességgel Zetkin.

Šmeral az 1923. februári csehszlovák pártkongresszus határozatait védelmezte, kiemelve, hogy azok teljes mértékben megfelelnek a IV. kongresszus határozatainak.[20]

Radek, akit már 1924 májusában az OK(b)P XIII. kongresszusán jobboldali elhajlóként bélyegeztek meg,[21] arra emlékeztetett, hogy a IV. kongresszus határozattervezete egészében véve Zinovjev munkája volt, és leszögezte, hogy a jelenlegi irányvonal egyet jelent e határozat „likvidálásával".[22]

Zetkin nem bocsátkozott bele az elvek származásának vitájába. Kimutatta, hogy a IV. kongresszuson elfogadott irányelvek megfeleltek a kommunista pártok előtt álló feladatoknak. E politika sikerét bizonyította a KPD megerősödése, a türingiai és a szászországi munkáskormány létrejötte. Vezetésükkel olyan pillanatban mozgósíthattak forradalmi tömegeket, amikor egész Közép-Németországban előretört a fasizmus. „Hozzájárultak ahhoz, hogy november 9-én a fasisztáknak nem sikerült mást elérniük, mint a müncheni Hitler-komédiát."[23]

Az adott időszakban a kongresszus résztvevői számára a fasizmus és az antifasiszta harc problematikájánál fontosabbnak tűnt – és valóban fontosabb is volt –, hogy megpróbálják elsimítani az egyes kommunista pártokban és magában az Internacionáléban is feszülő súlyos ellentéteket. Ez a cél határozta meg a német mellett az olasz delegáció mondanivalóját is. Tagjai nem foglalkoztak az olaszországi eseményekkel: a fasiszta terrorcselekményekkel, különösen pedig Giacomo Matteottinak, az Egyesült Szocialista Párt főtitkárának meggyilkolásával (június 10). A Matteotti-gyilkosság következtében előállt új helyzetet nem említette sem a baloldalt képviselő Bordiga és Ruggero Grieco (Rossi néven szólalt fel), sem Togliatti, a centrum szónoka, sem a kisebbség érveit felsorakoztató Tasca (Rienzi néven szólalt fel); ez utóbbi csak célzott arra, hogy a jelenlegi körülmények között megváltoztak a feladatok.[24]

[20] Protokoll V. 161–162. old.

[21] Trinadcatij szjezd RKP(b). Sztyenograficseszkij otcsot. Goszizdat. Moszkva 1963. 355–362. old.

[22] Protokoll V. 165–169. old.

[23] Ugyanott, 320–339. old.

[24] Ugyanott, 257. old. – Meg kell jegyezni, hogy a Matteotti-gyilkossággal kapcsolatban elfogadtak egy felhívást, amely azonban nem került be a kongresszus dokumen-

Egészen más összefüggésben, a „demokratikus-pacifista éra" általános jellegének bizonyításakor végül is Zinovjev tért ki az irányzattal legszembetűnőbben ellentétes jelenségre, az olasz fasiszta rendszerre. Gondolatmenetének lényege: míg a IV. kongresszus idején tetőzött a polgári reakció, a kiélezett osztályharc elmúltával más eszközök alkalmazása kerül előtérbe. E folyamatok kibontakozását véli felfedezni 1924 tavaszán-nyarán Olaszországban is. Erre alapozva hangsúlyozza, hogy a Matteotti-válságot nem lehet egyértelműen egy újabb forradalmi fellendülés jelének tekinteni, sőt az sem valószínű, hogy a fasizmus elleni általános sztrájk megszervezéséhez létrejönnek a feltételek. Azt tartja a legvalószínűbbnek, hogy ismét polgári demokratikus rendszert vezetnek be. „Nem ritkán mi kommunisták is, és nem csupán a szociáldemokraták, túl egyszerűnek fogjuk fel a helyzetet, és leegyszerűsítve elemzünk: kezdetben volt a demokrácia, azt követte a fasizmus, a fasizmust pedig feltétlenül a proletariátus diktatúrája fogja követni. Lehet, hogy így lesz, de az is lehet, hogy nem. Ha vesszük például Olaszországot, úgy lehetséges, hogy Mussolini rendszerét nem proletárdiktatúra fogja közvetlenül felváltani, hanem egy újabb »demokrácia«, amely azonban egyáltalán nem lesz azonos az 1920-as demokráciával, és hogy már ezen újabb »demokrácia« időszakában kell felkészülnünk a proletariátus diktatúrájára."[25]

Zinovjev azonban mindebből semmiféle további következtetést nem vont le. Érződik ugyan beszédéből, hogy a munkásosztály harca szempontjából különösen kedvezőtlennek tartja a fasizmus uralmát, mégsem szólítja fel a kommunista pártokat arra, hogy segítsenek elő egy demokratikus fordulatot. Így végül is ugyanazokat a feladatokat jelöli meg a fasizmus időszakára is, amiket az egész „demokratikus, pacifista éra" esetében: a pártok bolsevizálása, szervezeti és eszmei fejlesztése.[26]

tumai közé. Spriano szerint az olasz delegáció készítette el (Id. mű, 379. old.). Nem jellemzi egyértelműen „balos" irányvonal, bár „a szociáldemokrácia ellenforradalmi vezetőiről" írnak benne. Nem hirdetik meg a proletárdiktatúráért való közvetlen harcot, hanem az antifasiszta munkás-paraszt egységet, a polgári demokratikus szabadságjogok (szervezkedési, gyülekezési és sajtószabadság) védelmét, sőt egy munkás-paraszt kormányt tűznek ki a fasizmus elleni harc közvetlen céljaként. (Inprekorr, 1924. június 28. 610–611. old.) Az olaszországi eseményeket részletesen elemzi *Ormos Mária:* A Matteotti-ügy. Kossuth Könyvkiadó 1973.

[25] Protokoll V. 459. old.

[26] Talán érdemes megjegyezni, hogy Tasca a kongresszuson lényegében Zinovjevet támogatta, s Zetkinnel és Radekkal szemben kiállott amellett, hogy a munkás-paraszt kormány a proletárdiktatúra szinonimája, mint mondotta: „dinamikus szinonimája".

Az első és a második napirend együttes vitája után már megállapítható volt, hogy mind az egységfront-politika, mind pedig a munkás-paraszt kormány irányzata vereséget szenvedett. Vereséget szenvedett, pedig erre az időszakra még nem is bontakozhatott ki teljesen. Az 1921–1923-as években még nem épülhetett be a nemzetközi kommunista mozgalom elméletébe és gyakorlatába, nem válhatott az antifasiszta harc formálójává. Mindez igen határozottan jelentkezett a fasizmussal foglalkozó két előadásban is.

Bordiga referátuma a fasizmus elemzésénél is és az antifasiszta harc lehetőségeinek bemutatásánál is alapjában megegyezik a IV. kongresszuson elmondottakkal. Különbség csupán egy vonatkozásban mutatható ki: határozottabban lépett fel és érvelt minden olyan nézettel szemben, amely szükségesnek tartotta a szélesebb antifasiszta összefogást. A IV. kongresszuson kifejtett gondolatok közül előtérbe helyezte a fasizmusnak a polgári demokráciával megegyező vonásait. Míg azonban korábban e vonások bemutatása elsősorban azt szolgálta, hogy a fasizmussal jelentkező új jelenségben is a kontinuitást, a kapitalista rendszer folyamatosságát, az uralkodó osztályok hatalmának töretlenségét példázza, Bordiga a polgári demokráciáról most egyszerűen mint komédiáról beszélt.[27] Megtalálható nála az a kitétel is, hogy a változások egyik alapja „a burzsoázia vezető köreiben végbement változás" volt, ennek elemzése azonban már elmarad, és helyette olyan kategorikus megállapítások szerepelnek, amelyek éppen e változás lényegét kérdőjelezik meg: Bordiga kimutatja, hogy a fasizmus sem az államigazgatásban, sem pedig a törvényhozásban nem hozott változást.[28] A Matteotti-gyilkosság kapcsán részletesen beszél ugyan az ellenzéki mozgalomról, elemzi az egyes pártok antifasiszta beállítottságának motívumait, kiinduló koncepciója azonban itt is következetesen érvényesül: a polgári és a szocialista pártok, beleértve a maximalista szocialista ellenzéket is, nem járulhatnak hozzá a fasizmus felszámolásához.

Bordiga ugyanakkor tisztában van azzal, hogy az antifasiszta harc szempontjából a kialakult helyzet kedvezőbb a korábbinál, sőt azzal is, hogy ennek egyik tényezője a korábban passzivitásba húzódott erők, a nem fasiszta politikai csoportosulások aktivizálódása. Ebből azonban

Sőt, beszédének végén úgy vélte, hogy hamarosan véget ér ez a „szervező periódus", és ismét a forradalmi perspektívának „pontosan megfelelő irányvonalat" kell alkalmazni. (Ugyanott, 254., 257. old.)

[27] Ugyanott, 722. old.

[28] Ugyanott, 722–723. old.

egy meglehetősen furcsa következtetést von le: az ellenzék fellépése nem hogy használna, de árt az antifasiszta harcnak, eltereli az elégedetlen tömegek figyelmét a tényleges megoldástól. Érthetőbbé válik azonban a gondolatmenete, ha figyelembe vesszük, hogy a lehetséges megoldást leegyszerűsítette a proletárdiktatúráért folytatott harcra. Érthetővé válik az is, miért határozta meg Bordiga az OKP politikai irányvonalát a következőkben: „A kommunista pártnak hangsúlyoznia kell *önálló* szerepét, amely az olaszországi helyzetből ered, és a következő jelszót kell kiadnia: »A meglevő antifasiszta ellenzéki csoportok likvidálása és felváltása a kommunista mozgalom direkt és nyílt akciójával.«"[29]

Bordiga a kongresszuson az OKP kisebbségét alkotó baloldali csoportot képviselte. Álláspontja a szélsőséget jelentette.

Az OKP másik két irányzata nem fejtette ki véleményét a fasizmus és az antifasiszta harc kapcsán. A szintén kisebbségi Tasca-csoport visszavonulóban volt, elsősorban arra törekedett – Tasca ezt közölte is Togliattival és Rákosival –, hogy elősegítse a párt egységének helyreállítását. Jelentkezett ilyen törekvés a Gramsci vezette többségi irányzatnál is. A nevesebb kommunista vezetők közül egyedül Gramsci tartózkodott Olaszországban.[30] Az ő írásaiban akkoriban szintén megfigyelhető az ingadozás, sőt annál valamivel több. 1924 áprilisában, tehát jóval a Kominternben bekövetkezett fordulat után publikálta „A ma és a holnap kérdései" című cikkét a *L'Ordine Nuovó*ban (15. szám.). Ebben három pontban foglalja össze koncepcióját: 1. A pártnak nem a pusztulásra kell felkészülnie (likvidátorság), hanem a helyzetnek megfelelő tömegpolitika folytatására. 2. „Dolgozzunk a proletariátus politikai egységéért." 3. „Határozzuk meg konkrétan, hogy mit jelent Olaszországban a munkáspárti kormány jelszava; e jelszó nemzeti- politikai lényegét kell megadnunk, s ez csak úgy történhet meg, ha alaposan megvizsgáljuk a paraszti tömegek legégetőbb, legéletbevágóbb problémáit, elsősorban tehát azokat a sajátos problémákat, amelyeket a »Dél« általános kérdéseiben foglaltunk össze."[31] A Matteotti-gyilkosság után azonban már az alkotmá-

[29] Ugyanott, 745. old.

[30] Gramsci 1923 decemberében Moszkvából Bécsbe tette át székhelyét, részben Togliatti kérésére, részben pedig, hogy közelebb kerüljön hazájához. Olaszországba az 1924. áprilisi választásokat követően tért vissza, már parlamenti képviselőként. (*Spriano:* Id. mű, 291. old.)

[31] *A. Gramsci:* Scritti politici. 564. old. – Gramsci Dél-Olaszország égető problémáira utal.

nyos ellenzékkel szembeni fellépést is sürgette. A fasizmusban ekkor a „fegyveres diktatúrát" látta a legjelentősebbnek, az egységfrontban pedig a munkásosztály kommunista vezetés alá vonásának a lehetőségét. A munkás-paraszt kormányról, mint az átmenet lehetséges uralmi formájáról, egy szót sem ejtett.

Gramsci álláspontja természetesen nem azonos sem a Zinovjev, sem a Bordiga által kifejtett koncepcióval: az ellenzékkel való együttműködést nem elvből utasítja el. Csupán úgy véli, hogy az ellenzék tehetetlensége és minden konkrét akciótól való elzárkózása el fogja taszítani a demokratikus fordulatot követelő tömegeket, illetve, ahogyan azt egy későbbi cikkében megfogalmazta, azt fogja eredményezni, hogy „a munkásosztály mind nagyobb része kezd meggyőződni arról, hogy az ellenzéki blokk nem más, mint félfasizmus, amely csupán meg akarja reformálni a fasizmust, szelídebb formát kíván adni a fasiszta diktatúrának..."[32] A kommunista párt, amely az első napokban támogatta az ellenzéket, mindezt természetesen nem vállalhatta. Más kérdés, hogy a politikai helyzet alakulását Gramsci bizonyos mértékben túlzott optimizmussal szemlélte – legalábbis ami a kormány fennmaradásának lehetőségeit illeti. Feltételezte, hogy amint a kispolgárság elfordul a fasizmustól, a Mussolini-kormány egyetlen lehetősége, hogy mint katonai diktatúra tartsa fenn ideig-óráig önmagát. Ez pedig végső soron a fasiszta mozgalom felbomlásához fog vezetni anélkül, hogy a rendszer lényege megváltozna. Mindebből pedig már adódott egy téves következtetés: „Bármilyen színezete lenne is egy parlamentáris úton létrejött kormánynak, az nem lenne más, mint Mussolini kormányának valamiféle átmázolása, vagy egy úgynevezett demokratikus kormány hatalomra jutása (ami egyébként nagyon nehezen képzelhető el). A munkásosztálynak semmi biztosítéka nem lenne arra, hogy a kapitalista állam által engedélyezett kereteken belül megóvja legelemibb jogait és érdekeit, ameddig ezeket az erőket [ti. a fasizmus erőit – *Sz. G.*] el nem pusztítják." Majd hozzáteszi: „Naivság lenne ezt a feladatot a polgári államra bízni, még akkor is, ha ez történetesen liberális és demokrata lenne, mert még ebben az esetben sem habozna katonai erőhöz folyamodni, ha nem érezné magát elég erősnek ahhoz, hogy megvédje a burzsoázia előjogait, s hogy alárendelt helyzetben tartsa a proletariátust."[33]

Ebből a néhány idézetből is látható, hogy Gramsci még nem ismerte

[32] Ugyanott, 581. old.
[33] Ugyanott, 267. old.

fel, vagy legalábbis igen lebecsülte a különbséget egy lehetséges liberális-demokratikus fordulat és Mussolini rendszere között. Tudta, hogy a fordulat önmagában még nem jelenti feltétlenül a fasiszta rendszer megdöntését, de azt nem látta világosan, hogy a kormány megbuktatása mindenesetre ennek első fontos lépése lehet. Mindez végül is alapvetően hibás politikai irányvonalhoz vezetett, amely lényegében megegyezett a kivárás Bordiga-féle politikájával. A kommunista párt feladata ezek szerint az volt, hogy a párt, szervezeti önállóságát megőrizve, tömegbefolyásának növelésén fáradozzon, és eközben – ahogy azt Gramsci egyik beszédében megfogalmazta – nyilvánítsa ki akaratát „nem csupán a Mussolini- és Farinacci-féle fasizmus, hanem az Amendola-, Don Sturzo- és Turati-féle félfasizmus elleni harcra is."[34]

A németországi fasizmust és antifasizmust elemző Remmele Bordigánál is határozottabban és egyértelműbben foglalt állást a korábbi megállapításokkal szemben. Formálisan Bordigával, illetve az Antifasiszta Bizottság által közreadott írásos anyaggal vitatkozva, de lényegében a IV. kongresszuson, majd a III. plénumon elfogadott határozatokkal szemben azt állította, hogy a fasizmus ott lép fel, ahol „a társadalmi forradalom fenyeget",[35] tehát nem a tőkés stabilizáció eszköze, sajátos formája, ahogy az említett dokumentumok állították. A korábbi antifasiszta stratégia és taktika bírálatát a fasizmus funkciójával kapcsolatos kritikája vezeti be és alapozza meg. Kiindulópontja az a téves helyzetértékelés, hogy az 1923-as forradalmi fellendülés „szélesebb, teherbíróbb és mélyebb volt, mint az 1918–1919-es hullám".[36] Ebből következik, hogy a kommunista párt valamennyi akciójánál a forradalom konkrét előkészítését kéri számon. Ezt teszi az esseni és a frankfurti konferencia említésekor, valamint az 1923 márciusától szervezett antifasiszta megmozdulások bírálatánál is. Egyedül az akciók létjogosultságát ismeri fel, és nem veszi észre, illetve tagadja, hogy az áprilisi agitációs hét, a júniusi antifasiszta nap és az ezt követő antifasiszta gyűlések megvalósulását éppen a frankfurti konferencián elfogadott irányelvek alkalmazása és az általa különösen élesen támadott Schlageter-beszéd tette lehetővé. Ez az ellentmondás különösen világosan jelentkezik a Schlageter-beszéd bírálatakor. Remmele szerint egyértelműen arról van szó, hogy mind Radek és a KIVB, mind

[34] Rinascita, 1962. szeptember 1.
[35] Protokoll V. 752–754. old.
[36] Ugyanott, 760. old.

pedig a német párt brandleri vezetése lehetőséget látott a fasisztákkal való együttműködésre. A Schlageter-kampányt, tehát a kommunisták és a fasiszták együttes gyűléseit ugyanakkor igen eredményesnek nevezi.[37] Remmele a kommunista párt stratégiájának helyességét, politikájának eredményeit kizárólag a tömegek forradalmasodásán mérte le, egyenesen azt állítva, hogy a pártnak nem csupán semlegesítenie sikerült a kispolgárságot és általában a fasizmus bázisaként számba jöhető „néprétegeket", hanem „tömöríteni és szervezetileg is a forradalmi mozgalomhoz tudtuk kapcsolni őket."[38]

A lezajlott folyamatoknak ez a téves interpretálása egy korábbi hibás nézet feleleventésével párosult: a fasizmus – Remmele szerint – kiéleződő belső ellentmondásai következtében fog összeomlani. E ponton azonban álláspontja különbözött az olasz kommunistákétól. Hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak és a kommunista pártnak már ebben az időszakban is aktív erőként kell fellépnie, nem korlátozhatja tevékenységét az erőgyűjtésre, eszmei-politikai színvonalának emelésére. Természetesen ez az álláspont is az akciók sürgetésére vezethető vissza, ezeket az akciókat pedig Remmelénél végső soron a proletárdiktatúráért vívott harc feladatai határozták meg. Következésképpen a kommunista párt nem köthet semmiféle szövetséget, hiszen a többi pártnak és szervezetnek nem lehet célja e harc támogatása. Az egyetlen lehetőség a szervezetlen tömegek megnyerése és a szervezett szociáldemokrata munkások elhódítása pártjuktól. Ennek módszere az „egységfront alulról" taktika, amely a szociáldemokrácia és a polgári demokrácia elleni lehető legélesebb küzdelemmel párosul. Remmele itt csatlakozik a Zinovjev által a kongresszuson megfogalmazott koncepcióhoz, melyet egyebek között a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációjának lebecsülése, a forradalmi lehetőségek túlértékelése jellemzett. Ezen a ponton válik egyértelművé, hogy az antifasiszta harc fogalma elveszti korábbi viszonylagos önállóságát, beleolvad az egész tőkés társadalmi rend megdöntését célul tűző forradalmi fegyveres harcba. Ahogy Remmele megfogalmazta: „A fasizmus elleni harc nem korlátozódhat csupán a fehérdiktatúra elleni küzdelemre, hanem egyben irányulnia kell a kispolgári demokrácia ellen, a szociáldemokraták által prédikált »marxizmus« ellen is, amely a proletariátus kizsákmányolása érdekében a forradalmi marxizmust pacifista »marxizmussá« változtatta;

[37] Ugyanott, 766–767. old.
[38] Ugyanott, 761. old.

harcot jelent a szociáldemokrácia ellen a forradalmi marxizmusért. A szociáldemokrácia ellen folytatott harc során vissza fogunk hódítani minden olyan embert és csoportot a fasizmustól a proletár osztályharc számára, akik és amelyek a fasizmus tömegmozgalmának bázisát adják."[39]

A kongresszusnak a fasizmusról elfogadott határozata tükrözi az irányvonal változását, a megfogalmazások azonban árnyaltabbak, mint a beszámolókban. A határozat szövegének eredetét nem sikerült pontosan tisztázni. Míg a korábbi dokumentumokat minden esetben a kongresszus (illetve a plénum) idején működő szakbizottság dolgozta ki, az V. kongresszuson erre nem volt lehetőség, mivel a fasizmussal nem foglalkozott külön bizottság. Nagy a valószínűsége, hogy a szöveg lényegében megegyezik az antifasiszta Bizottság által kidolgozott tervezettel, amelyre Münzenberg utal egyik levelében.[40]

A fasizmus fogalmának meghatározásánál figyelemre méltó a polgári demokráciától való megkülönböztetése és a tőkés társadalmi rendszerbe való beillesztése. A korábbiaknál határozottabban fogalmazzák meg a fasizmus osztályjellegét: kifejezetten a „nagyburzsoázia fegyverének" tekintik. Némileg zavaró ugyan az a kitétel, hogy „szociális összetételét illetően a fasizmust kispolgári mozgalomnak kell tekintenünk", a szövegösszefüggésből azonban világosan kiderül, hogy csak pontatlan megfogalmazásról volt szó: nem általában a fasizmust tekintették kispolgári mozgalomnak, hanem a fasiszta mozgalmat.

Míg a fasizmus meghatározásánál nem található visszalépés a korábbi megállapításokhoz képest, az antifasiszta harc lehetőségeinek számbavételénél már igen szembetűnő a kedvezőtlen változás. Itt ugyanis a kiindulópont – az általános koncepciónak megfelelően – valamennyi nem forradalmi politikai párt fasizálódásának feltételezése, amelyből már egyértelműen következik a lehetséges szövetségesek körének leszűkülése: „A fasizmus és a szociáldemokrácia a nagytőke diktatúráját szolgáló egy és ugyanazon fegyver két vége. Ezért a szociáldemokrácia sohasem lehet a proletariátus megbízható szövetségese a fasizmus elleni harcában."[41] És bár ez a megfogalmazás közel sem értelmezi olyan szűken az egységfrontot, mint akár a Zinovjevnél, akár a Remmelénél megtalálható koncepció (az utóbbiak lényegében csak az egyes szociáldemokrata pártta-

[39] Ugyanott, 767–768. old.
[40] CPA IML 538. f. 2. op. 29. ő. e. 115. old.
[41] KIVD 196. old.

gok, illetve az alsó szintű pártszervezetek együttműködését ismerik el), és nem ítéli megvalósíthatatlannak a kommunisták és a szociáldemokraták antifasiszta együttműködését, az antifasiszta harc konkrét feladatait felsoroló részben már egyetlen utalás sem történik a korábbi antifasiszta szövetségre. Hiányoznak a munkáspártokhoz és a szakszervezetekhez intézendő egységjavaslatokra, a parlamenti munkára, valamint a nemzetközi Antifasiszta Bizottság tevékenységére vonatkozó pontok.[42]

A fasizmusról szóló határozat mellett elfogadtak egy másik dokumentumot is, az Olasz Kommunista Párt akcióprogramját, amely, éppen mivel egy konkrét történelmi helyzetet elemez, nem szűkíti le ennyire a lehetőségeket.

A dokumentum a Matteotti-gyilkosságot követő heteket a fasizmus súlyos válságaként jellemzi, amely magában rejti a diktatúra alkotmányos felszámolásának lehetőségét is. Mégis – az OKP elképzeléseivel szemben – határozottan amellett foglal állást, hogy a kommunista pártnak aktív szerepet kell betöltenie a fasizmus elleni mozgalomban, nem elégedhet meg csupán saját erőinek felvonultatásával, sőt azzal sem, hogy fő célkitűzése az antifasiszta harcban saját tömegbázisának kiszélesítése legyen. Ellentétben a más határozatokban megfogalmazott „egységfront alulról" taktikával, a dokumentum szerzői javasolják, hogy ezután is intézzenek felhívásokat a munkáspártok vezetőihez, sőt bizonyos mértékig működjenek együtt az alkotmányos ellenzékkel is. Csupán azt hangsúlyozzák, hogy a pártnak minden körülmények között meg kell őriznie önállóságát, ami az egységfront-politika mindenkori alapkövetelménye. Ahogy a határozatban megfogalmazták: „A jelenlegi válságban a kommunista pártnak ki kell használnia minden lépést, amit az alkotmányos ellenzék a fasizmus meggyengítésére és leküzdésére tesz, azonban sohasem szabad önmagát az antifasiszta ellenzéki blokk szélsőbaloldalának tekintenie, hanem önálló magnak, amely körül az osztályharcos ellenzék tömörülhet."[43]

[42] Ugyanott, 168–169. és 196–197. old.

[43] Thesen und Resolutionen des V. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale. (Hoym) Hamburg 1924. 173. old.

3. A nemzetközi kommunista mozgalom és az olaszországi totális diktatúra kiépülése

1925 tavaszán, a Kommunista Internacionálé kibővített VB V. plénumán pontosították az ideiglenes és részleges gazdasági stabilizációról a Komintern V. kongresszusán elmondottakat. A kongresszuson a gazdasági folyamatokat Varga Jenő elemezte, s még elég bizonytalanul körvonalazta a várható stabilizációt. 1924 őszén azonban már határozottabban foglalt állást mellette. Zinovjev a plénumon a bolsevizálásról tartott előadói beszédében elsősorban az ő megállapításaira utalva tért ki az ideiglenes és részleges stabilizációra.[44] A megállapítások biztosították, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom elemzései továbbra is reális helyzetértékelésre támaszkodhassanak. Az elemzések során azonban több olyan tételt is megfogalmaztak, amely gátolta a kommunista pártok tömegpárttá fejlődésének folyamatát, illetve olyan konkrét feladatok megoldását, amilyen az antifasiszta harc is volt. E tételek jó része úgy született, hogy a kommunista mozgalom eszmei és szervezeti problémáinak megoldására törekedve a korábban vitás kérdésekre egyértelmű és határozott választ kívántak adni, nemritkán részigazságok túlhangsúlyozásával, az egyes jelenségek elemzésének mellőzésével. Így született meg még 1924 januárjában Zinovjev tétele: a „szociáldemokrácia a fasizmus szárnya".[45] 1924 szeptemberében Sztálin is, a nemzetközi helyzetet elemző igen jelentős írásában, a következőket írta: „A szociáldemokrácia a fasizmus objektíve mérsékelt szárnya."[46] E tétel reális magva az volt, hogy sem Olaszországban, sem Németországban, sem pedig Bulgáriában nem sikerült a szociáldemokrata pártokat megnyerni az antifasiszta egységfrontnak. Sőt, e pártok egyezkedni próbáltak a fasizmussal.

Egy másik probléma a „pacifista éra", az ideiglenes és részleges stabilizáció folyamatainak túlzott általánosításából fakadt. Ez tapasztalható

[44] Raszsirennij plenum Iszpolkoma Kommunyisztyicseszkovo Internacionala (21 marta – 6 aprelja 1925 g.) Sztyenograficseszkij otcsot. Goszizdat. Moszkva – Leningrád 1925. (A továbbiakban: Raszsirennij plenum V.) 36–39. old.

[45] Die Lehren der deutschen Ereignisse. Das Präsidium des Exekutivkomitees der Kommunistischen Internationale zur deutschen Frage. (Hoym) Hamburg 1924. január. 69. old.

[46] Bolsevik, 1924. 11. szám. 9. old. – E kategória és politika, amely 1926-tól háttérbe szorult, nem tekinthető teljesen azonosnak az 1928-tól fellépő, majd a X. plénumon, 1929-ben elfogadott „szociálfasizmus"-sal. Az utóbbi koncepció ugyanis a szociáldemokráciában önálló, a fasizmussal egyenértékű ellenforradalmi erőt látott.

a Komintern egyes vezető személyiségeinek fasizmus-értékeléseiben – különösen 1924 végén, 1925 tavaszán. Ilyen dokumentum Varga Jenő 1925. január 9-i, azaz Mussolini parlamenti beszédét követő levele, amelyben Zinovjevet úgy tájékoztatta, hogy „a fasiszták erőszakos fellépése még a legrövidebb időszakra sem jelentheti a fasizmus megerősödését". Javasolta, hogy a kommunista párt adja ki a jelszót: „Ki a polgári ellenzéki blokkból, amely csak a burzsoázia érdekeit képviseli!" A fasizmus csődje következtében ez a tömegek „azonnali aktivizálódását" fogja eredményezni.[47] Amint azonban az események hamarosan bebizonyították, Mussolini beszéde valójában egy „második államcsíny" nyitánya volt.

A Matteotti-válságban az olasz kommunisták olyan kompromisszum jeleit vélték felfedezni, amelynek eredményeként alkotmányos uralmi forma jöhet létre a burzsoázia, a kispolgári pártok és a szociáldemokrácia részvételével. Gramscinál ez a koncepció 1924 nyarától már meglehetősen határozottan körvonalazódott, bár a kompromisszumban, mivel a fasizmust már ebben a korai formájában is átfogó rendszernek tekintette, magának a fasizmusnak a bukását látta.[48] Jellemző az is, ahogy a szocialisták szerepét megítéli. Álláspontja lényegében összhangban van a Kominternben kialakult általános véleménnyel, amely szerint a szociáldemokrácia immár „a burzsoázia harmadik pártja".

Az olasz párt elemzései azonban egy lényeges ponton továbbra is eltértek a Komintern irányvonalától: a fasizmus elleni akciók szervezésekor továbbra is a proletárdiktatúráért folytatott harcot tartották szem előtt. Ennek alapján ítélték meg a lehetséges szövetségesek körét, s a munkásosztály szövetségesét tulajdonképpen egyedül a parasztság proletarizálódott rétegeiben vélték felfedezni. A kommunista párt feladatainak megjelölésekor, bár hangsúlyozták a fasizmus elleni fellépés szükségességét, komolyabb akciókra nem láttak lehetőséget addig, amíg a tömegek nem fordulnak el a fasiszta mozgalomtól, nem ábrándulnak ki az alkotmányos ellenzék politikájából. Ezt az elképzelést talán leghatározottabban Gennari fejtette ki, aki a Matteotti-válságot követően úgy vélte, hogy a kommunista párt az ellenzék tehetetlenségének lelepleződésével sokat nyert. Szerinte egy következő válság alkalmával a tömegek már a kommunista párt mellé fognak állni.[49]

[47] CPA IML 504. f. 1. op. 6. d. Számozatlan. – Ez az irányzat egyébként elsősorban az olasz kommunistáknál volt megfigyelhető.

[48] *Gramsci:* Scritti politici. 588–590. old.

[49] Die Kommunistische Internationale. 1925. szeptember. 9. füzet. 1020. old.

Mint korábban már szóltunk róla, a kommunista elemzések a fasizmus kialakulásában és hatalomra jutásában igen nagy szerepet tulajdonítottak az uralkodó osztályok kompromisszumának. Ez a Matteotti-válság idején ismét tért nyert. A burzsoázia legreakciósabb szárnyának pozíciói meggyengültek, ám az alkotmányos ellenzék is gyengének bizonyult; az uralkodó osztályok belső harcainak eredménye 1925–1926-ban végül is a totális fasiszta rezsim kialakulását eredményezte.[50]

Bár a Komintern fórumain szintén számoltak egy esetleges kompromisszummal, Olaszországban és a Balkán-államokban a kommunista pártok feladatainak meghatározásakor a fasiszta, illetve más diktatórikus rendszerek további fennmaradásának valószínűségét tartották szem előtt. Ennek megfelelően nem a proletárdiktatúra kivívását, hanem a fasiszta terror által teremtett elszigeteltségből való kilépést, az antifasiszta tömegkampányok szervezését, a szakszervezeti egység támogatását jelölték meg közvetlen feladatként. A legális lehetőségek kihasználásának fontosságára hívták fel a figyelmet, sőt a Balkán-országokkal kapcsolatban a munkás-paraszt kormány jelszavánál arra is utaltak, hogy azt nem szabad „tisztán propagandajelszónak" tekinteni.[51] A fasizmus sajátos jellegének hangsúlyozása továbbra is lehetőséget nyújtott az egységfronttaktika alkalmazására, a lehetséges szövetségesek körének helyesebb megítélésére. Ennek jelentőségét különösen hangsúlyozni kell egy olyan időszakban, 1925 tavaszán, az V. plénum idején, amikor az általános irányvonal meghatározásakor szélsőséges álláspontok fogalmazódtak meg.[52]

A Kominternben elfogadott határozatok egyik gyakorlati következménye az lett, hogy az olasz párt az alkotmányos ellenzék baloldalának

[50] Ormos–Incze: Id. mű, 165. old.

[51] Raszsirennij plenum V. 519–520., 600. old.

[52] Az 1925-ben megjelent munkák szerzői a fasizmust a korábbiakhoz hasonlóan elemzik. Bár megfigyelhető náluk a fasizmus belső ellentmondásaira való fokozott koncentrálás, minden esetben az aktív és tudatosan irányított antifasiszta harc szükségessége mellett érvelnek. (*Aquila–Bernsz:* Italija i Ruminyija. Ocserki po agrarnomu voproszu. I. köt. V. kiadás. Moszkovszkij Rabocsij 1925. – Sas Gyula az Olaszországról szóló részt írta. Korábbi koncepcióját megerősítve leszögezi: „A fasiszta kormány formájában az ipari burzsoázia véglegesen birtokba vette a politikai hatalmat." [7. o.]; *Rákosi:* Italjanszkij fasizm. Moszkva 1925.; *Radek:* Sto takoje era gyemokratyicseszkovo pacifizma. Goszizdat. Moszkva–Leningrád 1925.) – Érdekes módon éppen a fasizmus történetével foglalkozó áttekintő munkában (*Szandomirszkij:* Zakat fasizma. Priboj. Leningrád 1925.; Fasizm i mologyozs. Moszkva 1925.) vetik fel az automatikus összeomlás gondolatát.

kiválásakor, 1925 nyarán együttműködést javasolt a szocialistáknak és a köztársasági pártnak. Az OKP három pontot javasolt az antifasiszta összefogás alapjául: „1. Az üzemek munkásellenőrzése, egységes fellépés a fasizmus finánc-plutokráciája elleni harcban; 2. Földet a parasztságnak, harc az agráriusok ellen; 3. Harc a köztársasági gyűlés (assemblea republicana) összehívásáért, a munkás-és parasztbizottságok, valamint a popolárik [a katolikus néppártiak – *Sz. G.*] antifasiszta és monarchiaellenes erőinek összefogása alapján."[53] Az OKP kezdeményező lépését az ellenzék pártjai egyöntetűen visszautasították.

A korabeli irodalomban az antifasiszta akciókról olvasható részek és az OKP dokumentumán túl számos más dokumentum jelzi, hogy a Kominternvezető szerveiben az V. plénumot követően ismét behatóbban foglalkoztak a fasizmus elleni összefogás lehetőségeivel. A korábbi irányvonal elemeit lehet felfedezni azokban a VB-állásfoglalásokban is, amelyek az egységfronttaktika alkalmazásának konkrét formáira és lehetőségeire hívták fel a figyelmet. Így például támogatták az OKP tervét, hogy a Matteotti-gyilkosság évfordulójáról tüntetésekkel és gyűlésekkel emlékezzenek meg; a sztrájkokra való felhívást azonban csak abban az esetben ítélték helyesnek, ha előzőleg a szakszervezetek támogatását is biztosítani lehet. Hasonló módon, a tiszta kommunista akciók mellett szükségesnek vélték, hogy az üzemekben és a szakszervezetekben antifasiszta akcióbizottságokat hozzanak létre. A fokozódó terrorra és a legális lehetőségek szűkülésére való tekintettel is sürgették a szakszervezeti egység megvalósítását, majd e kérdések részletesebb tanulmányozására 1925. július 23-án különbizottságot neveztek ki.[54] Az antifasiszta taktika leszű-

[53] L'Unita, 1925. június 10. – Az OKP dokumentumának keltezését és a körülötte kibontakozott vitát Spriano ismerteti, megjegyezve, hogy az első dokumentumban még a „munkásgyűlés" kifejezés szerepelt. (Id. mű, 464–465. old.) Lopuhov, aki ismerteti az eredeti dokumentumot, de éppen a legfontosabb részt, azaz a polgári párttal való összefogást megemlítő félmondatot nem idézi belőle, egy későbbi Togliatti-levélre hivatkozva úgy véli, hogy itt is tulajdonképpen a proletárdiktatúráért folytatott harc jelszaváról van szó: a köztársasági gyűlés „a szovjetek és a proletariátus diktatúrájának volt sajátos szinonímája, bár e szinonímában hangsúlyozták a köztársasági elemet". (Id. mű, 251. old.) Az olasz pártban valószínűleg többen így értelmezték e fogalmat, ám a Katolikus Néppárt bevonásának megpendítése semmiképpen sem képzelhető el ezen az alapon.

[54] Otcsot Iszpolkoma Kominterna (Aprel 1925 g.–Janvar 1926 g.) Szosztavlen Szekratariátom IKKI. Goszizdat. Moszkva–Leningrád 1926. 7. old. (A továbbiakban: Otcsot Iszpolkoma.)

kítésének próbálták elejét venni az OKP-hez intézett levelekben is. Így egy szeptember 4-i, „Komintern VB" aláírású dokumentumban, áttekintve az V. kongresszus óta eltelt időszakot, arra hívták fel a figyelmet: a pártnak továbbra is feladata, hogy küzdjön a polgári és a szocialista ellenzék elleni „bojkott fatalista taktikájának és a fasizmus helytelen elemzésének", a Bordiga-féle koncepciónak a felszámolásáért.[55] A KIVB Elnökségének november 26-i levelében pedig már egyértelműen hangsúlyozták, hogy az „egységfront alulról" taktika „egyáltalán nem zárja ki annak hasznosságát, hogy ezzel egyidejűleg [az OKP] más pártok vezető szerveihez is forduljon."[56] Más iratok arról tanúskodnak, hogy a párt feladatai között elsőrendű fontosságot tulajdonítottak az illegális munkára való felkészülésnek és ezzel párhuzamosan egy antifasiszta munkás-paraszt egységfront létrehozásának.[57]

A Komintern más szervei is foglalkoztak az antifasiszta harccal. A Komintern szövetkezeti szekciója (melynek vezetője a fasizmus-elemzések kapcsán már említett Mescserjakov volt) a június 5-i nemzetközi propagandanapon külön napirendi pontként iktatta be a fasizmus elleni agitációt, decemberben pedig az olasz szövetkezetek támogatására antifasiszta kampányt hirdetett.[58]

A Komintern Végrehajtó Bizottsága és más szervezetek által 1925 őszén telén javasolt intézkedések már tükrözik a felismerést, hogy az olaszországi helyzet megváltozott. „A fasiszta hatalom, pillanatnyi megingás és határozatlanság után, ismét megerősödött, és a jelen pillanatban meg kell állapítanunk, hogy a Matteotti-gyilkosság által kiváltott válságot már leküzdötte. A fasizmus e válságból megerősödve és önbizalommal telve került ki, felismerte ellenfeleinek gyengeségeit. A fasiszta párton belül

[55] A KI-felhívást közölték a *L'Unita* október 7-i számában. Ebben a dokumentumban ismét szerepel az a kitétel, hogy „a szocialisták és a maximalisták, mint a burzsoázia balszárnya, a fasisztákkal együtt haladnak a rendszer és a kapitalisták érdekeinek védelmében a proletárforradalommal szemben". Lopuhov csupán ez utóbbi részt ismerteti a dokumentumból, s ezzel magyarázza az OKP III. kongresszusára készített Gramsci-tézisekben szereplő hasonló kitételeket. (Id. mű, 261–262. old.) 1925 nyarától, amint azt a már ismertetett dokumentumok is jelzik és a továbbiak bizonyítják, ezzel ellentétes folyamat ment végbe és tartott egészen 1929 elejéig.

[56] CPA IML 495. f. 2. op. 43. ő. e. 40. old. Idézi: A Kommunista Internacionálé története. 217. old.

[57] Otcsot Iszpolkoma. 7. old.

[58] Ein Jahr Arbeit und Kampf. Tätigkeitsbericht der Exekutive der Kommunistischen Internationale. 1925–1926. (Hoym) Hamburg 1926. 73. old.

Farinacci engesztelhetetlen szárnya könnyű győzelmet aratott azok felett, akik kompromisszumot kerestek más politikai irányzatokkal és a fasizmust az alkotmányosság keretei közé igyekeztek szorítani."[59]

A reális helyzetelemzés mellett az is hozzájárult az antifasiszta taktika helyesebb meghatározásához, hogy a Kominternben ismét bírálni kezdték a szektás irányzatot. Olaszország után Németországban is bebizonyosodott, hogy az egységfront-politika elutasítása, a részkövetelésekért való fellépés elvetése a párt tömegbázisának szűküléséhez, a taglétszám csökkenéséhez vezet. A Komintern VI. plénumán, 1926 februárjában, Zinovjev referátumában már érzékelhető ez a változás. Zinovjev az előző plénumon mondottakkal szemben, most szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az egységfront nem egyszerűsíthető le az „egységfront alulról" formulára, hanem „a konkrét helyzettől függően, érthető módon, teljes mértékben megengedhető az »egységfront felülről« taktika egyidőben történő alkalmazása".[60] A VB beszámolója alapján készült határozatban az V. kongresszuson elfogadott irányelvekhez képest is más megfogalmazás található. Az egységfrontot, amelyet korábban mint politikai manővert tartották szükségesnek a szociáldemokrata munkások elhódítása érdekében, most a következőképpen jellemzik: „Az egységfront és az egységért folytatott harc nem a munkásosztály vagy annak egyes osztagai ellen irányuló manőver: manőver a burzsoázia ellen, a tőkeellenes akcióegység létrehozásának komoly és őszinte törekvése. Ez az, amit minden pártnak bizonyítania kell a széles néptömegek körében folytatott mindennapi munkájában."[61] Ha ehhez még hozzávesszük, hogy ismét hangsúlyozták „a munkás-paraszt kormány erőteljes meghirdetésének szükségességét", mégpedig nem a proletárdiktatúráért való harccal összefüggésben, érthetőbbé válik, hogy Togliattinak az Olaszországban kialakult helyzet elemzése során mondott beszéde miért tartalmazott olyan árnyalt megítélést.[62]

Togliatti az olaszországi fasizmusról és az antifasiszta harcról elsősorban Bordiga álláspontját bírálva fejtette ki mondanivalóját.[63] Határozot-

[59] Otcsot Iszpolkoma. 148. old.

[60] Sesztoj raszsirennij plenum Iszpolkoma Kominterna (17 fevralja–15 marta 1926 g.) Sztyenograficseszkij otcsot. Goszizdat. Moszkva–Leningrád 1927. (A továbbiakban: Raszsirennij plenum VI.) 42. old.

[61] Ugyanott, 641. old.

[62] Ugyanott, 624. old.

[63] 1926 januárjában az OKP lyoni kongresszusán Gramsci tervezetében a következők szerepeltek: munkás-paraszt szövetség az egységfront alapján, valamennyi

tan visszautasította Bordigának azt a nézetét, hogy egy esetleges baloldali kormány uralma se lenne jobb a fasizmusnál, s azt az elképzelését is, hogy az ellenzék a Matteotti-válságot követően ismét fasizálódott, tehát a kommunista pártnak egyetlen lehetősége az egész tőkés rendszer elleni küzdelem.[64] A Lyonban elfogadott határozatra utalva Togliatti megállapította: „A helyzetet elemezve azt mondottuk, hogy nem csupán két tényezővel állunk szemben, a kommunista párttal és a fasizmussal, hanem többel. Három tényező van: a kommunista párt, a fasizmus, amely az ipari burzsoázia és a földbirtokosok érdekeit képviseli, és a kispolgári pártok blokkja, amely egyesíti a burzsoázia baloldali szárnyát és a szociáldemokrata pártokat, maga köré tömöríti a munkásosztály és a parasztság jelentős rétegeit. Milyen következtetést vontunk le ebből az elemzésből? Azt a következtetést, hogy nem alkalmazhatjuk ugyanazt a taktikát e két ellenféllel szemben. Különbözőképpen értékeltük ezeket az ellenfeleket, és taktikánknak is ki kell fejeznie e különbséget."[65] Togliatti, ha nem is olyan egyértelműen, mint Gramsci, szintén szükségesnek vélte, hogy a kommunista párt együtt lépjen fel ezekkel az antifasiszta erőkkel. Sőt, mint átmeneti jellegű követelésre, a munkás-paraszt kormányra is felhívta a figyelmet. A különbség elsősorban abban mutatkozik köztük, hogy míg Gramsci a korábban ismertetett Komintern-dokumentumhoz hasonlóan „komoly és őszinte akcióegység" keretében képzelte el az együttműködést (1926 augusztusában például javasolta az összefogást a baloldali szocialista ellenzékkel, amit a pártvezetőség többsége elvetett), Togliatti ezt a nem kommunista ellenzék csődjének egyértelmű bebizonyítására kívánta felhasználni.[66]

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy 1925–1926-ban, tehát abban az időszakban, amikor Olaszországban fokozatosan létrejött a totális fasiszta diktatúra, a nemzetközi kommunista mozgalomban az a meggyőződés erősödött meg, hogy a fasiszta diktatúra elleni küzdelemben

antifasiszta erő összefogása, a fasizmus és a fasiszta rendszer differenciált elemzése. A 70 küldöttből 60 elfogadta ezt. Az OKP vezetőségének döntő többsége (90%-a) a Bordigával szembenállókból került ki. Gramsci lett a főtitkár, a pártvezetőség tagja lett Scoccimarro, Togliatti, Terracini, Tasca, Grieco mellett a volt III. internacionalisták két vezetője, Serrati és Maffi is. *(Spriano:* Id. mű, 498–511. old.; *Pankovits:* Id. mű, 68–69. old.)

[64] Bordiga e nézeteit a plénumon is kifejtette. (Raszsirennij plenum VI. 123–124. old.)

[65] Ugyanott, 195. old.

[66] Ugyanott, 196. old.

elsősorban az olaszországi erők összefogásával lehet eredményt elérni. Ezért mind elméletileg, mind pedig a gyakorlati teendők meghatározásánál azt vizsgálták, hogyan lehet erősíteni az antifasiszta erők együttműködését, s melyek azok a célok, amelyek lehetővé teszik az összefogást. Az is megállapítható ugyanakkor, hogy ez a törekvés módosította az V. kongresszuson és azt követően leszűkített taktikai irányvonalat: lehetővé tette az egységfront szélesebb alkalmazását, sőt ismét felmerült a munkáspárti kormány gondolata. A korábbinál egészében véve mégiscsak merevebb taktika azonban nem segítette elő a lehetőségek jobb kihasználását.

Két szempontot itt ismét figyelembe kell vennünk. Az egyik: a Kominternben ebben az időszakban is az egyik legnagyobb problémát az OKP-ban jelenlevő balos irányzat jelentette, amely alapvetően megkérdőjelezte az antifasiszta harc szükségességét. A másik: valamennyi kísérlet, hogy az antifasiszta egység ügyét előbbre vigyék, merev ellenállásra talált mind a szocialistáknál, mind pedig a polgári ellenzéknél.

A szociáldemokrata pártoknak az antifasiszta egységtől való elzárkózása azonban nem csupán olasz jelenség volt. Megfigyelhető volt Európaszerte és a nemzetközi tanácskozások fórumain egyaránt. A szociáldemokrata pártok politikájából nem egyszerűen az antifasiszta egységfront szükségességének felismerése hiányzott, hanem annak vállalása is, hogy ezt a harcot nemzetközi méretekben megszervezzék, illetve kinyilvánítsák szolidaritásukat az olasz proletariátussal. Ezt mutatja a Szocialista Munkásinternacionálé II. kongresszusa előtt kiadott jelentés, amely azért készült, hogy összegezze az 1923. májusi hamburgi határozatokban megjelölt feladatok végrehajtásának tapasztalatait. A dokumentum összeállítói kénytelenek voltak megállapítani, hogy az antifasiszta harcra vonatkozó javaslat, amely igen szerényen csupán egy információs központ létrehozását tűzte ki célul, nem valósult meg. Közlik, hogy Matteotti 1924 tavaszán Londonban tárgyalt erről a kérdésről, de útja nem járt sikerrel. Végül is úgy kaptak információkat Olaszországból, hogy az Olasz Szocialista Párt egyik képviselője, Rondani, állandóan Londonban tartózkodott. Tartalmazza a dokumentum-összeállítás az SZMI levelét is a Matteotti-válsággal kapcsolatban. A levél azon az általános fejtegetésen kívül, hogy „még nincs minden veszve", semmiféle gyakorlati javaslatot nem tartalmaz. Hasonlóan formális az olasz szocialisták válaszlevele is. Egyetlen eredménynek a Matteotti írásait közreadó emlékkötet („Ein Jahr faschistischer Herrschaft") megjelentetését

tekintik.[67] A jelentésnek az egyes országokkal foglalkozó részében 12 sort szentelnek Olaszországnak, ahol a terror leírását követően „szimpátiájukról és bizalmukról" biztosítják az olasz népet abban a reményben, hogy „ismét megtalálja önrendelkezését és Olaszország meglátja a demokrácia győzelmét".[68]

Hasonló szemlélet tükröződött a Szocialista Munkásinternacionálé kongresszusának első napi ülésén. Turati ismertette az olaszországi eseményeket, s egyebek között kijelentette: „Minden népnek a saját erejéből kell kivívnia és újra megszereznie szabadságát, ha megfosztották tőle."[69] Ezt a megállapítást jellemző módon viharos tetszésnyilvánítás fogadta.

Otto Bauer volt az egyetlen, aki felvetette a kongresszuson, hogy mégis csak kellene tenni valamit a fasizmus elleni harc érdekében. Konkrét javaslata ugyan neki sem volt. Nem ismételte meg az első kongresszus javaslatát sem az információs szervezet létrehozására, csupán általánosságban indítványozta, hogy „A keleti háborús veszély" napirend kapcsán előterjesztett határozattervezetben tegyenek említést a fasizmusról is. A határozat azonban végül is egyetlen szóval sem utal a fasizmusra.[70]

Az SZMI elzárkózó magatartása a későbbiekben sem változott. Az egyetlen konkrét lépés, amellyel az olasz szocialisták segítségére sietett, az 1926. április 11–12-i végrehajtó bizottsági ülésen elfogadott határozat volt, amelyben az ún. Matteotti-alap létrehozását kezdeményezték. Visszautasítottak azonban minden olyan javaslatot, amely az antifasiszta egységfront létrehozását vagy a kommunistákkal való együttműködést szorgalmazta. Az angol Független Munkáspárt ilyen értelmű javaslatát a SZMI VB augusztus 28–29-i ülésén 247 szavazattal 3 ellenében vetették el.[71]

[67] Tätigkeitsbericht über die Zeit vom 23. Mai 1923 bis 30. Juni 1925. Zweiter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale. Marseille 1925. augusztus 22–27. É. n., h. n. 61–68. old.

[68] Ugyanott, 62. old.

[69] Ugyanott, 249. old.

[70] Ugyanott, 338., 362–364. old.

[71] Jahrbuch der deutschen Sozialdemokratie. Dietz Verlag. Berlin 1926. 69. old. – Meg kell jegyezni, hogy a Matteotti-alap sem csupán a fasizmus olaszországi üldözötteinek támogatását szolgálta. Az befolyt összegek mintegy 20%-át pl. rendszeresen az orosz mensevik emigrációnak juttatták. (Matteotti Fond. Vierter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale. Wien. 25. Juli bis 1. August 1931. Berichte und Verhandlungen. Zürich 1932 Verlag des Sekretariats der SAI. IV. köt. II. rész. 58–59. old.)

A húszas évek egyetlen jelentősebb szociáldemokrata antifasiszta megmozdulását az osztrák szociáldemokraták kezdeményezték 1926 nyarán. Az „antifasiszta harci szervezetek" nemzetközi konferenciájára az osztrák fővárosban június 13-án, a nemzetközi munkás torna- és sportünnepély utolsó napján került sor. A külföldi vendégek már 10-én részt vettek a sporttalálkozó megnyitó ünnepségén, ahol Otto Bauer az SZMI képviseletében mondott hatásos beszédet. Mondanivalójának lényege a demokrácia védelme volt. Megemlékezett az olasz fasizmus áldozatairól, név szerint Matteottiról, a magyarországi mártírokról, Somogyi Béláról és Bacsó Béláról, majd a meggyilkolt osztrák szocialistákról. Az önvédelmi szervezetek feladatát abban látta, hogy akkor, amikor a burzsoázia „úgy látja, hogy osztályuralmát a demokrácia veszélyezteti és minden reménye a brutális erőszak", „a munkásosztály saját eszközeivel *fedezze* harcoló és előre menetelő hadseregének *szárnyait*."[72] Nemzetközi méretű feladatok, konkrét teendők azonban nem szerepeltek Bauer beszédében, s a különféle munkásszervezetek összefogásának lehetőségét sem említette.

Másnap nagyszabású felvonulásra került sor; a tudósítók által mintegy százezerre becsült tömegben az osztrák Köztársasági Védszövetség, a Republikanischer Schutzbund egyenruhás alakulatai mellett felvonultak a német Reichsbanner Schwartzgoldrot, a belga Munkás Védelmi Milicia (Milice de Défense Ouvrière), a lett Munkás Sport- és Védszövetség tagjai, valamint a csehszlovák, lengyel, svájci, magyar és jugoszláv pártok megjelent képviselői. Az összegyűltek előtt a város szociáldemokrata polgármestere, Karl Seitz mondott az előző napihoz hasonló, bár kevésbé hatásos beszédet.

A harmadik napon, június 13-án összeült a nemzetközi tanácskozás. A megbeszélésen a már említett országokból érkezett küldöttek mellett részt vettek a SZMI és a Szocialista Ifjúsági Internacionálé képviselői is. Mivel jegyzőkönyvet nem vezettek[73], és a napi sajtó sem közöl bővebb részleteket, csupán annyit lehet biztosan megállapítani, hogy megvizs-

[72] Internationale Information. Dokumente und Diskussionen. 1926. július 24. 50–51. old.

[73] Der Faschismus in Europa. Eine Übersicht, herausgegeben von Julius Deutsch im Auftrage der Internationalen Komission zur Abwehr des Faschismus. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung. Bécs 1929. 3. old. – Az *Internationale Information* idézett száma szerint viszont, Deutsch állításával szemben, jegyzőkönyv vezetésével bízták meg „az elnökség tagjaként Heinzet és Kundtot". (48. old.)

gálták az egyes országokban működő fasiszta szervezetek tevékenységét és szó esett a nemzetközi kapcsolatok kiszélesítésének szükségességéről. A kommunistákkal, illetve a részvételükkel alakult antifasiszta szervezetekkel való együttműködést azonban elvetették.[74] A megbeszélés eredménye volt ugyanakkor, hogy megállapodtak az ún. Nemzetközi Antifasiszta Védelmi Bizottság (Internationale Kommission zur Abwehr des Faschismus) létrehozásában. Az erről szóló három pontból álló dokumentum tartalmazta a bizottság megalakításának tényét, a szervezet központjául Bécset jelölte meg, a szervezési feladatok ellátásával megbízta a Köztársasági Védszövetség titkárságát, a bizottság vezetésével pedig Julius Deutschot. Az antifasiszta harc konkrét feladataira viszont még utalás sem történik benne.

A Nemzetközi Antifasiszta Védelmi Bizottság megalakulását nem követték nemzetközi akciók, sőt maga a megalakulás ténye is meglehetősen csekély visszhangot váltott ki. Az olaszok részt sem vettek a megbeszéléseken, a SZMI vezető szerveinek ülésén nem szerepelt a bizottsággal kapcsolatos döntés, a német sajtó pedig, amely egyetlen rövid hírben tesz említést a bécsi rendezvényről, meg sem említi a bizottság létrehozását.[75] A magyar *Népszava* egyetlen sort sem ír az eseményről, pedig a magyar küldöttség igen rangos volt. Tagjai között találjuk az MSZDP két vezetőjét is: Peyer Károlyt, aki felszólalt a 13-i megbeszélésen (a dokumentumok csak említik beszédét, amelyben „az ismert magyarországi állapotokról szólt")[76] és Pajor Rudolfot. Érdekes módon az SZMI információs lapján kívül a legrészletesebb tájékoztatást egy Komintern-forrás, a KIVB Információs részlegének 133. számú (1926. július 27.) jelentése tartalmazza. Ebben megemlítik, hogy a belga képviselők felvetették a kapcsolatok kérdését, és megjegyzik, hogy a kommunistákat nem fogadták a tárgyaláson.

A bizottság későbbi tevékenysége két ülésre korlátozódott. 1927. május 23-án szintén Bécsben tartottak egy megbeszélést, amelyen már megjelent Angelica Balabanova az olasz Antifasiszta Koncentráció képviseletében. Ezen az ülésen határozatot fogadtak el: szorosabbra fűzik kapcsolataikat az SZMI-vel, és különös figyelmet szentelnek az egyes országokban

[74] Arbeiter Zeitung, 1926. július 11–14. 1–2. old.

[75] Vorwärts, 1926. július 11.

[76] Internationale Information. Dokumente und Diskussionen. 1926. július 24. 49. old.

működő proletár sport- és önvédelmi szervezeteknek. 1928-ban Brüsszelben tartottak egy találkozót.[77] A fennmaradt néhány dokumentumból, különösen az 1927-es ülésen elfogadott határozatból azonban egyértelműen kiderül, hogy a szervezet nem tekinthető az SZMI bizottságának. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha nem csupán a kezdeményező szerepet, hanem az egész bizottság létrehozását is az osztrák párt, sőt személy szerint Julius Deutsch akciójának tekintjük.

Deutsch nem csupán az osztrák, hanem a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban is az egyik legtekintélyesebb katonai szakértőnek számított. Nevéhez fűződik a Schutzbund megszervezése. Megalakításakor Deutsch már hivatkozott a fasiszták előretörésére. Ekkor, 1923-ban publikálta „A fasiszta veszély" című brosúráját is.[78] E munka bővített változatát 1926-ban, közvetlenül a bécsi megbeszélések előtt jelentette meg, mintegy a Nemzetközi Antifasiszta Védelmi Bizottság programadó dokumentumként. Írásában Deutsch az olaszországi fasiszta rendszer elemzéséből kiindulva nem csupán az európai fasiszta mozgalmak és terrorista rendszerek sajátosságait ismertette, hanem kiállt az egyes országokban létrejött proletár védelmi szervezetek tevékenységének összefogása mellett.[79]

Deutsch az olasz fasizmust nem a világháború, hanem az azt követő forradalmi fellendülés következményének tekintette, amelynek során – véleménye szerint – a munkásság elhamarkodottan és csupán „egoista céljait" követve lépett fel. Velük szemben támogatta a burzsoázia a fasizmust. A fasizmus első időszakát „a kapitalista osztály direkt akciójának" tekinti, de aztán megállapítja, hogy a hatalomra került erőszak végül legyűrte magát a burzsoáziát is. Más országokban a fasizmus kibontakozása az olaszhoz képest eltérő vonásokat mutat – írja –, elsősorban azért, mert nem „a bolsevizmus fellendülése idején", hanem a reakció térnyerésekor erősödött meg. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az olasz szocialisták bolsevizmusát elítéli, a Magyarországi Tanácsköztársaságról szimpátiával ír. Többek között hangsúlyozza, hogy az ún.

[77] Jahrbuch der deutschen Sozialdemokratie, 1927. 235. old.; Der Faschismus in Europa. 4. old.; Internationale Information, 1927. május 28. 250–251. old. – Az MSZDP-t az ülésen Pajor Rudolf képviselte.

[78] Die Faschistengefahr. Wiener Volksbuchhandlung. Bécs 1923.

[79] *Julius Deutsch:* Antifaschismus! Proletarische Wehrhaftigkeit im Kampfe gegen den Faschismus. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung. Bécs 1926.

vörös terror legfeljebb 234 életet követelt, míg a fehérterror mintegy 5000-et.[80] Javasolja, hogy a védelmi szervezetek összefogásának alapelvéül fogadják el az osztrák szervezet programját, majd elemzi az antifasiszta ellenállás lehetőségeit is. Megállapítja, hogy a szociáldemokrácia által használt és eddig bevált módszerek nem alkalmazhatók a fasizmus elleni harcban; példaként a centristák 1921-es bécsi és az SZMI 1923-as kongresszusán elfogadott határozatokra utalt. Ugyanakkor a fegyveres fellépést is elutasítja – csupán magyar és orosz (!) lehetőségként veti fel. Az antifasiszta harcot nem tartja lehetségesnek a már hatalomra jutott fasiszta rendszerek, így Olaszország esetében sem. Tanácsa: „Az olasz proletariátus a jelenlegi hatalmi viszonyok között semmi mást nem tehet, mint hogy kivárja, míg a fasiszta diktatúra belső folyamatok következtében önmagától felbomlik."[81] Ezzel tulajdonképpen a lehető legnyíltabban fogalmazza meg a szociáldemokrácia véleményét. Az egyedül alkalmazható módszernek a „proletár védelmi képesség" fenntartását tartja, melyet három feladatra bont: 1. Eszmei képességek fenntartása az antifasiszta és demokratikus nevelés által. 2. Testi képességek fejlesztése: testnevelés, sport. 3. Az erők összefogása.[82]

E program alapján még feltételezni is nehéz volt, hogy a Nemzetközi Antifasiszta Védelmi Bizottság valóban akcióképes szervezetté alakul. A nemsokára bekövetkező események viszont éppen az osztrák pártot győzhették volna meg arról, hogy a javasolt módszerek nem csupán a fasiszta szervezetek felszámolására alkalmatlanok, de a munkásosztály alapvető érdekeinek védelmét sem képesek megoldani.

1927. március 2-án és május 17–20-án a párt és személy szerint Deutsch beleegyezésével a kormány lefoglalta a Schutzbund fegyverraktárát. Július 15-én, amikor Bécsben tömegmegmozdulásokra került sor három, bíróság elé állított fasiszta gyilkos felmentése miatt, a párt ismét meghátrált: a már fegyvertelen Schutzbundot nem a tüntetőket támadó rendőrség, hanem a munkások leszerelésére vetette be. Midőn ez sikertelennek bizonyult, szabad kezet engedett a rendőri vérengzésnek: 90 ember vesztette életét és mintegy ezren megsebesültek. Az eseményeket részletesen elemző munkákban e két eseményt úgy értékelik, mint a szociáldemokrácia antifasiszta és demokratikus elképzeléseinek

[80] Ugyanott, 15., 26., 46., 60., 66. old.
[81] Ugyanott, 69–72., 82. old.
[82] Ugyanott, 84–85. old.

első nyilvánvaló csődjét, amely közvetlen előzménye az 1934-es vereségnek.[83]

A nemzetközi szociáldemokráciával ellentétben a Komintern és szervezetei határozottan reagáltak a fasiszta veszély térhódítására. Az olaszországi totális fasiszta rendszer kiépítésére tett intézkedésekre válaszul 1926 folyamán ismét felvetették a nemzetközi szolidaritási szervezet létrehozásának gondolatát. Emellett azt is kutatták, milyen gyakorlati segítséget lehet nyújtani az olasz munkásosztálynak és valamennyi, a fasizmus által üldözött erőnek. Mindez megfigyelhető a KIVB 1926 novemberében ülésező VII. plénumán. A terrorista rendszerek hatalomra jutását és tevékenységét az ideiglenes és részleges stabilizáció részeként értékelték Jugoszláviában, Magyarországon, Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában és Olaszországban. Ugyanakkor ismét hangsúlyozták, hogy e folyamaton belül sajátos jelenségről van szó. Ebből kiindulva úgy foglaltak állást, hogy a munkásosztály elsődleges feladata ezekben az országokban a terrorista rendszer felszámolása. Ahogy azt Kuusinen a VB beszámolójához tartott korreferátumában mondotta: Olaszországban, „de a fehérterror más országaiban is az a feladatunk, hogy szervezzük a terrorista rendszer elleni tömegmozgalmat, mivel csak ezen az úton juthatunk előre".[84]

Az antifasiszta harc céljának egyértelműbb meghatározása mellett egy másik tényező is kedvezően befolyásolta a fasizmus elleni nemzetközi összefogás kibontakoztatását: változás következett be a szociáldemokrácia és más olyan erők megítélésében, melyek elismerték az antifasiszta harc szükségességét, de a proletárdiktatúrával szemben álltak. Ez a változás nem látványos vitákban, a korábbi merev irányvonal egyértelmű felülvizsgálata révén került napirendre, hanem konkrét elemzések kapcsán volt megfigyelhető. Viták persze voltak, nem utolsósorban a változást tükröző személyi kérdések kapcsán. Így a német ultrabal elítélésekor, amelynek eredményeként elfogadták Ruth Fischer, Arcady Maslow,

[83] *A. Reisberg:* 1934 február. Egy felkelés okai és következményei. Kossuth Könyvkiadó 1975. 126–138. old.; *Duczynska Ilona:* Bécs – 1934 – Schutzbund. Magvető. Budapest 1976. 58–85. old. – Az 1926. júliusi megmozdulásról és a Nemzetközi Antifasiszta Védelmi Bizottságról egyik szerző sem tesz említést.

[84] Putyi mirovoj revoljucii. Szegymoj raszsirennij plenum Iszpolnyityelnovo Komityeta Kommunyisztyicseszkovo Internacionala. 22 nojabrja–16 gyekabrja 1926 g. Sztyenograficseszkij otcsot. Goszizdat. Moszkva–Leningrád 1927. (A továbbiakban: Raszsirennij plenum VII.) I. köt. 125. old.

Werner Scholem és Hugo Urbahns kizárását a KPD-ből. Zinovjevet is ekkor mentették fel a KI elnöki tiszte alól, és magát az elnöki intézményt is megszüntetve, a Komintern irányításával egy Politikai Titkárságot, annak vezetésével pedig Buharint bízták meg. Az irányvonal megváltozását jelzi továbbá, hogy felülvizsgálták Brandler és Thalheimer ügyében az V. plénumon elfogadott határozatot, és ismét engedélyezték tevékenységüket a Kominternben.[85]

A változás legegyértelműbb jeleként egyetlen referátumban és határozatban sem szerepel olyasmi, hogy a szociáldemokrata pártok vagy akár vezetőségeik a fasizmus irányzata, vagy valamilyen „szárnya" lennének, sőt az ellenzéki pártok fasizálódásáról sem esik szó. Buharin beszámolójában igen, de a határozatban nem szerepel az az előbbiekre emlékeztető kitétel, hogy „a harmadik ellentétes tendencia [amely ti. gátolja a munkásmozgalom kibontakozását – *Sz. G.*] a fasiszta mozgalom, s ezt helyenként támogatja a szociáldemokrácia („a konzervatív" szászországi szociáldemokrácia Németországban, a Lengyel Szocialista Párt Lengyelországban, a szociáldemokrata párt Bulgáriában stb.").[86] De ez a megfogalmazás sem a szociáldemokrácia elleni harc szükségességét igyekszik indokolni, és nem is az „egységfront-politika csak alulról" taktika kifejtését kívánja megalapozni. Ellenkezőleg, a plénumon Buharin után felszólalók kifogásolják – többek között Kuusinen és Zetkin –, hogy még mindig nem kellő számban jöttek létre olyan egységfrontszervezetek, amelyekben a kommunisták mellett reformisták és pártonkívüliek is részt vesznek.[87]

A Komintern történetében először az olasz párt képviselői egységesen és teljes mértékben egyetértettek az elhangzottakkal, s hozzájárultak az antifasiszta harc taktikai irányvonalának kialakításához. Togliatti felszólalásában nem is elsősorban idetartozó kérdésekkel foglalkozott, hanem az olasz fasizmus egyes olyan újabb vonásait hangsúlyozta, amelyeknek a korábbiakhoz képest nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani. Olyan általánosítható, a későbbiekben a történelem által igazolt jelenségre is felhívta a figyelmet, amely érthetőbbé tette, miért szükségszerű a fasizmus agresszivitása. „Véleményünk szerint a fasizmus imerialista politikájának az a sajátossága – és különösképpen ezért veszélyes –, hogy nem csupán az olasz gazdaság válságának következménye és nem is csak piacok

[85] Ugyanott, II. köt. 465–469. old.
[86] Ugyanott, I. köt. 95. old.; vö. KIVD 255. old.
[87] Raszsirennij plenum VII. I. köt. 124., 295. old.

megszerzésének szükségességét fejezi ki, hanem azon kispolgári rétegek igényeinek a kielégítése is megköveteli, amelyeket mozgósított, és most, hogy eltántorodásukat megelőzze, valamiféle kompenzációt kell nyújtania számukra. Ezen osztályokkal szemben a fasizmus ellenséges politikát folytat és nem is folytathat mást. De azt mondja nekik: »Meghódíthatjátok az egész világot, hiszen vannak gyarmatok, amelyek segítségével létrehozható a Birodalom«."[88]

A nemzetközi kommunista mozgalom, akárcsak korábban, most sem elégedett meg általános felhívások kiadásával, hanem az egyes országokban, így Németországban és Csehszlovákiában létrehozott önvédelmi szervezetek erősítésén túl ismét napirendre tűzte egy szélesebb nemzetközi antifasiszta összefogás kezdeményezését.

A korábbiakhoz hasonlóan az antifasiszta kampány és szervezeti kereteinek kiépítése nem magától a Kominterntől, hanem egy olyan kommunista vezetésű szervezettől indult ki, amelyben a kommunisták mellett más irányzatok képviselői is részt vettek. A választás nem véletlenül esett a Münzenberg vezette Nemzetközi Munkássegélyre. Az IAH 1925-től fontos szerepet töltött be nem csupán a terror üldözötteinek, a bebörtönzött és bíróság elé hurcolt forradalmárok és haladó erők megsegítésében (többek között egyik irányítója volt a Rákosi-per idején kibontakozott nemzetközi tiltakozó-akcióknak is), hanem az antiimperialista, fasizmusellenes mozgalmak szervezésében is. Ebben az időszakban éppen egy háborúellenes, a függetlenségi mozgalmakat támogató szervezet, az Antiimperialista Liga első kongresszusának előkészítésén dolgozott, de még a VII. plénum idején, 1926 novemberében hozzálátott az új feladathoz is.[89]

A kampány megszervezésében az első lépést az IAH berlini irodája tette meg. Sürgetett az idő, mert a november 5-i kivételes törvények elfogadása után erősödött az olaszországi terror: valamennyi ellenzéki pártot

[88] Ugyanott, 369–370. old. – Megállapítható, hogy mind a Komintern, mind pedig az olasz párt értékelésének módosulásában a döntő szerepet az olaszországi események kedvezőtlen alakulása játszotta. Bizonyítja ezt a plénum első napján elfogadott „A világ dolgozóihoz. Harc az olasz fasizmus ellen!" kezdetű kiáltvány is. (Raszsirennij plenum VII. 11. old.)

[89] Az IAH akcióit és korabeli tevékenységét részletesen elemzi Dobrin Micsev: Mezsrabpom. Organyizdacija na proletarskata szolidarnosztyi. 1921–1935. Szófia 1967. 160–176. old. Az antiimperialista Liga létrehozásának körülményeit és ezen belül az IAH szerepét ismerteti *G Z. Szorkin:* Antiimperialisztyicseszkaja Liga (1927–1935). Isztoricseszkij ocserk. Nauka. Moszkva 1965. 21–29. old. – Egyik szerző sem említi azonban az IAH által irányított nemzetközi antifasiszta szervezetet és akciókat.

betiltották, vezetőiket letartóztatták.[90] Európa-szerte tiltakozó megmozdulásokra került sor.

Az IAH propagandarészlege azt javasolta a szervezettel szimpatizáló értelmiségi csoportoknak és az Emberi Jogok Ligájának, hogy egy szélesebb antifasiszta kampány előkészítéséül vegyenek részt tiltakozó aláírások gyűjtésében. Indítványozta továbbá, hogy a tiltakozó jegyzékeket juttassák el delegációk útján az olasz külképviseletekhez, rendezzenek december első napjaiban az európai fővárosokban tiltakozó nagygyűléseket, amelyeken az Emberi Jogok Ligája és más hasonló szervezetek szónokai lépnének fel. Célszerűnek tartották az olasz baloldali liberálisok megnyerését is, részvételükkel külön konferenciát akartak szervezni. A Komintern titkársága az egész munka irányításával Francesco Misianót, Münzenberg helyettesét bízta meg, az antifasiszta akciók közvetlen megszervezésével pedig az apparátus egyik befolyásos munkatársát, Mauno Heimót.[91]

Misiano még november végén kapcsolatba lépett Fimmennel, hogy megszerezze a baloldali szakszervezetek támogatását, majd összeköttetést teremtett Barbusse-szel és Otto Lehmann-Russbüldttel, az Emberi Jogok Ligájának vezetőivel.[92]

Az első dokumentumokban még nem említik, hogy külön szervezetet akarnak létrehozni. A tiltakozó jegyzéket, amelyet december első napjaiban küldtek el Mussolininak, valamint a berlini olasz követségre eljuttatott, többszáz aláírást tartalmazó ívet mint az európai értelmiség tiltakozását kifejező dokumentumot adták közre. Mindkettőt német értelmiségiek mellett francia, belga, holland, svéd, osztrák és csehszlovák személyiségek is aláírták.[93] Az ún. Fasizmust Tanulmányozó Iroda (Büro zum Studium des Faschismus) létrehozására vonatkozó döntést valószí-

[90] Augusztusban letartóztatták Terračinit, november 8-án, mentelmi jogának semmibevételével, Gramscit, majd másnap az OKP KB valamennyi tagját, akiknek nem sikerült illegalitásba vonulniuk. *(Kis Aladár:* Olaszország története. 1748–1968. Akadémiai Kiadó 1975. 178. old.) A szocialista vezetők a törvények kiadása után Franciaországba emigráltak, ahol létrehozták a párt vezető szerveit. Ebben az időszakban a szocialisták lehetetlennek tartottak mindenfajta olaszországi tevékenységet, míg a kommunisták e munkában látták a párt fő feladatát. *(Lopuhov:* Id. mű, 276. old.)

[91] CPA IML 543. f. 1. op. 2. d. Massnahmen des Meschrabpom zur Unterstützung der Aktion gegen den italienischen Faschismus.

[92] A Komintern-forrásokon túl ez utóbbiról tudósít a német belügyminisztérium egyik jelentése is. (ZStA Reichsministerium des Innern. 1927. Nr. 25668/3. 88. old.)

[93] Der Faschismus. Blätter zum Studium des Faschismus. Berlin 1927. január. 23–27. old.

nűleg a december 3-i berlini antifasiszta gyűlést követően hozták, ami egyben a munka megindítását is szolgálta. Tevékenységében könnyen felismerhetők azok a módszerek, amelyek az Antifasiszta Ligát jellemezték. Egyetlen számottevő különbség, hogy az egyes országokban létrehozott szervezetek teljes mértékben a politikai pártoktól függetlenül fejtették ki tevékenységüket és nem is törekedtek rá, hogy kapcsolatokat alakítsanak ki velük. Egyetlen kivétel a parlamenti akciók megszervezése volt, amelyek támogatására felkérték a kommunista pártok parlamenti csoportjait is.[94]

1926. december második felétől megalakultak az Iroda helyi szervezetei. 1927. januártól Németország mellett már Franciaországban, Belgiumban, Svájcban és Ausztriában is önállóan szervezték a megmozdulásokat. Megjegyezzük, hogy az Iroda tevékenységében jelentős szerepe volt Károlyi Mihálynak. A francia szervezetben végzett tevékenysége mellett felkérték, hogy támogassa az angliai tiltakozó mozgalmat is. Károlyi 1927. februári londoni útja alkalmával e kérdésekről is tárgyalt emigráns történész barátjával, Gaetano Salveminivel.[95]

A Fasizmust Tanulmányozó Iroda több gyűlést szervezett. Ezeken a helyi értelmiség szónokai mellett olyan olasz polgári politikusok is szerepeltek, mint Guido Miglioli. Miglioli korábban néppárti képviselő volt, 1919–1920-ban az agrármegmozdulások és a földfoglaló mozgalmak vezetője lett. 1927. februártól szinte valamennyi jelentősebb antifasiszta megmozdulásban részt vett, ott volt a berlini gyűléseken is.[96]

E gyűlések közül a február 23-án Párizsban megtartott antifasiszta nagygyűlés volt a legjelentősebb. Díszelnökségében helyet kapott Albert Einstein, Henri Barbusse és Romain Rolland. A zsúfolásig megtelt Bullier Teremben mintegy 8000 résztvevő előtt beszédet mondot Miglioli, továbbá Paul Langevin, a haladó értelmiségi, későbbi kommunista francia fizikus, továbbá Paul Vaillant-Couturier, a *L'Humanité* főszerkesztője és a távollétében 12 év börtönre ítélt olasz kommunista vezető, Giuseppe di Vittorio.[97]

[94] CPA IML 543. f. 1. op. 2. d. Münzenberg és Misiano 1927. február 25-i jelentése a Komintern Politikai Titkárságának. 1. old. (E jelentést megvitatta a Titkárság, az ülésről azonban nem található dokumentum.)

[95] Ugyanott, 2. old.

[96] *Chabod:* Id. mű, 33., 83., 253. old. – A Miglioli részvételével lezajlott egyik gyűlésről tudósít a *Die Rote Fahne* 1927. február 4-i számának melléklete.

[97] Az eseményről megemlékezik *André Langevin:* Tudós és forradalmár. Kossuth Könyvkiadó 1976. 117. old.

Az Iroda helyi szervezetei közül igen aktív tevékenységet fejtett ki az osztrák, amely egyben a magyar, a román és a jugoszláv antifasiszta emigrációval, illetve rajtuk keresztül a hazai antifasiszta meggyőződésű értelmiséggel is kapcsolatot tartott. A bécsi központ számos megmozdulást szervezett, s aláírásokat gyűjtött, amelyeket röpirat formájában is kiadott. E röpirat szövegében a szervezet célját a következőkben határozták meg: „Az alulírott Iroda azzal a sürgető felhívással fordul az egész világ haladó és szabadon gondolkodó nőihez és férfiaihoz, hogy csatlakozzanak e felhíváshoz, és további akciókkal erősítsék a fasiszta erőszakuralom elleni tiltakozást. Tovább kell fokozni az olaszországi fasiszta terror és kisebbségi elnyomás elleni széles tiltakozó mozgalmat."[98]

Az Iroda 1927. január–februárban megjelentette a *Der Faschismus* című folyóirat két számát, valamint kiadott két agitációs brosúrát – egyet az olasz, egyet a német fasizmusról.[99] A *Der Faschismus* első száma 34 oldal terjedelemben jelent meg. Első részében a fasizmussal foglalkozó tematikus tanulmányok találhatók, köztük Barbusse: „A fasizmus mint a kultúra és a szabadság legfőbb veszélyeztetője", Aquila: „Mussolini háborúra készül" című írása. Ezt követi a már ismertetett decemberi tiltakozó felhívás és a több száz nevet tartalmazó ív, majd tudósokat és művészeket szólaltatnak meg riportszerűen a fasizmusról, közlik néhány idézettel a kommunista (*Die Rote Fahne*), a szociáldemokrata (*Vorwärts*), a polgári lapok (*Washington Post*, *Berliner Tageblatt*) tiltakozását a terrorhullám ellen. A lap végén egy újabb dokumentumot tesznek közzé, amelyben ismét felhívják a munkásokat, a parasztokat és az értelmiségieket,

[98] CPA IML 543. f. 1. op. 2. d. Die Intellektuellen Europas gegen dia faschistische Gewaltherrschaft in Italien. Büro für Österreich. 2. old. – A ma már jórészt ismeretlen aláírók között ott találjuk Max Adlert, Olga Novaković zongoraművésznőt, Marie Guttmann színésznőt, dr. Walter Hecht botanikust, az osztrák Szocialista Diákok Szabadszervezetét; a németek között szerepel Käthe Kollvitz, Egon Erwin Kisch, Johannes R. Becher, Erwin Piscator, Georg Ledebour, Arthur Hollitscher, a franciáknál Henri Barbusse, Henri Gilbeaux. A magyar aláírók a következők voltak: Barta Lajos, Ferenczy Béni, Fényes Sámuel, Mátyás György, dr. Hajdu Gyula, Réthy Lili (nevük az osztrákok között szerepelt), Károlyi Mihály, Vámbéry Rusztem, dr. Györky Imre, dr. Feleky Géza, dr. Beck Oszkár, dr. Nagy Vince, dr. Ruppert Rudolf, Gergely Sándor, Nagy Lajos és Zsolt Béla.

[99] A *Der Faschismus* második, február 10-i számát (megjelenését jelzi Misiano és Münzenberg már ismertetett beszámolója), valamint a „Tömeges tiltakozás Mussolini erőszakuralma ellen" című német nyelvű brosúrát (utal rá a már idézett birodalmi belügyminisztériumi irat: BA RÜO-NRI Nr. 25668/3. 88. old.) nem sikerült megtalálni sem az NDK, sem a Szovjetunió, sem az NSZK archívumaiban, könyvtáraiban.

„valamennyi haladó erőt, hogy egyesüljenek a fasizmus elleni harcra".[100]

A „Fasizmus Németországban!?" című brosúra igen színvonalas, agitációs jellegű írás. Áttekinti a német fasiszta mozgalom történetét az első jobboldali szervezetek 1919-es tevékenységétől, elemzi térhódításának okait. Ez utóbbi rész különösen érdekes. Több ponton megegyezik a III. plénumon elhangzott, illetve az 1923-as elemzésekben található koncepcióval. Szerzője úgy látja, hogy a fasizmus a munkásmozgalom forradalmi harcának vereségét követő időszakban tört előre, kibontakozását azonban más tényezőkkel is magyarázza. Így többek között kimutatja, hogy „a szociáldemokrácia fokozatos háttérbe szorulása, valamint a polgári köztársaságiak és a monarchisták közötti különbségek elmosódásának előrehaladásával a fasiszta szervezetek tevékenységi területe jelentősen kibővült". Megállapítja továbbá, hogy a fasizmus nem csupán elmaradott országokban szerezheti meg a hatalmat, hanem az erős munkásmozgalommal rendelkező ipari államokban is.[101]

1927 nyaráig az Iroda széles körű tevékenységet fejtett ki. Az olaszországi terrorhullám által kiváltott megdöbbenést és tiltakozást felhasználva igyekezett felhívni a közvélemény figyelmét az Európa-szerte fenyegető fasiszta veszélyre, a terrorista rendszerek, különösen a német fasizmus térhódítására.

Utolsó jelentős akciója az volt, hogy a Vörös Frontharcos Szövetségnek, a KPD fegyveres védelmi szervezetének 1927 júniusában megtartott 3. országos találkozója keretében „nemzetközi konferenciát rendezett az imperialista háború és a fasizmus ellen". Amint arról egy rendőrségi jelentés is beszámol, a konferencián a kommunista vezetők mellett párton kívüli, volt szociáldemokrata munkások is megjelentek.[102] A tiltakozó mozgalmak azonban néhány hónap múlva vesztettek erejükből – sem a baloldali liberálisok konferenciáját, sem pedig az ezt követő időszakra tervezett nemzetközi antifasiszta kongresszust nem sikerült megszervezni. Ismét bebizonyosodott, hogy egy valóban hatékony, célravezető antifasiszta mozgalom létrehozása elképzelhetetlen a munkásosztály politikai pártjainak és szervezeteinek előzetes akcióegysége, összefogása nélkül. Ennek előfeltételei azonban ekkor még nem alakultak ki. Ezzel magyaráz-

[100] Der Faschismus, 34. old.

[101] Faschismus in Deutschland!? Nieder mit dem Stahlhelm! Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten, Berlin é. n. 5., 9. old.

[102] CPA IML 543. f. 1. op. 2. d. Február 25-i jelentés. 1. old.; BA RÜO-NRI R 134/34 22–23. old.

ható, hogy 1927 második felétől 1928 nyaráig az Iroda a korábbinál szűkebb keretek között fejtette ki tevékenységét. Az antifasiszta érzelmű értelmiségre támaszkodva Henri Barbusse, Romain Rolland vezetésével szervezte a Fasizmus Üldözötteinek Bizottságát, kapcsolatokat tartott fenn a francia, svájci, belga, luxemburgi, olasz emigráns szervezetekkel, közreműködött antifasiszta ligák létrehozásában és más antifasiszta mozgalmakban, megmozdulásokban. Munkája során egyaránt támaszkodott a Münzenberg vezette IAH-ra és a Jelena Sztaszova irányításával működő Nemzetközi Vörös Segélyre. Tagjai számos antifasiszta propagandaanyagot publikáltak.[103]

4. A fasizmus és az antifasiszta harc elemzése a Komintern VI. és az SZMI III. kongresszusán

1926 nyarán a nemzetközi kommunista mozgalomban folyó viták a trockista és más ellenzéki csoportok felszámolásához vezettek. Ugyanakkor a tőkés nagyhatalmak szovjetellenes törekvései és nem utolsósorban az európai terrorista rendszerek gyengesége, amelyek Olaszország kivételével ebben az időszakban átmeneti kompromisszumos megoldások elfogadására kényszerültek, ismét előtérbe helyezték a szociáldemokrácia társadalmi és politikai szerepének vizsgálatát. Ugyanakkor az olaszországi totális fasiszta rendszer és a német nemzetiszocialista mozgalom elemzése továbbra is a kommunisták elméleti-stratégiai munkájának szerves része maradt. Szerepüket és hatásukat a nemzetközi folyamatokra nem csupán a kimondottan a fasizmussal foglalkozó cikkekben és könyvekben vizsgálták, hanem e problémáknak a korábbiaknál nagyobb teret szenteltek a nemzetközi munkásmozgalom általános helyzetét és környezetét elemző írásokban is. Az előbbi munkák sorában továbbra is igen jelentős helyet foglalnak el Sas Gyula cikkei. Tükrözik azt az érdekes jelenséget, hogy az antifasiszta harc gyakorlatában bekövetkezett kedvezőtlen fordulat nem járt együtt minden esetben a fasizmusról alkotott kép leegyszerűsödésével. Sas írásaiban – akárcsak korábban – megfigyelhető a fasizmus és az uralkodó osztályok politikájának differenciált vizsgálata. Sas levonja

[103] MOPR Zeitschrift für Kampf und Arbeit der Internationalen Roten Hilfe 3. évf. 8. szám. 5–6. old.; *G. Miglioli:* Bauern am Scheidweg. Offener Brief des italienischen Bauernführers an die werktätigen Bauern Italiens. Europäisches Bauernkomitee. Berlin 58. old.

azt a következtetést, hogy a „fasizmus összeomlása nem fog eo ipso egyet jelenteni a kapitalizmus összeomlásával is". A szociáldemokráciáról megállapítja ugyan, hogy a kapitalista rendszerben az ellenforradalom oldalán áll, de nem tekinti fasiszta jelenségnek, csupán a polgári demokrácia támaszának. Határozottan képviseli azt az álláspontot, hogy a fasizmus és a szociáldemokráciára támaszkodó polgári demokrácia a tőkés társadalom két eltérő uralmi formája.[104]

Az általános elemzések közül a legjelentősebb a Komintern VI. kongresszusa előtt készült összefoglaló, amelyben, áttekintve a világszervezet 1924 óta kifejtett tevékenységét, állást foglalnak az időszak főbb eseményeivel kapcsolatban. Részletesen elemzik a bolgár, a lengyel fordulatot. Igen nagy terjedelemben foglalkoznak az olasz fasizmus 1926–1927-es szakaszával, a belpolitika ismertetésén túl kitérve a külpolitikai tényezőkre is. Az olasz fasizmus jellegében bekövetkezett változás lényegét abban jelölik meg, hogy most már nem csupán az államapparátus vezetését ragadta magához, hanem „törvényekkel, rendeletekkel igyekszik szabályozni a gazdaság életét is".[105] Vázolják az antifasiszta ellenállás lehetőségeit, bírálják a szociáldemokrata ellenzéket, amely a kommunisták minden egységjavaslatát visszautasította, majd mindenfajta tényleges munkát beszüntetett az országban.[106] A szociálfasizmus kategóriája ebben a munkában nem bukkan fel, és nem található meg a Komintern VI. kongresszusának első napján elfogadott antifasiszta kiáltványban sem.[107]

A Komintern VI. kongresszusa 1928. július 17-én kezdte meg munkáját. Több napirendi pont is foglalkozott a fasizmussal, illetve az anti-

[104] *Aquila:* Die Italienische Burgeoisie und Faschismus. Die Kommunistische Internationale, VIII. évf. 1927. november 23. 2315. old. – Sas Gyula publikációinak jelentőségét mutatja, hogy Th. Pirker dokumentumkötete a korszakot jellemző négy munkából kettőt tőle közöl. (Id. mű, 131–133. old.) A korszak kommunista könyvei között igen jelentős G. Szandomirszkij: „Tyeorija i praktyika jevropejszkovo fasizma" (Moszkva 1929.) és D. A. Magerovszkij: „Fasisztszkoje goszudarsztvo" (Moszkva 1928) című munkája.

[105] Die Komintern vor dem 6. Weltkongress. Tätigkeit der Exekutive der Kommunistischen Internationale für die Zeit vom 5. bis zum 6. Weltkongress. (Hoym) Hamburg 1928.

[106] Ugyanott, 180–181. old.

[107] VI. Kongressz Kominterna. Sztyenograficseszkij otcsot. 6. köt. Tyeziszi, rezoljucii, posztanovlenyija, vozzvanyija. Goszizdat. Moszkva–Leningrád 1929. 193. old. – Az igen tartózkodó hangvételű kiáltványban a korábbiaktól eltérően egyáltalán nem történik említés a szociáldemokráciáról; az olasz proletariátus és az OKP egyetlen céljaként a fasiszta rendszer felszámolását jelölték meg.

fasiszta harccal. A három legfontosabb dokumentum – „A Komintern programja", „A nemzetközi helyzet és a Kommunista Internacionálé", „Harc az imperialista háború ellen és a Kommunista Internacionálé feladatai" – vitája során is elsősorban e két kérdés körül csaptak össze meglehetősen szélsőséges nézetek képviselői.

Mindkét kérdésben Buharin beszámolója adta meg az alaphangot: a fasizmust mint az állammonopolista tendenciák egyik sajátos formáját közelítette meg.[108] Beszédének „A fasizmusról és a szociáldemokráciáról" című rövid alfejezetében, bár a cím ezt sugallja, nem a szociálfasizmus tételének kifejtése található. A szociáldemokráciának a tőkés társadalom állami és kizsákmányoló szervezeteibe való beépülése kapcsán tett egyik megjegyzés azonban erre utal: „Feltételezem, hogy ugyanez a folyamat részben a fasiszta államokban is végbemegy."[109] Szemléleti változást jelez, hogy Buharin – korábbi megfogalmazásaitól eltérően – már nem beszél a munkás-paraszt kormányról. Sőt az egységfronttaktikáról szólva szükségesnek véli hangsúlyozni: „az egységfronttaktikát most az esetek többségében csak alulról kell folytatnunk".[110]

A kongresszus vitáiban két irányzat figyelhető meg. Az egyiket Dimitrov, a Garlandi néven felszólaló Grieco és Togliatti képviselte. Dimitrov és Grieco a KIVB beszámolójához hozzászólva bírálták a Komintern agrártevékenységét. Hangsúlyozták, hogy a mozgalom nem érhet el eredményt az antifasiszta harcban, ha nem tudja megvalósítani a munkás-paraszt összefogást.[111] A szociáldemokrácia megítélésével kapcsolatban Togliatti megállapította, hogy bár valóban kimutathatók ideológiai és módszerbeli azonosságok a szociáldemokrácia és a fasizmus között, „de ezen a területen ugyanakkor óvakodni kell a túlzott általánosításoktól is, figyelembe véve azt a lényeges különbséget, amely a fasizmus és a között mutatkozik, hogy a szociáldemokrácia fasiszta módszereket alkalmaz: a fasizmus nagy vonalakban a kis- és középburzsoáziának a nagyburzsoázia és az agráriusok vezette mozgalma; nincs gyökere a munkásosztály hagyományos szervezeteiben. A szociáldemokrácia viszont a munkás- és a kispolgári tömegekre támaszkodó mozgalom, s erejét főként abból a szervezetből meríti, amely a széles munkástömegek tudatá-

[108] Ugyanott. 1. köt. 30–31. old.
[109] Ugyanott, 42. old.
[110] Ugyanott, 52. old.
[111] Ugyanott, 269–270. old.

ban saját osztályuk hagyományos szervezeteként él."[112] Togliatti azt a következtetést már nem vonja le, hogy mindez lehetővé teheti a kommunista és a szociáldemokrata pártok együttműködését az antifasiszta harcban – amin a közelmúlt számtalan egységkísérletének visszautasítását követően nemigen lehet csodálkozni –, de nem is zárja ki ezt a lehetőséget. Az olasz kommunisták mind az Antifasiszta Koncentráció létrehozására (1927 márciusában), mind az egységes szakszervezeti mozgalom támogatására tettek kezdeményező lépéseket. A szociáldemokraták viszont egyetlen lépést sem tettek ebben az irányban.[113]

Az említett másik irányvonalat a kongresszuson Thälmann képviselte. Már az első napon tartott üdvözlőbeszédében a szociáldemokráciát egységesen ellenforradalminak, a szovjetellenes háborús veszély előkészítőjének nevezte.[114] Felszólalásaiban később is elsősorban az ellene folytatott harc fontosságával foglalkozott. A VB beszámolójához hozzászólva kijelentette: „A reformizmusnak a szociálfasizmus irányába való fejlődése megfigyelhető különböző országokban; erre számos példát lehet találni."[115] Természetesen ez nem csupán Thälmann véleménye volt. Kiderül ez például a kongresszus politikai bizottságának azon álláspontjából is, amelyben bírálta azokat a küldötteket, akik „mechanikusan elhatárolják egymástól a burzsoáziának a munkásosztály leverésére szolgáló két módszerét, akik nem látják az egyik módszernek a másikba való átmenetét".[116]

A fasizmus és a szociáldemokrácia közötti kapcsolatról élénk vita bontakozott ki a Komintern programjával foglalkozó bizottság ülésein is. Ezt a vitát, bár a bizottsági ülések jegyzőkönyvei nem állnak rendelkezésre, követni lehet a kongresszusi hozzászólásokból is, mivel a napi-

[112] Ugyanott, 503. old. – Bodenmann svájci küldött hasonló jellegű hozzászólását követően idézi „A Kommunista Internacionálé története" (253. old.). A fordítás pontatlansága következtében azonban nem egyértelmű Togliatti mondanivalója: ugyanis nem csupán „a fasizmus és a szociáldemokrácia által alkalmazott fasiszta módszerek közötti lényeges különbséget" kívánja hangsúlyozni, hanem a fasizmus és a szociáldemokrácia különbségét is, amelyet e módszerek alkalmazása ellenére vall.

[113] A kommunista kísérleteket és álláspontjukat ismerteti: *Lopuhov:* Id. mű, 281–284. old.; Die Komintern vor dem 6. Weltkongress. 180–181. old.

[114] VI. Kongressz Kominterna. 1. köt. 16. old.

[115] Ugyanott, 335. old.

[116] Protokoll des 6. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale. (Hoym) Hamburg–Berlin 1928. III. köt. 597. old. – A politikai bizottság véleményét szintén Thälmann tolmácsolta.

rend vitájában azok fejtették ki véleményüket, akik a bizottságnak is tagjai voltak. A vita lényegében arról folyt, hogy általános tendencia-e a fasizmus a kapitalizmus állammonopolista szakaszában, vagy pedig sajátos jelenség. A felszólalók egyöntetűen az utóbbi mellett foglaltak állást, de többen jelezték, így a német Dengel, a lengyel Brand és a francia Sémard, hogy pártjaikban ebben a kérdésben megoszlanak a vélemények. Ennek ellenére Tasca, aki Serra néven szólalt fel, szükségesnek tartotta, hogy az olasz delegáció nevében ismételten megjegyezze: „Mi továbbra is fenntartjuk azt a véleményünket, hogy a fasizmust a reakció olyan meghatározott formájának kell tekinteni, amely az általános reakciós tendencia mellett konkrét, objektív elemekkel kapcsolatos."[117]

Az olasz delegáció e nyilatkozatában a programdokumentumban szereplő ellentmondásos megfogalmazásokra reagált. A program eredeti tervezetéhez képest ugyanis szerepel a végleges dokumentumban egy betoldás, amelyben állást foglalnak a fasizmus sajátos jellege mellett, majd a következő sorokban továbbra is ott található az ennek ellentmondó, a fasizmust általános tendenciaként értékelő kitétel: „Ez [ti. az imperializmus korszaka – *Sz. G.*] »új« módszereket és kormányzási formákat hozott létre. Például kis kabinetek rendszerét, a színfalak mögött működő oligarchia-csoportok alakulását, a »népképviselet« szerepének bukását és meghamisítását, a »demokratikus« szabadságjogok megnyírbálását és teljes megszüntetését stb. A burzsoá imperialista reakció előretörése különleges történelmi feltételek mellett fasiszta formát ölt. [Eddig tart az új rész. – *Sz. G.*] Ezek a feltételek a következők: a kapitalista viszonyok bizonytalansága, jelentős társadalmi elemek deklasszálódása, a városi kispolgárság és intelligencia széles rétegeinek elszegényedése, a falusi kispolgárság elégedetlensége, s végül a proletárság állandó tömegakciójának réme. A burzsoázia, hogy szilárdabb, erősebb és állandóbb hatalmat biztosítson magának, mindinkább kénytelen a parlamenti rendszerről áttérni a pártok közötti erőviszonyoktól és kombinációktól független fasiszta módszerre."[118]

A határozatlan és igen elnagyolt megfogalmazást még az előterjesztő Buharin is kénytelen volt kiegészíteni, igaz, csak szóban. Zárszavában kitért a bizottságban elhangzott különféle véleményekre. Tulajdonkép-

[117] Ugyanott, 45., 60., 93., 104. old.

[118] KIVD 295. old.; Projekt programmi Kommunyisztyicseszkovo Internacionala. Goszizdat. Moszkva–Leningrád 1928. 26. old.

pen elismerte a dokumentum ellentmondásosságát, amikor ismételten hangsúlyozta: „Én személy szerint feltételezem, hogy a reakció fasiszta formája, azaz a tőke munkásosztály elleni támadásának ez a formája valóban specifikus."[119]

Buharin ezután ismételten szükségesnek vélte, hogy a további fasizálódás veszélyére is felhívja a figyelmet: „A fejlődési tendenciákról szólva feltételezhetjük, hogy a megrendült kapitalista szervezet általános válságának, növekedésének mértékében más országokban is tapasztalni fogjuk a fasizmus növekedését. Amennyiben statisztikai szempontból nézzük a dolgokat, úgy azt mondhatjuk, hogy már most a *fasizmus különféle formái* alakultak ki: a klasszikus forma és számos *átmeneti* forma, valamint a fasizmus irányába mutató *tendencia*. Ezeket az átmeneti formákat és tendenciákat, úgy tűnik, még nem szabad fasizmusnak nevezni a szó teljes értelmében; ezek csupán a fasizmus »embrionális« formái. Nem tekinthetők valódi fasizmusnak, de meghatározott történelmi feltételek között valódi fasizmussá kristályosodnak ki. E fejlődés bonyolult és sokszínű."[120]

Az elfogadott határozat azonban nem egészült ki egyetlen, az antifasiszta harc lehetőségeivel kapcsolatos megjegyzéssel sem. Annyi a későbbi iratokból kiderül, hogy döntés született egy újabb Antifasiszta Bizottság létrehozásáról. Ezt már a VI. kongresszus idején két feladattal bízták meg: általában az antifasiszta akciók nemzetközi koordinálásával, különösen pedig egy antifasiszta kongresszus összehívásának előkészítésével. (A dokumentumok azonban nem elégségesek ahhoz, hogy nyomon lehessen kísérni e bizottság létrehozását és tevékenységét, mivel a kampányt és a kongresszus összehívását is, akárcsak korábban, nem közvetlenül a Komintern égisze alatt szervezték, hanem, amint arról később szó lesz, más kommunista vezetésű tömegszervezeteken keresztül.)[121]

[119] VI. Kongressz Kominterna. 3. köt. 144. old. – A vitában kifejtett nézeteket ismerteti Togliattinak a kongresszus idején a *Die Kommunistische Internationale* folyóiratban megjelentetett cikke is, amelynek egyik érdekessége, hogy elemzései során merít a húszas évek első felének kommunista koncepcióiból. (Teljes terjedelemben közli: Történelmi Szemle, 1976. 3. szám. 439–449. old.)

[120] VI. Kongressz Kominterna. 3. köt. 144. old.

[121] CPA IML 543. f. 1. op. 16. d. Über die Antifaschistische Komission beim EKKI. – Utalások találhatók a bizottság működésére ugyanott, 5. d.; Kornblum levele Humbert-Droz-nak; Aquila levele Richardnak, 1929. április 29.; A KIVB Politikai Titkárságának 1929. május 31-i határozata. (Ugyanott, 5., 6. d.)

A Komintern VI. kongresszusa idején ült össze Brüsszelben az SZMI III. kongresszusa. Az augusztus 5-től hat napon át folyó tanácskozáson a korábbiaknál nagyobb figyelmet szenteltek a fasizmusnak, és a fasizmussal kapcsolatban mondottak hangvétele is határozottabb lett. Konkrét akciók kezdeményezésére azonban ezúttal sem került sor. Az 1925–1928-ban végzett munka mérlegét tartalmazó kongresszusi jelentés két inézkedésről tudott számot adni: a Matteotti-alap létrehozásáról és egy Matteotti-emléktábla felavatásáról. Megemlítik még, hogy elküldtek néhány tiltakozó jegyzéket, így 1926 novemberében az Olasz Szocialista Párt betiltásakor, majd a várható szocialistaellenes perek ügyében juttattak el kérelmet Mussolinihoz. Utalnak rá, hogy az SZMI közlönyében, az *Internationale Information*ban megjelent Emanuele Modigliani elemző cikke a fasizmusról, és több információs jellegű anyagot is közreadtak. Ez utóbbiakat mint az 1923-as kongresszuson hozott határozat végrehajtását tüntetik fel.[122] A helyzet azonban nagyot változott Olaszországban 1925 óta, és ezt tükrözte az olasz szocialisták magatartása is. Turatinak, aki az előző kongresszuson még olyan büszkén vállalta, hogy az olasz népnek egyedül kell leszámolnia a fasizmussal, most egészen más volt a véleménye: „Le a belső ügyekbe való be nem avatkozás frázisával, ezzel az üres és fakult frázissal! Mivé válna az egész Népszövetség, mivé válna most már valóban a Szocialista Internacionálé e frázis szervezeteként? Az Internacionálé számára jóval inkább a fasizmus a valódi kérdés: ez a kérdés számára a lét és a nemlét kérdése!"[123] Turati felszólalását egyébként a fasizmusnak mint jelenségnek a teljes félreértése és éles kommunistaellenesség jellemezte. „A fasizmus a bolsevizmust plagizálja – mondotta többek közt –, azonban nem csupán egy fordított bolsevizmus, hanem maga a bolsevizmus a lényege, mivel a Kominternnek nyújt segítséget, bár ellenfelének tünteti fel magát. Mindkettőjüknek ugyanis egy a jelszavuk: »Vagy fasizmus, vagy bolsevizmus«."[124] A küldöttek ismét „viharos, hosszan tartó tapssal, a helyükről felállva" ünnepeltünk Turatit. Ez minden bizonnyal inkább szólt egy üldözött, illegalitásba szorított párt vezetőjének, semmint az általa elmondottaknak.

[122] Dritter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale. Brüssel. 5. bis 11. August 1928. Verlag des Sekretariats der SAI. Zürich 1928. (A továbbiakban: Dritter Kongress der SAI.) I. köt. I. rész. 15–23. old.

[123] Ugyanott. II. köt. VI–VII. rész. 50. old.

[124] Ugyanott, 49. old.

Az SZMI többsége egyáltalán nem kívánt változtatni a korábbi alapelveken. Sem Arthur Henderson – az SZMI elnöke – kongresszusi megnyitóbeszédében, sem pedig Émile Vandervelde ezt követő felszólalásában a szolidaritás általános hangoztatásán és a fasiszta rendszer éles elítélésén túl nem található egyetlen gyakorlati megjegyzés sem, amely tényleges nemzetközi akciókat helyezett volna kilátásba.[125]

Nem változott a fasizmus megítélése sem. Továbbra is lebecsülték jelentőségét, félreértették osztályjellegét. Turati után következzen Vandervelde fasizmus-meghatározása, amely – mindezen túl – azt is tagadta, hogy a fasizmussal bármiféle új jelentkezett volna: „Minő badarság! A fasizmusban a nevén kívül semmi új nincs. Egy boulangizmus, amely sikert ért el, egy bonapartizmus, amelynek sikerült elérnie, hogy morális tekintetben messze alatta marad a bonapartizmus második kiadásának is [ti. Louis Bonaparte diktatúrájának – *Sz. G.*]. Az uralkodó osztályoknak abból a rémületéből keletkezett, amely elfogta őket, látva a szocializmus növekedését. Az uralkodó osztályok, hogy ne használjunk keményebb szavakat, saját passzivitásuknak köszönhetik, hogy az ellenségüknek tekintett fasiszták a kezükben tartják a hatalmat."[126]

Nem található akcióprogram az olasz emigráció delegációjának írásos jelentésében sem. Szerepel benne a fasizmus éles elítélése, a fasiszta terror leírása, megpróbálnak némi áttekintést nyújtani a fasiszta mozgalom jellegéről: „A tegnapi orgyilkosok kezükbe kapták az államot, kihasználták a lehetőséget és szükségesnek látták, hogy maguk köré független emberek nagy seregét gyűjtsék – rendőröket, spicliket, párthivatalnokokat és mindenfajta funkcionáriust, tömjénezők nagy seregét, akik, akár a burzsoázia, a munkások ellen lépnek fel, azonban a burzsoáziával ellentétben nem produktív osztályok."[127]

Hasonló zavaros fejtegetések nagy számban találhatók a korabeli, elsősorban jobboldali szociáldemokratáktól származó dokumentumokban. Szerzőik megkísérlik felmenteni a burzsoáziát, vagy legalábbis megpróbálják csökkenteni felelősségét a totális fasizmus szakaszában. A

[125] Ugyanott, 5–23. old.

[126] Ugyanott, 22–23. old. – A „boulangizmus" kifejezés Georges Ernest Boulanger francia tábornok 1889. évi sikertelen kísérletére utal. Boulanger meg akarta dönteni a köztársaságot s reakciós katonai diktatúrát akart bevezetni.

[127] A dokumentumot a kongresszus jegyzőkönyve nem közli, külön kiadványként jelent meg: Referat über den Faschismus. Italienische Delegation. III. Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale. Lucifer. Brüsszel 1928. 7. old.

fasizmus osztályjellegének fel nem ismerése, a polgári demokrácia által engedélyezett tevékenység lehetőségeinek túlbecsülése, az e keretek túllépésétől való visszarettenés nem eredményezhetett mást, mint passzivitást. A „demokratikus köztársaság" jelszava, amelyet mind a kongresszuson, mind pedig az olasz szocialisták dokumentumaiban szembeállítottak a fasizmussal, önmagában helyes jelszó volt. Megvalósítása azonban a munkásosztály pártjaitól és szervezeteitől aktív, osztályharcos politikát követelt volna, nem pedig az elemzésekben olykor kimondatlanul, de mindig felismerhetően ott szereplő osztály-együttműködést. „A világpolitikai helyzet és a nemzetközi munkásmozgalom" című kongresszusi dokumentumban[128] továbbra is kizárólag a parlamenti akciókra és a tárgyalásokra kívánták alapozni az antifasiszta harcot. Ez azonban a polgári demokrácia kibontakozó újabb válságának időszakában egyre kevésbé felelt meg a követelményeknek.[129] A munkás önvédelmi szervezetek lefegyverzése utáni erődemonstrációk – „a lábhoz tett fegyverek taktikája" jegyében – olyan kompromisszumok voltak, amelyeknek mindegyike egy-egy lépést jelentett afelé, hogy a szociáldemokrácia önmagát fossza meg maradék hatalmától: „A reakció nem hitte többé, hogy védekezni akar."[130]

A korszakban kivételnek, egyéni kezdeményezésnek tekinthetők az olyan fellépések, mint például Bruno Buozzié, az emigráns CGL vezetőjéé. Buozzi együttműködött a Barbusse vezette Fasizmus Áldozatainak Bizottságával, s részt vett az olasz kommunisták ellen folyó perek idején kibontakozott nemzetközi akciókban.[131] Gyakrabban volt tapasztalható ennek az ellenkezője. Nagy megdöbbenést és visszatetszést keltett például, hogy Albert Thomas, aki a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség, az Amszterdami Internacionálé egyik vezetője volt, 1928 április végén, május elején Olaszországban tárgyalt, részt vett a fasiszta korporációk kongresszusán, és igen udvariasan nyilatkozott az ott folyó munkáról. A fasiszta propaganda eredményesen használhatta fel a Thomas beszé-

[128] Dritter Kongress der SAI. II. köt. IX. rész. 3. old.

[129] Ma már a polgári és a szociáldemokrata irodalomban is meglehetősen egyértelműen elítélik a korabeli „kompromisszum-politikát". *(Ossip K. Flechtheim:* Die Anpassung der SPD 1914, 1933 und 1959. Patologie und Soziologie. Westdeutscher Verlag. Köln–Opladen 1965. 187. old.' *Peter Grasmann:* Sozialdemokraten gegen Hitler 1933–1945. Günter Olzog Verlag. München–Bécs 1976. 11–12. old.

[130] *Duczynska:* Id. mü, 75. old.

[131] *Lopuhov:* Id. mü, 312. old.

dében előforduló olyan megfogalmazásokat, mint pl. „a fasiszta kormány valamennyi munkás számára kedvező és igazságos reformokat valósít meg", vagy: „lehet, hogy az olasz fasiszta tapasztalatok igen hasznosaknak fognak bizonyulni más országok számára is".[132] Meg kell jegyezni, hogy az SZMI hivatalos dokumentumban ítélte el Thomas szereplését, az illetékes Francia Szocialista Párt azonban sem nyilatkozat, sem más intézkedés megtételét nem tartotta szükségesnek.[133] Az Albert Thomashoz hasonló nyilatkozatokkal és a szinte ellenséges passzivitással szembekerült olasz szocialista emigráció megelégedéssel nyugtázhatta, hogy az SZMI legfelsőbb fóruma végül is a szolidaritás és a fasizmus egyértelmű elítélése mellett foglalt állást.[134] Ennél többre azonban nem számíthatott. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz – amint azt a szocialista Emanuele Modigliani egy későbbi írásában fejtegette –, hogy Olaszországban egészen 1929-ig nem jöttek létre illegális szocialista szervezetek: az antifasiszta erőket a kommunisták egyedül vezették.[135]

5. A berlini Nemzetközi Antifasiszta Kongresszus

A Komintern VI. kongresszusa után a nemzetközi kommunista mozgalomban ismét előtérbe került a fasizmus, elsősorban az olasz fasiszta rendszer és a német nemzetiszocialista mozgalom elleni harc lehetőségeinek és megszervezésének vizsgálata. Nem módosították ugyan a közvetlenül a proletárdiktatúráért folytatott harc stratégiai elképzelését, de éppen mivel a fasizmust sajátos jelenségnek tekintették, az ellene irányuló akciók céljaként a már fennálló rendszerek megdöntését és a fasiszta mozgalom visszaszorítását jelölték meg. Az olasz fasizmus elleni kampányok, különösen a totális fasiszta rendszer első terrorintézkedései elleni tiltakozómozgalom 1926–1927 fordulóján, vagy a munkásmozgalom vezetői elleni perek idején kibontakozott egységakciók azt is bizonyították, hogy konkrét célok érdekében igen jelentős munkás- és értelmiségi tömegeket lehet mozgósítani, tekintet nélkül politikai hovatarto-

[132] Idézi Thälmann a Komintern VI. kongresszusán. VI. Kongressz Kominterna. 1. köt. 336. old.

[133] Internationale Information, 1928. június 7. 266–274. old.

[134] Dritter Kongress der SAI. II. köt. VII. rész. 50. old. Az Antifasiszta Koncentráció távirata.

[135] Internationale Information, 1934. június 2. 249–264. old.

zásukra. A felsoroltak mellett ebből a szempontból különös figyelmet érdemel még egy esemény: 1928. június 10-én Kölnben a párizsi Nemzetközi Antifasiszta Bizottság kezdeményezésére, a munkáspártok egységes támogatásával antifasiszta gyűlést tartottak. Részt vett és felszólalt többek között Turati és Balabanova is. Ez az akció, bár jelentőségét és hatását tekintve meg sem közelítette a korábban említettekét, mégis azt jelezte, hogy legalábbis az olasz emigráció körében már növekedőben volt a fasizmus elleni aktívabb fellépést, az akcióegység szükségességét felismerők befolyása.[136] A Barbusse vezette Nemzetközi Antifasiszta Bizottság, amely nem csupán részese, hanem több esetben kezdeményezője is volt az ilyen jellegű egységakcióknak, alkalmasnak látszott a közeledés kezdeményezésére.

1928 augusztusában a bizottság közzétette Henri Barbusse által fogalmazott felhívását.[137] Szövegét elsőként a kommunista vezetésű, egységfront jellegű szervezetek sajtója közölte, a kommunista pártok és az Internacionálé lapjai csak 1929. január–február folyamán. A felhívás közlésével a kommunista mozgalom tudatosan késett.[138]

A Bizottság, figyelembe véve az akció jellegét, a nemzetközi haladó közvélemény megnyilatkozásait kívánta előtérbe helyezni. Erről nem hagy kétséget már maga a felhívás sem.

Barbusse írása – akárcsak 1923-ban az Antifasiszta Liga, majd 1926–1927-ben a Fasizmust Tanulmányozó Iroda felhívásai – egyértelműen azt hangsúlyozza, hogy a fasizmus nem csupán a kommunista mozgalmat, sőt nem is csak a munkásmozgalmat, hanem az egész emberi kultúrát fenyegeti. Néhány pontban azonban lényeges különbség figyelhető meg. Az első és legfontosabb, hogy a felhívás nem egy általános akció, hanem egy konkrét program jegyében született: célja, ahogyan azt már címe is tartalmazza, nemzetközi antifasiszta kongresszus létrehozása. A másik a kongresszus jellegének egyértelmű meghatározása: „*E kongresszust a legszélesebb alapokon kell összehívni, és amit felesleges hangsúlyozni,*

[136] ZStA Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung. 1928. 120. szám. 123. old.

[137] Es muss ein antifaschistischer Kongress einberufen werden! MOPR. 3. évf. 1928. 8. szám. 4–6. old.

[138] A *Monde*, Barbusse lapja körlevélben kérte fel a polgári, szociáldemokrata lapokat a felhívás közlésére (CPA IML 543. f. 1. op. 5. d. d. n. Számozatlan.); a Balkáni Kommunista Föderáció orgánuma, a *La Féderation Balkanique* francia, német, szerb, horvát, bolgár nyelven közölte február 15-i számában. A *Die Rote Fahne*ban január 31-én, az *Inprekorr*ban február 1-én jelent meg közlemény.

távol kell tartania magát minden öncélú politikai agitációtól, valamint a pártok felett kell állania."[139]

A felhívás jellege ugyanakkor nem hagy kétséget afelől, hogy nem pusztán polgári pacifista vagy szociáldemokrata elképzelések jegyében született. Mutatja ezt már a bevezető részben található fasizmus-meghatározás is: „A fasizmus egyrészt a tőke bizonyos elemeire, másrészt bizonyos, a jelen nehézségei és a válság által létében veszélyeztetett kispolgári elemekre támaszkodik, amelyeket a tulajdonosok oldalára állít, s ez lehetőséget kínál a munkásosztály reálisan megvalósítható előrehaladása elleni heves támadás kibontakoztatására."[140]

A kiáltvány szerepe elsősorban a figyelem felkeltése volt. Ezután már az információszerzésben és a kongresszus szervezésében szinte az egész kommunista mozgalom részt vett. Nagyszabású munka indult meg, méreteit össze se lehet hasonlítani a korábbi próbálkozásokkal. A Komintern Antifasiszta Bizottsága mellett kivette részét belőle a Komintern vezető szerve, a Politikai Titkárság, az 1927-ben létrehozott Nyugat-Európai Iroda (WEB), a Nemzetközi Vörös Segély (VS), a Nemzetközi Munkássegély (IAH), a Parasztinternacionálé, egyes fázisokban csatlakozott hozzá a Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé is.

A szeptember–október folyamán elkészült tervezetekben már körvonalazódik, hogyan képzelték a Barbusse-féle felhívás gyakorlati megvalósítását. Vita elsősorban a kongresszus összetételéről folyt, szoros összefüggésben a kommunista mozgalomban ebben az időben felerősödő hibás nézetekkel: megint kizárólag „alulról" akarták alkalmazni az egységfront-politikát, s minden olyan személyt távol kívántak tartani a kongresszustól, aki nem értett teljes mértékben egyet a kommunista nézetekkel. Végül is kompromisszumos dokumentumot fogadtak el. Nem foglaltak ugyan állást a szociáldemokrata szervezetek meghívása mellett, de nem is zárkóztak el a részvételüktől. Másrészt, attól tartva, hogy a Barbusse-bizottság olyan tagjai, mint Romain Rolland, Jean Longuet, Victor Basch és Albert Einstein, pacifista és a diktatúrát általában elítélő nyilatkozataikkal nem biztosítják megfelelően a kongresszus osztályharcos jellegét, az előkészítő bizottságot egyértelműbben kommunista, illetve kommunista-szimpatizáns személyiségekből állították össze.[141] Mindez a kommunista és a szociáldemokrata mozgalom között akkoriban mélyülő ellentéteket

[139] MOPR, 1928. 8. szám. 6. old.
[140] Ugyanott, 5. old.
[141] CPA IML 543. f. 1. op. 5. d. 2. old.

tekintve érthető volt. Különben az olasz szocialistákkal kivételt tettek: már kezdetben úgy tervezték, hogy az Olaszországban működő kommunista vezetésű CGL mellett meghívják az emigráns szervezeteket, számítanak az olasz Antifasiszta Koncentrációnak és személy szerint Turatinak, valamint az Olaszországban tevékenykedő polgári ellenzék egyik vezetőjének, az *Il Giornale d'Italia* szerkesztőjének, Alberto Bergamininak a részvételére.[142]

A kongresszus végső tervezete, amelyet október 17-én hagyott jóvá a Komintern Politikai Titkársága, 1929 márciusára tette a kongresszus időpontját, s meghatározta azokat a szervezeti lépéseket, amelyeket szükségesnek ítéltek a kongresszus tervszerű lebonyolítására. Október–november folyamán két bizottságot hoztak létre: Berlinben az ún. Kezdeményező Bizottságot és egy párizsi albizottságot. A tényleges munkát a berlini központ végezte, a párizsi elsősorban az agitációs és propagandamunkában nyújtott segítséget. Később a párizsi albizottság is szélesebb körben fejtett ki tevékenységet: szervezte az angol és az amerikai megmozdulásokat is. Tagjai Chiarini, Misiano, Thomas Bell, az amerikai Louis Engdahl, elnöke Humbert-Droz volt.[143]

A több hónapos kampányba jó eredménnyel vonták be a különböző országokban már korábban létrejött antifasiszta egységszervezeteket, s elősegítették újabbak alakulását. Az egész mozgalmat Barbusse neve fémjelezte, az adminisztratív munka elvégzéséhez pedig a VS jól működő európai hálózatát és az IAH kapcsolatait használták fel. A kongresszus titkári teendőinek ellátásával, amelyek az előkészítő időszakban a különféle akciók és propagandaanyagok kiadásának, koordinálásának feladatát is magukban foglalták, Sas Gyulát bízták meg. December második felében a WEB-nek a kommunista pártokhoz intézett egyik körlevelében a berlini bizottságot már mint a Komintern bizottságát jelölik meg, míg a párizsit a latin országokban (elsősorban Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában) végzendő munkával megbízott albizottságként tüntetik fel. E dokumentumban ismét hangsúlyozzák, hogy a kongresszusnak és az azt megelőző kampánynak „a lehető legszélesebbnek" kell lennie. A kommunista pártokat felszólítják, hogy a berlini vagy a párizsi irodától kapott anyagok alapján dolgozzanak, de vegyék figyelembe a

[142] Ugyanott. Annexe. I. 1. old.

[143] Ugyanott. Le plan de travail, 1928. december 5. – Chiarini (eredeti neve Cain Haller) lengyel kommunista, a KI apparátusának munkatársa volt. Az angol Thomas Bell a KIVB tagja.

helyi sajátosságokat is. „Az Önök által a kongresszus érdekében tett agitációs és szervezeti előkészületeknek a legszorosabb kapcsolatban kell lenniük országuk speciális problémáival." Kérik továbbá, hogy a pártok politikai bizottságai jelöljenek ki egy-egy felelős személyt, akik majd a bizottságokkal tartják a kapcsolatot.[144]

Már a kampány első heteiben kiderült, hogy a jelentősebb európai szociáldemokrata pártok és szervezetek nem kívánnak részt venni a kongresszuson. A Barbusse-féle felhívást nem közölte sajtójában sem a francia, sem pedig a német és az osztrák párt; az olaszok külön kongresszust akartak szervezni. Egyedül a dán párt központi lapja, a *Sozialdemokraten* javasolta a kongresszuson való részvételt, külön hangsúlyozva, hogy olyan kiemelkedő személyiségek kezdeményezéséről van szó, mint Barbusse, Thomas Mann és mások, s hogy az „akcióegységet a politikai, vallási és más különvéleményekre való tekintet nélkül kívánják megvalósítani".[145] Az SZMI állásfoglalása azonban, amely az *Internationale Information* december 22-i számában jelent meg, egyértelműen elutasító volt. Nem csupán a Barbusse-féle kezdeményezéstől zárkózott el, hanem eleve minden hasonló törekvéstől, a fasizmus elleni bármiféle nemzetközi fellépéstől. A cikk bevezetőjében olvasható, hogy antifasiszta kongresszuson való részvételt az SZMI-nek két szervezet is javasolt: egyrészt a Barbusse vezette Nemzetközi Antifasiszta Bizottság, másrészt az olasz Antifasiszta Koncentráció. Az előbbinek a javaslatát azzal az indokkal vetik el, hogy kommunista akcióról van szó, és a kommunisták nem fogják elfogadni a kongresszus alapgondolataként „*A demokrácia helyreállítása Olaszországban és más fasiszta országokban*" jelszót. Az Antifasiszta Koncentráció javaslatát, amely külön szocialista kongresszus összehívását tartalmazta, „technikai nehézségekre" hivatkozva utasították vissza.[146]

A Nemzetközi Antifasiszta Bizottság nagyszabású publikációs tevékenységgel járult hozzá a kongresszus előkészítéséhez. Jellegüket tekint-

[144] Ugyanott. WEB 1928. december 19. 1. old.

[145] Sozialdemokraten, 1929. február 8. Közli: CPA IML 543. f. 1. op. 5. d. – A *Monde* nevében október 30-án szétküldött körlevél aláírói között szerepelt Heinrich Mann, Romain Rolland, Fimmen, Johannes R. Becher, Sinclair, Fritjof Nansen, H. G. Wells, Bertrand Russel, Stefan Zweig, Léon Jouhaux, Makszim Gorkij, Vámbéry és Károlyi. (Ugyanott.)

[146] Internationale Information, 1928. 44. szám. 542. old. – A „technikai nehézségeknél" arra hivatkoztak, hogy nemrég zajlott le az SZMI kongresszusa, majd megjegyzik: „Amint azonban e technikai és anyagi nehézségek megoldását meg tudjuk találni, úgy már ma határozottan megmondhatjuk: a Szocialista Munkásinternacionálé

ve ezek az írások emlékeztetnek a *Chronik des Faschismus*ban 1923–1924-ben megjelent munkákra, de ekkoriban már több és többféle kiadvány jelent meg, s az sem mellékes, hogy rendszeresebben.

A publikációk sora Barbusse stencilezett *Bulletin*jével indult, amely 1928 szeptemberétől 1929. január 5-ig jelent meg. A kiadványok 2–5. számáról vannak adatok, és fennmaradt az utolsó, számozatlan kiadás is. Hírt ad az európai antifasiszta megmozdulásokról, csatlakozásra szólítja fel elsősorban az értelmiségi csoportokat, személyeket, akiknek szétküldték a lap példányait.[147]

A *Bulletin* mellett december 7. és 1929. január 5. között egy külön információs anyagot is megjelentettek, amely egy-kétoldalas terjedelemben rövid áttekintést adott egy-egy ország fasiszta megmozdulásairól. A 22 számból álló sorozat célja az volt, hogy a különféle irányzatú lapokat tájékoztassák e szervezetek tevékenységéről, elérjék nagyobb számú, a fasizmussal foglalkozó publikáció közlését, és ezzel felkeltsék a figyelmet az antifasiszta mozgalom iránt.[148] 1929. január 30-án jelent meg a bizottság fő orgánuma: címe a kongresszusig *Bulletin des Initiativ-Komitees* (1–5. szám), azután 1930 januárjáig *Bulletin des Internationalen Antifaschisten-Komitees* (6–9. szám) volt. A lap, amelyet 6–10 oldalas terjedelemben, 5000–6000 példányban adtak ki, tudósított a kongresszus előkészítésének egyes szakaszairól, s az információkon kívül rövid elemzéseket is közölt. Példányait rendszeresen megküldték különböző pártok, szakszervezetek sport- és más egyesületek központi és helyi szervezeteinek, meg egyes személyiségeknek, akiknek a munkájára számítottak a kongresszus előkészítésében vagy magán a kongresszuson. A *Bulletin* fejlécén állandóan ott szerepel a felhívás: a közölt anyagokat vegyék át más lapok is. Egyes kommunista vezetésű szervezetek közölték az országukban működő antifasiszta jellegű szervezetek címét. Szerepel itt pl. a berlini Reichsbannerbund, a párizsi Conseil Paysan, a prágai cseh és a szlovák szervezet, Landeskomitee der Slowakei címe.[149]

pártjainak részvétele csakis ezen a kongresszuson jöhet szóba, mivel csupán ettől várható, szemben a Barbusse vezette kommunista rendezvénnyel, hogy eleve a demokrácia helyreállításának jelszava jegyében fog összeülni." (Ugyanott.)

[147] CPA IML 543. f. 1. op. 5. d.

[148] Ugyanott. Informationsmaterial, illetve Matériel d'Information.

[149] Ugyanott. Kornblum an as Antifaschistischen Komitee der IKKI. Humbert-Droz. é. n. Az összesítést közli: A Nemzetközi Antifasiszta Bizottság titkárának jelentése. 1930. január 3. Ugyanott. 7. d. 5. old.

A kongresszus előkészítésének időszakában két terjedelmesebb brosúrát is kiadtak. Mindkét anyag az olasz fasizmussal foglalkozik. Az első a Mussolini-rendszerről ad áttekintést, ismerteti elnyomó intézkedéseit, közli a letartóztatott és deportált kommunista, szocialista és polgári antifasiszta politikusok névsorát.[150]

A másik brosúra igen gazdag, átfogó tényanyagot közöl. Bevezetőben vállalkozik a fasizmus meghatározására, főbb jellemzőinek általánosabb elemzésére is.[151] A fasizmus nem pusztán olasz, hanem nemzetközi jelenség. Meghatározása a következő: „*A fasizmus nem csupán a burzsoázia által pártolt és teremtett harci szervezet a proletariátussal szemben, hanem egyúttal a kispolgári rétegek széles politikai tömegmozgalma is.*" Politikai „dirigense a modern imperialista finánctőke, amelynek érdekében fellép". Majd később: „Amennyiben végül is a fasizmus lényegét röviden jellemezni akarjuk, úgy a következőket mondhatjuk: 1. A fasizmus a kapitalista diktatúra legkönyörtelenebb és legnyíltabb formája, olyan uralmi forma, amely a terror, az erőszak és az elnyomás eszközével számolja fel a polgári demokrácia gyér »szabadságát és jogát«, kiszolgáltatja a dolgozó osztályokat a korlátlan kizsákmányolásnak, teljes rabszolgaságba döntve őket. 2. A fasizmus a finánctőke kegyetlen és sötét imperialista politikájának képviselője; következetesen törekszik az imperialista konfliktusok kiélezésére, egy újabb háború előkészítésére." A fasizmus elleni harc ezért egyidejűleg „harc a legbrutálisabb kapitalista reakció és a fenyegető háborús veszély szítói ellen".[152]

Ez a meghatározás összefoglalja azokat a lényegesebb megállapításokat, amelyek a húszas években a fasizmus osztályjellegéről, szociális összetételéről, valamint funkciójáról elhangzottak. Egyben bizonyítéka annak is, hogy a kommunista mozgalom konkrét elemzései, elvi megállapításai egy olyan időszakban is megfeleltek a követelményeknek, amikor a politikai irányvonal az alkalmazható harci formák tekintetében, a forradalmi

[150] Mussolinis Deportationsinseln. Herausg. Initiativ-Komitee für den Internationalen Antifaschisten-Kongress. Berlin 1929.

[151] Die italienische Faschismus. Informations Material, é. n., h. n.; L'Italie Fasciste. Matériel d'information. Edité par: Henri Barbusse, Président du Comité d'Initiative pour la convocation du Congrès International Antifasciste. Párizs é. n. – A brosúra szerzője nincs feltüntetve. Két személy jöhet számításba: Sas Gyula, illetve Togliatti. Mindketten részt vettek ugyanis a munka előkészítő szakaszában. Lehetséges azonban, hogy kollektív műről van szó, bár a dokumentációt tartalmazó rész erősen Sas stílusára emlékeztet.

[152] Die italienische Faschismus. 3., 7. old.

mozgalom lehetséges szövetségeseinek jellemzésekor hibás következtetésre jutott. Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy a dokumentumban egyetlen olyan utalás sincs, amely a szociálfasizmus-koncepcióra emlékeztetne: a szociáldemokrata pártok politikájának bírálata mellett megemlíti a kommunisták hibáit is. Az előzőknek a passzivitást rója fel, az utóbbiaknak azt, hogy nem vonták le a fasizmus tömegmozgalom jellegéből következő konzekvenciákat, nem ismerték fel az egységfront jelentőségét és a fasizmus antidemokratikus jellegét.[153]

A kongresszus előkészítésében a legfontosabb szerepet a különféle rendezvények játszották. Voltak köztük antifasiszta tömegmegmozdulások, tüntetések és kisebb gyűlések. Szervezésükben az antifasiszta bizottságok mellett elsősorban a VS és az IAH országos szervei, csoportjai vettek részt, de külön körlevéllel fordult tagszervezeteihez a Profintern, a Balkáni Kommunista Föderáció és a Parasztinternacionálé is.[154] Január közepén Barbusse egy újabb felhívást tett közzé, amelyben már kifejezetten antifasiszta akciók rendezését sürgette. „A fasizmus az egész emberiség ellensége" – szögezte le.[155]

A *Bulletin* február 27-i száma összesítést közöl a megmozdulásokról. Elsőnek a londoni Antifasiszta Bizottság február 16-i gyűlését említi, amelyen 100 küldött vett részt; Ausztriában február 10-én, Svájcban február 7-én és 8-án, Csehszlovákiában február 20-án és 24-én, az Egyesült Államokban február 10-én és 22-én tartottak gyűléseket.[156] E gyűléseken megválasztották a kongresszusi küldötteket, majd több esetben olyan határozatot fogadtak el, hogy a kongresszus idején helyi megmozdulásokat szerveznek. Különösen a holland rendezvényeknek volt nagy visszhangjuk. Oslóban február–március folyamán 20 000 embert sikerült mozgósítani, s a gyűlésen megválasztott képviselők március 4-én anti-

[153] Ugyanott, 8–9. old.

[154] CPA IML 539. f. 3. op. 65. ő. e. 23–24. old. – A MOPR Európai Irodájának jelentése említi, hogy a körlevelet valamennyi szekcióinak megküldték december 19-én. Az IAH január végén már az első eredményeket összesíti. (CPA IML 543. f. 1. op. 5. d. Münzenberg an Misiano. 1929. január 24.) A Profintern Titkársága január 26-i ülésén tárgyalta meg felhívását. (CPA IML 534. f. 3. op. 398. ő. e. 106. old.) A BKF levelét a már idézett cikk tartalmazza, a Parasztinternacionálé bekapcsolódásáról egy január 21-én Berlinbe küldött jelentés tanúskodik. (CPA IML 543. f. 1. op. 5. d. Secrétaire d'Internationale des Paysans au Com. Ex. du SRI.)

[155] Die Rote Fahne, 1929. január 31.

[156] Bulletin, 4. szám. 1–2. old. – A lap a továbbiakban első oldalán közli egyes személyek csatlakozását, tudósít a lezajlott gyűlésekről.

fasiszta konferenciát tartottak. Oslón kívül Trondheimben, Bergerben és Skienben is nagygyűlésekre került sor. Angliában a londoni gyűlést követően március 3-án és 4-én Manchesterben, Staffordban volt szervezett helyi megmozdulás, Ausztriában pedig több gyűlést követően március 10-én 4000 fő részvételével volt utcai tüntetés.[157] Az akciók egyik eredményeként a már meglevő antifasiszta bizottságok mellett újak alakultak Hollandiában, Svédországban, Dániában és Finnországban.[158] Nem kismértékben e bizottságok tevékenységének volt köszönhető, hogy a Berlinben március 9-én összeült nemzetközi antifasiszta kongresszus valóban nemzetközi tanácskozásként kezdhette meg munkáját.

A kongresszuson 24 ország 315 küldötte vett részt. A legnagyobb delegációval a vendéglátó németek (104 fő), a franciák (34 fő), az olaszok (34 fő) s a csehszlovák antifasiszta szervezetek (20 fő) képviseltették magukat. Pártállásuk szerint a küldöttek közül 234 volt kommunista, 13 szociáldemokrata, 4 anarchista és a többi párton kívüli; 225-en voltak szakszervezeti tagok. Az említett országok képviselői mellett részt vettek még Ausztria, Svájc, Belgium, Hollandia, Dánia, Svédország, Norvégia, az Egyesült Államok, Argentína, Palesztína, Spanyolország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország (Károlyi Mihály), Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Albánia küldöttei. A kongresszuson nem működött mandátumvizsgáló bizottság.[159]

A Szovjetunió küldöttsége nem vehetett részt a kongresszuson, mivel tagjai nem kapták meg a németországi beutazási engedélyt. A Birodalmi Belügyminisztériumban még február 11-én hoztak egy olyan döntést, hogy nem lenne célszerű betiltani a kongresszust, de a nyilvános megmozdulásokat korlátozni kell, s „a beutazási vízumok kiadásánál is lehet valamit tenni".[160]

A kongresszus napirendjén négy témacsoport szerepelt: 1. a fasizmus, az imperializmus és a háborús veszély (előadója Barbusse), 2. A fasiszta terror és a nemzeti kisebbségek üldözése (Miglioli). 3. A munkásság, a

[157] Az eseményekről az *Inprekorr* is beszámolt (március 5. 465. old., március 8. 491–492. old., március 12. 524. old., március 15. 548. old.). Ez utóbbi számban, amely az oslói gyűlést ismerteti, külön hangsúlyozták, hogy az Antifasiszta Bizottságban együttműködtek a kommunisták, a szociáldemokraták és a szakszervezetek.

[158] Bulletin, 4., 5. szám.

[159] Informationsabteilung des EKKI. 812. szám. 1929. április 25. (A továbbiakban: Informationsabteilung.) 1. old.

[160] ZStA Reichsministerium des Innern. Ausübung der freien Meinungsäusserungen. 25686. szám. 1. köt. 201–202. old.

parasztság és az értelmiség helyzete a fasiszta országokban, valamint a szakszervezetek (Gennari). 4. A fasizmus elleni nemzetközi harc eszközei (Heckert).[161]

Barbusse referátuma indította a kongresszus munkáját. A referátum mind terjedelmét, mind pedig tartalmát tekintve inkább ünnepi megnyitó beszéd volt, mint előadás. Az 1928-as felhívás főbb pontjait ismételte meg.[162]

A referátumot követő felszólalások, függetlenül attól, hogy melyik napirendi pont kapcsán hangzottak el, lényegében két kérdéscsoporttal foglalkoztak: elemezték az egyes országokban kialakult helyzetet, különösen a fasiszta szervezetek tevékenységét és az antifasiszta harc lehetséges módozatait vizsgálták. Igen szerencsésnek mondható, hogy a kongresszus meglehetősen egyöntetű összetételét nem tükrözték egyértelműen a felszólalások: a 22 kommunista felszólaló mellett 2 szociáldemokrata és 3 haladó polgári személyiség kapott szót. Ez utóbbiak közül az egész kongresszus folyamán jelentős szerepe volt Migliolinak, Károlyinak és Ledebournak.[163]

A küldöttek megegyeztek abban, hogy a fasizmus mint nemzetközi jelenség terjedőben van. Európa több országában, köztük Németországban fennáll a fasiszta rendszerek hatalomra jutásának a veszélye. Általános volt az a vélemény is, hogy a fasizmus a különböző országokban különféle formában jelentkezik; többen azt is hangsúlyozták, hogy a kapitalizmus rendszerének sajátos, új vonásokat tartalmazó uralmi formájáról van szó. Károlyi például, a magyar fasizmusról szólva, annak két jellemzőjét emelte ki: az olasz rendszertől eltérő formai, strukturális vonásait, valamint a benne jelentős ideológiai szerepet játszó keresztény nemzeti gondolatot. Rámutatott a rendszer soviniszta, imperialista jellegére is; úgy vélte, hogy Magyarország egy elkövetkezendő háborúban a hagyomá-

[161] A beszámoló jelentés, amely lényegében a kongresszus jegyzőkönyvének rövidített változata, nem közli a pontos napirendet. Ugyanakkor mutatja, hogy e pontokat az utolsó kivételével megtárgyalták. A kongresszus napirendjét a Komintern Politikai Titkársága 1928. október 17-én hagyta jóvá. (Ismerteti: CPA IML 543. f. 1. op. 5. d. Propositions de la sous-commission de Paris. é. n. 4. old.)

[162] Faschismus. Bericht vom Internationalen Antifaschisten-Kongress. Berlin, 9. bis. 10. März. 1929. Herausgegeben vom Internationalen Antifaschisten-Komitee. NDV. Berlin, 1930. (A továbbiakban: Bericht des IAK) 9–11. old.

[163] A német és az osztrák delegációban 3–3, az olaszban és a belgában 2–2, az angolban, a norvégban, a spanyolban, illetve a svájci küldöttségben 1–1 szociáldemokrata vett részt. (Informationsabteilung. 13. old.)

nyoktól eltérően nem a német, hanem az agresszívabb és reakciósabb olasz imperializmus „ágyútöltelékének" szerepét fogja betölteni.[164]

A lengyel Bitner és a román Pătrăşcanu hangsúlyozta a fasizmus különös agresszivitását, expanzív jellegét, s ezzel összefüggésben a fasizmusnak a nemzeti kisebbségek elleni elnyomó intézkedéseit. Fan Noli, az 1924 júniusában lezajlott albán demokratikus forradalom vezetője, az ország volt miniszterelnöke, a kongresszus egyik legtöbbet szereplő személyisége volt. Migliolival és Károlyival együtt részt vett az előkészítésben is. Noli az Ahmed Zogu-kormány feudális-terrorisztikus diktatúrájának példáját említve felvetette a vazallus fasiszta rendszerek létrejöttének lehetőségét a Balkánon.[165]

A antifasiszta harc lehetőségeivel szinte valamennyi felszólaló foglalkozott. Több közbeeső célt kitűztek és meglehetősen sok módszert említettek. Egyes megjegyzések elhangzásakor vita is kialakult. A hozzászólások során többen, köztük leghatározottabban Ledebour, követelték, hogy a kongresszuson az antifasiszta harc egyetlen reális céljaként a proletárdiktatúra mellett foglaljanak állást. Bírálták a kongresszusi felhívásban szereplő azon kitételt: „elismerve az antifasiszta harcot vívó pártok között meglevő, szükségszerű ellentéteket... mi azt keressük, ami összeköt bennünket és nem azt, ami szétválaszt; az összekötő láncszem a közvetlen, konkrét feladatok érdekében folytatott harc, amelynek tekintetében nincs széthúzás a fasizmus különböző ellenfelei között".[166] A felhívás koncepciójának ellenzésével együtt járt a szociáldemokráciával szembeni akciók sürgetése is, amely egyes küldötteknél, így a bolgár Dojanovnál, az osztrák Hermann-nál szinte a fasizmus elleni küzdelemmel azonos hangsúlyt kapott.[167] Heckert a kongresszuson válaszolt a *Vorwärts* 1929. március 9-i cikkére, amely az antifasiszta kongresszus kapcsán a következőket írta: „A bolsevisták nem csupán szellemi értelemben szülői a fasizmusnak, nem csupán őrült puccspolitikájukkal segítették elő Olaszországban, Magyarországon, Bulgáriában stb. a fasizmus és félfasizmus létrejöttét, hanem ideológiailag is a fasizmus legjobb támaszai, mivel együtt harcolnak vele a demokrácia ellen." Heckert, meglehetősen indulatosan, a következőképpen fogalmazott: „Egy olyan internacionálénak, amelyet Noske, Albert Thomas, Sassenbach, Zörgie-

[164] Bericht des IAK. 14–15. old.
[165] Ugyanott, 26., 24–47., 35–38. old.
[166] Bericht des IAK. 34–35. old.; Informationsabteilung. 7. old.
[167] Ugyanott. 41.. 55–56. old.

bel és más »morális nagyságok« fémjeleznek, semmiféle alapja sem lehet arra, hogy gyalázza a fasizmus elleni harcot szervező kongresszust. Egy szociáldemokrata főszerkesztő szidalmait pedig fel sem vesszük. A fasizmus elleni harc nem csupán Józef Piłsudski és Benito Mussolini elleni harc, hanem a II. Internacionálé elleni harc is, amely szülője a fasiszta-fiókáknak."[168]

A polgári demokrácia és ezen belül a szociáldemokrata politika értékelésekor hasonló megállapítások találhatók „A nemzetközi fasizmus és leküzdésének eszközei" című határozatban is: a polgári demokráciát a fasizmus „szálláscsinálójaként", a reformisták „szociálfasiszta politikáját" pedig olyan politikaként jellemzik, amely „egyenes úton vezet a fasiszta reakció győzelméhez".[169] Egy igen jelentős különbség azonban megfigyelhető. Az antifasiszta harc céljait megállapító részben a „szociálfasizmus" elleni küzdelmet már nem az antifasiszta harccal egyenértékű feladatként határozzák meg, hanem a mindennapi követelésekkel (a bércsökkentések, a munkaidő meghosszabbítása és az infláció elleni akciókkal) együtt említik. A demokratikus jogok védelmét is tartalmazó befejező részben, amelynek utolsó tagmondatai szinte a népi demokratikus forradalmak történetében végbement egy-egy szakasz feladatait fogalmazzák meg, még egyértelműbb ez a megkülönböztetés: „Ezt a harcot, amely egyben harc a dolgozók szervezkedési, sajtó- és gyülekezési szabadságért, a bebörtönzöttek kiszabadításáért, a nemzeti elnyomás felszámolásáért és a gyarmati népek felszabadításáért, *mellé, illetve alá kell rendelni annak a küzdelemnek, amely a fasiszta rezsimek szétzúzásáért, a fasiszta uralom valamennyi gyökerének kiirtásáért, helyreállításának megakadályozásáért, a kapitalizmus megdöntéséért és a munkásparaszt hatalom kivívásáért folyik.*" (Kiemelés tőlem. – *Sz. G.*)[170]

Az antifasiszta kongresszus előkészítése során és magán a kongresszuson az elméleti megállapítások mellett a fő téma a gyakorlati akciók kibontakoztatása volt. Jóllehet éppen ez a pont nem került külön napirendként a kongresszus elé, mind a vitában, mind pedig az elfogadott határozatokban a konkrét akciók lehetőségeinek vizsgálatán volt a hangsúly.

A kongresszuson hét határozatot fogadtak el: 1. A nemzetközi fasiz-

[168] Bericht des IAK. 23. old. – Az utóbbi kijelentés Piłsudski és Mussolini szocialista múltjára utalt.

[169] Ugyanott, 79. old.

[170] Ugyanott, 80. old.

mus és leküzdésének eszközei. 2. A fasizmus és a szakszervezeti mozgalom. 3. Az ifjúság feladatai a fasizmus elleni harcban. 4. A fasizmus és a parasztság. 5. Határozat a menedékjogról. 6. A fasizmus és a nemzeti elnyomás. 7. Határozat a kongresszus eredményeinek szervezeti megvalósításáról.[171]

A határozatokban igen részletesen szólnak az antifasiszta harc ideológiai feladatairól, szervezeti lehetőségeiről. Megjelölik azokat a területeket is, ahol az eddigi tapasztalatok alapján sikerre lehet számítani: a szakszervezeti mozgalomban a mindennapi követeléseket kell előtérbe helyezni, fokozni kell a munkát a szervezetlen, a munkanélküli és az emigráns munkások körében, s önvédelmi alakulatokat kell létrehozni; az ifjúsági szervezetek feladatai között a sport- és más egyesületekben, iskolákban, felsőoktatási intézményekben kifejtett antifasiszta agitációs és szervező munka fontosságára hívták fel a figyelmet, külön kiemelve, hogy e szervezetekben mindenképpen fenn kell tartani a különféle irányzatok egységét; a parasztsággal kapcsolatos határozatban többek között a munkás-paraszt szövetségen alapuló antifasiszta összefogás lehetőségeit taglalták.

Március 10-én a kongresszus akciójellegének hangsúlyozása céljából a berlini Busch Cirkusz épületében nagygyűlést rendeztek. Az Antifasiszta Bizottság szónokai (Barbusse, Münzenberg) mellett kilenc különböző nemzetiségű küldött tolmácsolta országának üdvözletét, vázolta elképzeléseit a fasizmusról és az antifasiszta harcról. A nagygyűlésre, akárcsak magára a kongresszusra, az antifasiszta egységfront szükségességének felismerése volt jellemző. Az összefogás célját azonban nem egyöntetűen jelölte meg valamennyi szónok. Így Barbusse és Károlyi megelégedett annak hangoztatásával, hogy „a valamennyi munkást és a fasizmus valamennyi ellenfelét egyesítő összefogásnak" az uralomra jutott faiszta rendszerek elleni küzdelmet, más országokban pedig a fasizmus előretörésének megakadályozását kell szolgálnia.[172]

[171] A szakszervezetekről és a Nemzetközi Antifasiszta Iroda létrehozásáról intézkedő rövid szervezeti határozatot nem közli az 1930-ban megjelent jegyzőkönyv, viszont megtalálható a kongresszust követően készült összefoglaló jelentés mellékletében. Informationsabteilung. Anhang. 4–6., 12. old.

[172] Informationsabteilung. 11. old. – A nagygyűlést tüntetés követte, amelyet a rendőrség Zörgiebel szociáldemokrata rendőrfőnök utasítására gumibotos rohammal vert szét, mintegy ízelítőt adva az elkövetkezendő május 1-i összeütközésekből. (Inprekorr, 1929. március 12. 524. old.)

A kongresszus eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy a felszólalók, ha különféle taktikai és stratégiai elképzelések alapján is, de az antifasiszta fellépést sürgették és igyekeztek elkerülni minden nézeteltérést. Így a kongresszus határozatait egyhangúlag fogadták el. Ezek mégsem segítették elő a tervezett, szélesebb alapokon nyugvó antifasiszta egységfront létrejöttét. Amint azt a korabeli elemző jelentések egyöntetűen kiemelték, a kongresszusi felszólalások nagy többsége és az elfogadott határozatok „oly mértékben kimondottan pártjellegűek, hogy ezen az alapon szinte teljesen lehetetlen lesz a későbbiekben olyan tömegeket bevonni az akciókba, akik már kezdettől nem készek a párt irányításával küzdeni" – írta jelentésében Wegener, elismerve Miglioli és Károlyi kritikai észrevételeinek jogosságát.[173]

A kongresszust követően három jelentés készült: az egyiknek a szerzője a kongresszus titkára, Sas Gyula, a másiké Wegener (valószínűleg a Komintern megfigyelője), a harmadikat a VS Európai Irodája állította össze. A jelentések írói egyöntetűen több hiányosságra hívták fel a figyelmet. Először is: a kongresszust Németországban és Franciaországban nem készítették elő jól szervezett akciókkal. Aquila külön megjegyzi, hogy az FKP még februárban is elzárkózott a részvételtől, mondván, hogy „a kongresszus nem tisztán proletár jellegű". A KPD, hasonlóan érvelve, szintén nem fejtett ki kellő aktivitást, sőt berlini szervezete a kongresszussal egyidőben vidéki agitációs kampányt tartott, s ez nyilvánvalóan csökkentette a lehetséges résztvevők számát – írta Wegener. Majd – amint az a VS jelentésében áll – a kongresszust követően a KPD úgy foglalt állást, hogy nincs szükség hasonló összejövetelek szervezésére, párton kívüli és szociáldemokrata munkások bevonására, hanem a Kominternek és a kommunista pártoknak maguknak kell közvetlenül irányítaniuk az akciókat. Másodszor: a kongresszuson túlságosan meghatározó volt a kommunista jelleg. Harmadszor: a beszédek többsége meglehetősen egyhangú és alacsony színvonalú volt.[174]

A jelentésekben található kritikai észrevételeket megerősítette a Komintern Politikai Titkárságának határozata. Sőt, a KI vezetői bizonyos tekintetben még erősebben fogalmaztak, mint a jelentéstevők. Különösen a „kommunista jelleg" túlzott érvényesülését kifogásolták, azt,

[173] CPA IML 543. f.1. op. 5. d.

[174] Ugyanott, Die Internationale Antifaschistenkongress. Berlin 1929. március 12. 1–4. old.; 539. f. 3. op. 65. ő. e. 48–49. old.; 543. f. 1. op. 6. d. Aquila an Richard. 1929. április 29. 6. old.

hogy nem sikerült megfelelő arányban felszólalásra bírni a szociáldemokratákat.[175]

A kongresszust előkészítő kampány eredményeinek és magának a kongresszusnak az értékelésével egyidőben a Komintern Politikai Titkársága határozatban foglalt állást az antifasiszta munka kiterjesztése és szervezeti kereteinek pontosítása mellett. Amint az a május 20-i ülésen elfogadott dokumentumból kitűnik, ennek érdekében szükségesnek tartották a Komintern, a Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé szorosabb együttműködését, a leginkább érintett kommunista pártok képviselőinek bevonását, valamint az IAH és a VS apparátusának és kapcsolatainak felhasználását. A szervezeti keretek pontosítása, az elvi irányítás és a gyakorlati tevékenység szabályozása céljából létrehoztak egy belső bizottságot a Nemzetközi Antifasiszta Bizottság vezető szerveként, egy szűkebbet pedig a folyó ügyek intézésére. Okulva a kongresszus előkészítésének tapasztalataiból, a német és az olasz pártot kötelezték arra, hogy a nemzetközi kommunista szervezetek mellett állandó képviselővel vegyenek részt e bizottságok munkájában.[176] Felhívták a figyelmet arra is, hogy a bizottságoknak meg kell találniuk az antifasiszta tevékenység kevésbé kötött, az egyes országok hagyományainak megfelelő formáit. Ennek érdekében a határozatban leszögezték: „Minden országban végső soron a párt dönt a különféle szervezetek, valamint az antifasiszta munka irányvonaláról és módszereiről."[177]

A Berlinben működő bizottságok vezetésével Ruggero Griecót, a titkári teendők ellátásával Sas Gyulát bízták meg.[178] A Nemzetközi Anti-

[175] CPA IML 543. f. 1. op. 6. d. Resolutions des Politsekretariats über den Berliner Antifaschistischen Kongress und über die Antifaschistische Kampagne. 1929. május 31. 3. old.

[176] Ugyanott. Aufgaben und Organisation des Internationalen Antifaschistischen Komitees. 1929. május 16. 2. old. – Abelső bizottság tagjai a Komintern, a Profintern, a Kommunista Ifjúsági Internacionálé, a KPD, az OKP, az IAH és a VS, a szűkebb bizottságé a Komintern, az IAH, a VS, a KPD és az OKP képviselői voltak.

[177] Ugyanott, 3. old.

[178] Sas Gyulát nagy nyelvtudása (jól beszélt németül, oroszul, angolul, franciául és olaszul), intelligenciája és megnyerő egyénisége a későbbiekben is a legkülönfélébb feladatok megoldására tette alkalmassá. 1930-tól a Kominternben dolgozott Moszkvában, és a szoros kapcsolatot tartott fenn Varga Jenővel. 1931-ben a német párt kérésére visszatért Berlinbe, s a *Die Rote Fahne* nemzetközi kérdésekkel foglalkozó vezető munkatársa lett. Hitler hatalomra jutása után letartóztatták, de 1933 májusában kiszabadult a vizsgálati fogságból, és sikerült Moszkvába jutnia. Itt Radek

fasiszta Bizottság elnöki tisztségét továbbra is Barbusse töltötte be. A kommunista pártok nemzetközi tevékenységének összehangolására a Nyugat-Európai Iroda kapott utasítást.[179]

A Nemzetközi Antifasiszta Bizottság a kongresszus után folytatta publikációs tevékenységét. A *Bulletin* mellett megjelentette előbb a *Pressedienst des IAFK* című kiadványt, majd egy sajtótájékoztatót, amelyet a korábbiakhoz hasonlóan különböző lapokhoz juttattak el. (A *Pressedienst* május 28-tól július végéig, a *Berliner Presse Agentur* [BPA] néven kiadott sorozat október 2-től december 13-ig jelent meg.)[180] Fő feladata azonban továbbra is megmozdulások szervezése és támogatása volt. Küldöttsége Miglioli vezetésével részt vett az Antiimperialista Liga 1929 júliusában Frankfurt am Mainban tartott kongresszusán. 1929 nyarától a bizottság és az Antiimperialista Liga együttműködik, amit a vezetők (Barbusse, Münzenberg) azonosságán túl a hasonló jellegű feladat indokolt.[181]

A bizottság segítette az egyes országokban működő antifasiszta szervezetek tevékenységét. Támogatásával április 21-én Bécsben tartottak országos kongresszust, decemberben az olasz antifasiszta bizottság kezdeményezésére rendeztek ülést Párizsban. Szervezte a terrorperek idején a nemzetközi tiltakozómozgalmat, figyelemmel kísérte az olasz fasizmus tevékenységét, széles körű agitációt folytatott a német, lengyel, magyar, görög, jugoszláv fasiszta szervezetek és terrorista rendszerek elleni egységfront érdekében, részt vett az augusztus 1-i nemzetközi háborúellenes nap szervezésében.[182] Tevékenységére ugyanakkor kedvezőtlenül hatott a nemzetközi kommunista mozgalomban tért hódító szektás irányvonal, a Komintern X. plénumán, 1929 júliusában, elfogadott „szociálfasizmus" és „osztály osztály ellen" jelszó és gyakorlat, a szociáldemokrata baloldal

munkatársa lett, s továbbra is a nyugat-európai munkásmozgalommal foglalkozott. 1937. január 17-én koholt vádak alapján internáló táborba került, ahol 1943-ban elhunyt.

[179] Ugyanott, 7. d. Beschluss zur Arbeit des IAFK, é. n., h. n. 1. old.; WEB. L'importance de la campagne anti-fasciste dans l'agitation por la *Journée Internationale* du 1er Août. (Körlevél a kommunista pártokhoz.) 1929. július 8. 1. old.

[180] Ugyanott, 12. d., 14. d.

[181] Bulletin. 7. szám. 1929. augusztus 1. 3. old.

[182] CPA IML 543. f. 1. op. 7. d. Gegen den Faschismus und Kriegsgefahr. é. n., h. n.: Das Antifaschistische-Komitee und der 1. August é. n., h. n.; Bulletin. 6. szám. 1929. június 15. 2–5. old.; 7. szám. 1929. augusztus 1. 6–9. old.; 9. szám. 1930. január 1. 1–5. old.

téves megítélése.[183] Történtek ugyan kísérletek arra, hogy az antifasiszta agitáció során eltekintsenek ettől az irányvonaltól, s felmerült a két Internacionálé együttműködésének gondolata is.[184]

Az akcióegység azonban nem valósult meg. Ennek oka mindenekelőtt a szociáldemokrata szervezetek, különösen a német szociáldemokrácia ellenséges magatartásában és konkrét kommunistaellenes akcióiban rejlett. Különösen nagy felháborodást keltettek az 1929. május 1-i berlini események. Szétverték a tüntetést, majd Severing szociáldemokrata belügyminiszter jóváhagyásával és támogatásával betiltották a már 150 000 tagot számláló Vörös Frontharcos Szövetséget. S miközben felléptek a kommunisták ellen, egyetlen komoly intézkedést sem tettek a kibontakozó nemzetiszocialista szervezetekkel, a szerveződő és egyre aktívabb SA-val szemben. Olyan ellentmondás volt ez, hogy a kommunista párt erőteljes fellépésén túl kiváltotta a szociáldemokrata baloldal tiltakozását is. Az utóbbi azonban, amint arról az 1929. májusi magdeburgi szociáldemokrata kongresszus is tanúskodott, nem tudott változtatni a párt politikáján.[185] A szociáldemokrata pártvezetés, bár kétfrontos harcot hirdetett meg a köztársaság védelmére, ebben az időben a kommunista mozgalomban vélte felfedezni a fő ellenséget. A demokráciát nem a munkásmozgalom erőire támaszkodva, hanem a Reichswehr katonai apparátusának felhasználásával akarta megvédeni. Erről tanúskodik Hermann Müller kancellár levele Otto Braun szociáldemokrata porosz miniszterelnöknek. Müller a levélben többek között Frick fasiszta képviselő, valamint Hitler 1928. december 3-i napiparancsára hivatkozva cáfolta, hogy a nemzetiszocialisták már szoros kapcsolatokat létesítettek volna a Reichswehrrel, aminek következtében a katonaságot már nem lehet hatékonyan felhasználni a fasizmussal szemben.[186]

1929 őszén, a világgazdasági válság kirobbanása után még jobban elmélyült a munkásmozgalom két irányzata közötti ellentét. A kommu-

[183] KIVD 345–346., 352. old.

[184] Barbusse több ízben is tiltakozott az antifasiszta felhívások hangneme ellen. (CPA IML 543. f. 1. op. 7. d. Barbusse an Genossin. 1929. július 9. 1. old.) Münzenberg a X. plénum idején feljegyzést készített Pjatnyickij, Togliatti és Grieco számára, amelyben javasolta, hogy a Komintern vegyen részt a szociáldemokraták antifasiszta kongresszusán. (Ugyanott, 1929. július 7.) A kongresszusra végül is nem került sor.

[185] GDA 4. köt. 200–204. old.

[186] ASD Nachlass Severing. 1929. Mappe 40. 45. dok. 2–3., 4–6. old.

nisták és a szociáldemokraták ugyanis egymástól teljesen eltérő módon látták a válságból kivezető utat. Az előbbiek a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harcban, az utóbbiak pedig újabb, a munkásosztály számára kedvezőtlen kompromisszumokban. Még inkább szűkültek az akcióegység lehetőségei, bár ez a korábbiakkal ellentétben – különösen a németországi fasizmus előretörésének hatására – nem járt együtt az antifasiszta tevékenység háttérbeszorulásával. Mindenesetre szervezeti és koncepcionális változások következtek be. A Komintern vezető szervei 1930 elején úgy döntöttek, hogy szétválasztják a két, korábban is viszonylag önálló terület irányítását: megszüntették a VB Antifasiszta Bizottságát, a kommunista pártok antifasiszta tevékenységének koordinálására a Komintern VB Agitációs és Propaganda Osztálya mellett hoztak létre egy állandó bizottságot, a nem kommunista antifasiszta erők összefogásával pedig továbbra is a Barbusse vezette bizottságot bízták meg.

E két bizottság tevékenységéről a továbbiakban viszonylag keveset tudunk. A Kominternben működő állandó bizottság feladata az lett, hogy harcoljon „a fasizmus és a szociálfasizmus" ellen, a proletárdiktatúráért. Ez a testület elsősorban a német fasizmussal foglalkozott. Részt vett az 1930. november 7-i nemzetközi antifasiszta ifjúsági nap szervezésében, a december 20–21-i düsseldorfi antifasiszta kongresszus megrendezésében, majd 1932-től a különféle nem kommunista kezdeményezések – elsősorban az Amszterdam–Pleyel mozgalom támogatására irányulók – összehangolásában.[187] A berlini antifasiszta bizottság tevékenysége fokozatosan megszűnt, annak ellenére, hogy a Politikai Titkárság a kongresszust követő tapasztalatokra és a reális lehetőségekre utalva helyesen szabta meg feladatait, s biztosította tevékenységének szervezeti és anyagi előfeltételeit.[188] Barbusse és Münzenberg továbbra is részt vett ugyan a német és a francia országos antifasiszta bizottságok mun-

[187] CPA IML 543. f. 1. op. 16. old. Über die Antifaschistische Komission beim EKKI. 1930. január 5. 2–3. old.; *R. Chitarow:* Unser Kampf gegen Faschismus und Kriegsgefahr. Verlag der Jugendinternationale. Berlin é. n. 20–21. old.; Volksrevolution gegen faschistische Diktatur. I. Kampfkongress gegen den Faschismus. Aktionausschuss zum Kampf gegen den Faschismus. Bezirk Niederrhein. Düsseldorf é. n.; CPA IML 543. f. 1. op. 23. d. 41–44., 49–65. old., 24. d. 1–2. old.

[188] Ugyanott, 16. d. Projekt rezoljucii o rabotye berlinszkovo antifasisztkovo komityeta. 1930. január 5. 6–8. old. – A Titkárság a bizottság feladatát a szervezetlen és „elmaradott" munkások, valamint a kispolgári rétegek megnyerésében jelölte meg,

kájában, de nemzetközi akciók szervzésére már nem vállalkoztak.[189] Tevékenységét tulajdonképpen az 1932 tavaszán Henri Barbusse és Romain Rolland felhívásával induló Amszterdam–Pleyel-mozgalom folytatta, amely mind résztvevőinek személyét, mind célkitűzéseit, mind szervezeti kereteit és munkamódszerét tekintve a húszas évek nemzetközi antifasiszta szervezeteinek alapjaira épült.[190] Az Amszterdam–Pleyel-mozgalom története azonban már új fejezet a kommunista mozgalom és minden haladó erő antifasiszta küzdelmében.

külön hangsúlyozva, hogy „találják meg a sajátos hangvételt", és „ne a kommunistákra és a Kominternre jellemző formulákat használják, mivel így csak haszontalan szervekké válnak, sőt zavarják a pártok munkáját". (Ugyanott.)

[189] Az említett 1930. decemberi düsseldorfi kongresszuson Münzenberg már a KPD által 1929 szeptemberében létrehozott Kampfbund gegen den Faschismus vezetőjeként szólalt fel. E szövetség 1930 őszétől fejtett ki rendszeres tevékenységet. (Die Rote Fahne, 1929. október 26.; StAP Reg. Potsdam. I. Pol. Nr. 139., Das Polizeipräsident. Landeskriminalpolizeiamt. (I. A.) Mitteilungen, 21–22. szám.; Volksrevolution 4. old.)

[190] Wer nimmt teil am Kampfkongress gegen den imperialistischen Krieg? Berliné. n.

Névmutató

Abusch, Alexander 83, 87
Acskanov, Grigorij Pavlovics 100, 108
Adamovics 33
Adler, Friedrich 110–113
Adler, Max 237
Agosti, Aldo 49, 60, 67
Alatri, Paolo 44, 126
Alexander, G. G. L. 192
Alpári Gyula 90
Ambrogi, Ersilio 46, 97, 108
Ambrosini, Vittorio 20–23, 30, 60
Amendola, Giorgio 30, 215
Amter, Israel 164
Andrejev, Andrej Andrejevics 108
Angress, Verner T. 179, 186
D'Annunzio, Gabriele 21–22, 59
Antonov, A. 134
Aosta herceg 26
Aquila, Giulio ld. Sas Gyula
D'Aragona, Ludovico 18, 52–53, 128

Bacsó Béla 228
Badia, Gilbert 155
Balabanova, Anzselika Iszakovna 249
Baldesi, Gino 68, 128
Barbusse, Henri 83, 97, 99, 104, 191–192, 235–237, 239, 249–257, 260, 262–266
Barta Lajos 237
Barthel, Max 192
Basch, Victor 250
Bauer, Otto 110, 145, 227–228
Becher, Johannes Robert 237, 252
Beck Oszkár dr. 237
Becker, Karl 90
Bell, Thomas 251
Beneš, Eduard 128
Berganini, Alberto 251
Bergler 135
Bernard 97
Béron, Emile 89, 91, 108
Bernsz 221
Beruzzi ld. Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics
Betlen Oszkár 5, 39, 203
Bianchi ld. Pastore, Ottavio
Bidegaray, Marcel 100
Bitner 258
Bodenman, Marino 242
Bokányi Dezső 122
Bombacci, Nicola 36–37, 69
Bonaparte, Louis 135, 246
Bonomi, Ivanoe 30
Bordiga, Amadeo 8, 13, 18, 20, 34–37, 39, 41, 46–47, 50, 63–69, 72–73, 95, 116, 129, 136–141, 143, 208, 210, 212–215, 223–225
Borkenau, Franz 184
Boulanger, Georges Ernest 246
Böttcher, Paul 36–37, 46, 152
Bradáč, Zdeněk 44
Brand 243
Brandler, Heinrich 89–90, 151, 179, 182, 184–185, 189–190, 233
Braun, Otto 264
Braunthal, Julius 157

van den Bruck, Arthur Möller 176
Brommert, J. 193
Brown 106
Buffoni, Francesco 130
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 33, 66, 70, 81, 130, 233, 241, 243–244
Buozzi, Bruno 247

Cachin, Marcel 13, 89
Campbell, John Ross 163
Cankov, Alekszandr 169, 196
Carr, Edward H. 179
Chabod, Federico 10, 174, 236
Chiarini 251
Chitarow, R. M. 265
Cuno, Wilhelm 100, 175, 185
Curzon, George Nathaniel 109, 113, 169
Csonka Rózsa 5

Dengel, Philipp 243
Deutsch, Julius 10, 228–231
Dimitrov, Georgi 196, 241
Dojanov 258
Dolmányos István 109
Dozza, Giuseppe 28
Döring, Johann 100
Drachkovitch, Milorad M. 188
Duczynska Ilona 232, 247
Duffont 97
Dupilet 106
Durant 97
Dzenis, O. 131

Eberlein, Hugo 118–119
Ebert, Friedrich 5, 151
Egelhuber, Matthias 195
Einstein, Albert 236, 250
Enderle, August 76–77, 80–81, 87, 161
Engdahl, Louis 251

Farinacci, Roberto 215, 224
Feleky Géza dr. 237
Fényes Sámuel 237
Ferenczy Béni 237
Fimmen, Edo 100, 106–107, 167, 191–192, 197–198, 235, 252
Firszov, F. I. 69
Fischer, Ruth 19, 122, 182, 184, 189, 232
Fischmann 161
Flechtheim, Ossip K. 247
Fortichiari, Bruno 47, 65
France, Anatole 191–192
Frey, Joseph 152
Freymuth ld. Remmele, Hermann
Frick, Wilhelm 264
Friege 89, 97, 102, 106
Frölich, Paul 176, 180
Fuchs 89

Galkin, Alekszandr Abramovics 136
Garlandi ld. Grieco, Ruggero
Garruccio, Gavino 47
Gennari, Egidio 15, 24, 29–30, 32, 46, 220, 257
Genosse ld. Sacerdote, Gustavo
Georgiev, Georgie 196
Gergely Sándor 237
Giacomo ld. Rákosi Mátyás
Giolitti, Giovanni 12, 26–27, 30, 67, 125–126
Goldbach, Marie-Luise 179
Goldfabr, A. 131
Gorkij, Makszim 252
Gömbös Gyula 118
Gramsci, Antonio 8, 18, 35–37, 41, 46–47, 60, 65–69, 76, 81–82, 87, 116, 138, 140, 143, 213–215, 220, 223–225, 235
Grasmann, Peter 247
Graziadei, Antonio 36–38, 66, 69
Grieco, Ruggero 30–31, 47, 65, 210, 225, 241, 262, 264
Gross, Babette 188
Grünberg, Karl dr. 193
Guilbeaux, Henri 192, 237
Guralsky, Abraham 83, 87
Guttmann, Marie 237
Günther, Heinz ld. Gyevodomikov, Ivan

Gyevodomikov, Ivan 131–135
Györki Imre 237

Habai 164
Hajdu Gyula dr. 237
Haller, Cain ld. Chiarini
Haller István 118
Hammer 97
Harsányi Iván 5
Hecht, Walter dr. 237
Heckert, Fritz 97, 101, 104, 106, 108, 114, 257–258
Heimo, Mauro 235
Heinz 228
Heller Otto, 77, 161
Henderson, Arthur 246
Herclet 163
Hermann 258
Herzog, Wilhelm 192
Hilferding, Rudolf 186
Hitarov, R. M. ld. Chitarow, R. M.
Hitler, Adolf 175, 181, 190, 195, 202, 207, 210, 264
Hodges, Frank 89
Hoernle, Edwin 71–72
Hollitscher, Arthur 237
Horthy Miklós 93, 118, 144, 169, 189
Höglund, Karl Zeth 193
Höllein, Emil 192
Humbert-Droz, Jules 32–33, 35, 87, 141, 244, 251, 253

Incze Miklós 157, 174, 221

Jackson 108
Jähn, Gisela 54
Jendakova, Valentyina Mihajlovna 5
Jordanszkij, N. 131–134
Jouhaux, Léon 252
Julius ld. Alpári Gyula

Kabakcsiev, Hriszto 66
Kahr, Gustav 195
Kalnin, A. E. 106
Kamenyev, Leo Boriszovics 70
Kapp, Wolfgang 206
Károly, VIII. 67
Károlyi Mihály 236–237, 252, 256–258, 260–261
Katayama, Sen 131
Kerekes Lajos 57, 181
Kis Aladár 19, 21, 28, 174, 235
Kisch, Egon Erwin 237
Klauber, Leo dr. 192
Koenen, Wilhelm 14, 108
Kolarov, Vaszil 11, 14, 33, 35–36, 76, 89–91, 97, 203
Kollwitz, Käthe 237
Komját Irén 20
Kon, Feliks 152
Koritschoner, Franz 163, 193
Kornblum 244, 253
Kostrzewa ld. Koszutska, Maria
Koszutska, Maria 131–133
Köpstein, Horst 54
Krajewski, Władisław 152
Kun Béla 208
Kundt 228
Kuusinen, Otto Vilhelmovics 81, 83, 116, 203–204, 232–233

Langevin, André 236
Langevin, Paul 236
Lansing 91, 97
Lassi, J. 131
Lazitch, Branko 188
Lazzari, Constantino 18, 42, 45, 130
Law, Bonar 57–58
Ledebour, Georg Theodor 237, 257–258
Lehmann–Russbüldt, Otto 235
Lejbzon, Borisz Mojszejevics 5
Lenhoff 198
Lenin, Vladimir Iljics 14, 16, 18–19, 49, 66, 69–70, 114, 130, 168, 202, 208
Leonetti, Alfonso 24
Lewin, Erwin 5, 54
Longo Luigi 30–31
Longuet, Jean 250
Lopuhov, Borisz Removics 9–10, 30, 43, 222–223, 235, 242, 247
Lozovszkij, Szolomon 14–15, 70, 76–77, 81–83, 89–91, 97, 99–101, 104, 110, 114, 160–161
Ludendorff, Erich 155, 195

Lukjanov 198
Lunacsarszkij, A. V. 35, 142

Macumoto 164
Maffi, Fabrizio 42, 45, 47, 130, 139, 225
Magerovszkij, D. 240
Malaka 164
Malatesta, Mario 130
Mann, Heinrich 252
Mann, Thomas 252
Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics 14, 87, 138
Marabini, Anselmo 46
Marcu, Valeriu 188, 198
Marius ld. Béron, Emile
Márkus László 118
Marty, André 192
Marx, Karl 135–136
Maslow, Arcady 19, 122, 184, 189, 232
Matteotti, Giacomo 47, 210–213, 218, 220–223, 225–228, 245
Mátyás György 237
Mescserjakov, N. L. 127–128, 130–132, 134, 223
Meyer, Ernst 56, 90, 97, 180
Mičkevičius-Kapsukas, Vincas 131
Mickiewicz-Kapszukasz ld. Mičkevičius-Kapsukas, Vincas
Micsev, Dobrin 234
Miglioli, Guido 236, 239, 256–258, 261, 263
Miller, Susanne 5
Misiano, Francesco 33, 235, 237, 251
Modigliani, Emanuele 245, 248
Molcsanov, Jurij Leonyidovics 32
Monmousseau, Gaston 89
Möller, Heinz ld. Gyevodomikov, Ivan
Mussolini, Benito 7, 9, 11, 23, 26–27, 29, 47, 52, 58, 61–62, 64, 67–68, 74, 77–78, 103, 112, 120, 123, 125–127, 129, 132, 135, 137–138, 143, 149–150, 152, 169–170, 173–174, 180, 206–207, 211, 214–215, 220, 235, 237, 245, 254, 259
Müller, Hermann 264
Müller, Karl dr. 195
Münzenberg, Willi 109–110, 113–114, 182, 187–199, 203–204, 207–208, 217, 235–237, 260, 263, 265–266

Nagy Lajos 237
Nagy Vince, dr. 237
Nansen, Fritjof 252
Napóleon, III. ld. Bonaparte, Louis
Natans, N. 100
Negri ld. Scoccimarro, Mauro
Nemes Dezső 135
Nenni, Pietro 137, 195
Nerman, Ture 193
Neumann, Heinz 118
Nikodim (Londoni) 131
Nin, Andrés 76, 81, 118–119, 132, 160–164
Nitti, Francesco 30, 34, 174
Noli, Fan 258
Nolte, Ernst 126, 144, 184
Noske, Gustav 258
Novakovič, Olga 237
Nowak 161

Ollausen, Eugen 193
Orlovszkij, P. ld. Vorovszkij, Vaclav Vaclavovics
Ormos Mária 5, 157, 174, 211, 221
Oudgeest, Jan 106

Pagella, Vincenzo 139
Pajor Rudolf 229–230
Pankovics József 8, 225
Pastore, Ottavio 163
Pătrăscanu, Lucreţiu 258
Paquet, Alfons 198
Penov, G. 131
Péri, Gabriel 89
Petrova, Szlavka 196
Peyer Károly 229
Pfiffro 24
Piłsudski, Jozef 128, 259
Pinquino ld. Rákosi Mátyás
Pippo ld. Dozza, Giuseppe
Pirker, Theo 144, 184, 240
Piscator, Erwin 237

Pjatnyickij, Joszif Aronovics 80–81, 101, 188, 190, 203–204, 264
Platten, Fritz 193
Poegelman, G. 131
Poincaré, Raymond 100, 175
Pollak 105
Pollitt, Harry 108, 112
Poulantzas, Nicos 70. 184

Quaglierini 108

Racovski, Christian 188
Radbusch, Gustav 186
Radek, Karl 14, 16, 49–50, 56–64, 66–67, 70, 72–73, 81, 87, 93, 95, 121, 135, 138, 144–145, 155–159, 166–170, 175–177, 179, 181–182, 184, 188–189, 209–211, 215, 221, 262
Rädel 97
Rákosi Mátyás 13, 33, 45–46, 65, 87, 90, 118, 120–122, 138–139, 141, 213, 221, 234
Ravera, Camilla 69
Ravesteyn 71
Reinhardt ld. Abusch, Alexander
Reisberg, Arnold 5, 14, 32, 39, 54, 232
Remmele, Hermann 118–119, 209, 215–217
Repossi, Luigi 47, 65
Révai József 118
Reventlow, Ernst Graf zu 176
Réthy Lili 237
Riboldi, Ezio 42, 45, 130
Richard 244, 261
Rienzi ld. Tasca, Angelo
Rivera, Primo de 119, 202
Robert 97
Rolland-Holst, Henriette 192
Rolland, Romain 192. 236, 239, 250, 252, 266
Romita, Giuseppe 47
Rondani, Dino 226
Rosmer, Alfred 108
Rossi ld. Grieco, Ruggero
Rosso, Ardito ld. Ambrosini. Vittorio
Ruppert Rudolf dr. 237
Russel, Bertrand 252

Sacerdote, Gustavo 13
Sahnovszkij 161
Saitta ld. Maffi, Fabrizio
Samuelson, Oskar 193
Salinari, Carlo 30–31
Salvemini, Gaetano 236
Sas Gyula 87, 116, 118, 122–127, 144, 150, 166, 170, 204, 206–207, 221, 237, 239–240, 244, 251, 254, 261–262
Sassenbach, Johannes 106, 258
Schatzkin, Lazar 89, 91
Schmidt ld. Schmit, Alfred
Schmidt, Robert 186
Schmit, Alfred 188
Scholem, Werner 233
Schlageter, Leo 155–157, 169, 174–176, 181, 183, 215–216, 268
Schuek 97
Schulz ld. Guralsky, Abraham
Schulz, Walter 80
Schumacher, Horst 5, 157
Schüller, Richard 76–77, 81, 87
Scoccimarro, Mauro 65–66, 76–77, 138–140, 225
Secondari, Argo 29–30
Seitz, Karl 228
Sémard, Pierre 89, 243
Serra ld. Tasca, Angelo
Serrati, Giacinto Menotti 7, 9, 12–13, 15, 19–20, 38, 42–43, 45, 47, 66, 127–130, 137, 142–143, 225
Severing Carl 178–179, 264
Shaw, George Bernard 83
Silone, Ignazio 10, 174
Sinclair, Upton 193, 252
Sirinya, Kirill Kirillovics 5, 157
Šmeral, Bohumir 108, 152, 209–210
Sollmann, Wilhelm 186
Somogyi Béla 228
Souvarine, Boris 32, 76
Spriano, Paolo 8, 30–31, 37–38, 42, 44, 46–47, 65, 67, 69, 87, 140, 174, 211, 213, 222, 225

Stinnes, Hugo 58
Stresemann, Gustav 181, 186
Sturzo, Luigi Don 215
Suchopar, Vladimir 49

Szadovszkij, A. 100
Szalicsev, Sztyepan Sztyepanovics 119
Szandomirszkij, German 134, 221, 240
Szorkin, Grigorij Zaharovics 234
Sztálin, Joszif Visszarionovics 70, 219
Sztaszova, Jelena 239

Tasca, Angelo 36, 47, 66, 138–139, 141, 143, 153–154, 173, 210–211, 213, 225, 243
Terracini, Umberto 24–25, 28, 34–35, 44, 46–47, 65, 68, 93, 95, 138, 140, 161, 225, 235
Thalheimer, August 135–136, 233
Thälmann, Ernst 189, 242, 248
Thomas, Albert 247–248, 258
Togliatti, Palmiro 12, 46–47, 65, 68, 73, 141, 146, 210, 213, 222, 224–225, 233, 241–242, 244, 254, 264
Toller, Ernst 192
Tonetti, Giovanni 47
Trachtenberg, A. 131
Treint, Albert 118–119
Tresso, Pietro 76–77, 81, 161
Trockij, Lev Davidovics 11, 66, 69–70
Trostel, Willi 193
Tscharmann, Georg 134
Turati, Filippo 18, 38, 52–53, 128, 215, 227, 245–246, 249, 251
Tyimov, N. 131

Urbahns, Hugo 233
Urbani ld. Terracini, Umberto

Vacek 108
Vaillant-Couturier, Paul 236
Vámbéry Rusztem dr. 237, 252
Vandervelde, Émile 246
Varga Jenő 25, 34, 87, 97, 102, 116–117, 123, 171, 175, 188–189, 209, 219–220, 262
Vásárhelyi Miklós 118
Vella, Arturo 137–195
Visser, Louis de 163
Vittorio, Giuseppe di 236
Vorovszkij, Vaclav Vaclavovics 25–28, 31, 60, 109
Vujovic, Vuja 46

Walecki, Henryk 18, 83, 87, 108
Weber, Hermann 115
Wegener 261
Wells, Herbert George 252
Welti 71–72
Williams, Robert 100
Wittelsbach (dinasztia) 151
Wolff Károly 118

Zachow 97
Zinovjev, Grigorij Jevjszejevics 7, 9, 12, 32–33, 38–41, 46–47, 49–56, 62–64, 66, 70, 72–73, 81–82, 90, 136–137, 139, 141, 144, 166, 179, 182, 189–190, 192, 203, 209–211, 214, 216–217, 219–220, 224, 233
Zetkin, Clara 12–14, 18, 66, 70–71, 83, 87, 92–95, 99–100, 104, 110, 116, 118, 121, 143–153, 155–159. 161–162, 168, 185, 188, 192, 210–211, 233
Zogu, Ahmed 258
Zörgiebel, Karl 258, 260
Zweig, Stefan 252

Zsigmond László 57, 181
Zsolt Béla 237

Tartalom

A KOMMUNISTA INTERNACIONÁLÉ ÉS AZ OLASZ FASIZMUS 1921–1922-BEN 7

1. Megjegyzések az olasz fasizmusról a Komintern III. kongresszusán 8
2. Erőfeszítések az olaszországi antifasiszta egységfront létrehozására; a fasizmus első átfogó elemzései 17
3. Az Arditi-vita 29
4. A Komintern az OKP irányvonalának megváltoztatásáért. Az antifasiszta egységfront és a munkáskormány célkitűzése 35

A FASIZMUS ÉS AZ ANTIFASISZTA HARC ELEMZÉSE A KOMINTERN IV. KONGRESSZUSÁN 47

A NEMZETKÖZI ANTIFASISZTA HARC SZERVEZETI KERETEINEK KIMUNKÁLÁSA ÉS AZ ELSŐ AKCIÓK (1922. DECEMBER – 1923. JÚNIUS) 75

1. Az antifasiszta Akcióbizottság feladatainak és szervezeti kereteinek kidolgozása 75
2. A frankfurti nemzetközi munkáskonferencia a háborúellenes és antifasiszta egységfrontért 88
3. Az Akcióbizottság tevékenysége a frankfurti konferencia után. Az agitációs hét. Kísérlet a nemzetközi szociáldemokrata szervezetek bevonására 98

A FASIZMUS-ELMÉLETEK ÉS A KOMINTERN KIBŐVÍTETT VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁGÁNAK III. ÜLÉSE 115

1. Fasizmus-elméletek 116
2. Az olasz munkáspártok bírálata a Komintern III. plénumán 136
3. A fasizmus elemzése a plénumon 143
4. A Profintern és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé a fasizmus ellen 159

ANTIFASISZTA AKCIÓK ÉS A NEMZETKÖZI ANTIFASISZTA SZERVEZETEK TEVÉKENYSÉGE NÉMETORSZÁGBAN 173

1. A „Schlageter-agitáció" és az antifasiszta nap Németországban 174
2. Az Antifasiszta Bizottság és az Antifasiszta Világliga 187

FASIZMUS ÉS ANTIFASISZTA HARC A KAPITALIZMUS IDEIGLENES ÉS RÉSZLEGES STABILIZÁCIÓJÁNAK IDŐSZAKÁBAN 201

1. A Komintern Antifasiszta Bizottsága 203
2. A fasizmus és az antifasiszta harc a Komintern V. kongresszusán 208
3. A nemzetközi kommunista mozgalom és az olaszországi totális diktatúra kiépülése 219
4. A fasizmus és az antifasiszta harc elemzése a Komintern VI. és az SZMI III. kongresszusán 239
5. A berlini Nemzetközi Antifasiszta Kongresszus 248

NÉVMUTATÓ 267

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
80/366 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető Vágó Sándorné igazgató
A kötetet Réz Miklósné szerkesztette
A borító, és a tipográfia Erdélyi Judit munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Terjedelme 17,25 (A/5) ív